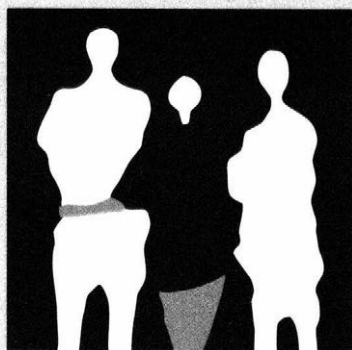

11/1-3

Sociologický časopis

Czech Sociological Review

Volume 41 (2005): 1

Sociologický časopis Czech Sociological Review

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Published by the Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic

České vydání

Šéfredaktor: Marek Skovajsa

Výkonná redaktorka: Markéta Škodová

Redakční rada: Marie Čermáková (*SOÚ AV ČR, Praha*); Ludmila Fialová (*PřF UK, Praha*); Hana Havelková (*FHS UK, Praha*); Michal Illner (*SOÚ AV ČR, Praha*); Jan Jandourek (*FF UK, Praha*); Martin Kreidl (*SOÚ AV ČR, Praha*); Věra Majerová (*ČZU, Praha*); Radim Marada (*FSS MU, Brno*); Jiří Musil (*CEU, Budapešť*); Miroslav Novák (*FSV UK, Praha*); Miloslav Petrusek (*FSV UK, Praha*); Ladislav Rabušic (*FSS MU, Brno*); Jan Sedláček (*FF UK, Praha*); Ján Sopóci (*FF UK, Bratislava*); Jadwiga Šanderová (*FSV UK, Praha*); Jiří Šubrt (*FF UK, Praha*); Jiří Večerník (*SOÚ AV ČR, Praha*); Klára Vlachová-Plecitá (*SOÚ AV ČR, Praha*); Ivan Vodochodský (*FSV UK, Praha*); František Znebežánek (*FF UP, Olomouc*)

English edition

Editor-in-Chief: Jiří Večerník

Managing Editor: Robin Cassling

Editorial Board: Maarten Keune (*Florence*); Zdenka Mansfeldová (*Prague*); Petr Matějů (*Prague*); Georges Mink (*Paris and Prague*); Stein Ringen (*Oxford*); Marek Skovajsa (*Prague*); Michael Steiner (*Graz*); Iván Szelenyi (*Yale and Budapest*); Georg Vobruba (*Leipzig*)

Redakce/Editorial Office

sekretariát/Secretary: Eva Strnadová ▲ sazba/Typeset by: Martin Pokorný, Hostouň

návrh obálky/Cover Design: Filip Blažek ▲ tisk/Printers: Tiskárna ÚJI, Praha 5

Sociologický časopis/Czech Sociological Review (ISSN 0038-0288). Objednávky přijímá Postservis, Poďbradská 39, 190 00 Praha 9, tel. 800 104 410, e-mail: predplatne@prstc-p.cpost.cz a redakce. Objednávky do zahraničí přijímá redakce. Vychází 6 čísel ročně (4 česky, 2 anglicky). Cena 66 Kč bez DPH, v zahraničí 3 € (3 \$), Slovensko 66 Kč, roční předplatné v ČR 396 Kč.

Časopis je citován v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute for Scientific Information, USA. Obsah časopisu (od roku 1993) je uveřejněn na internetu na URL <http://sreview.soc.cas.cz/>

Sociologický časopis/Czech Sociological Review (ISSN 0038-0288) is published bimonthly (4 issues in Czech, 2 issues in English) by the Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic. Orders: Czech Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic, e-mail: sreview@soc.cas.cz. One issue costs 3 \$ (3 €).

The Review is cited in publications of the Institute for Scientific Information, *Current Contents/Social & Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, *Social SciSearch* and in *Research Alert*.

Contents of the Review (since 1993) are published on the Internet URL <http://sreview.soc.cas.cz/>

Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995. MK ČR E 4901.

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

01292/06

41. 2005. 1-3

Editorial (Marek Skovajsa) 4

PŘEHLEDOVÁ STATĚ

Petr Matějů: Ke kořenům sociálně psychologického modelu sociální stratifikace 7

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

Zdeněk R. Nešpor: Reemigrace českých západních emigrantů v 90. letech 20. století z hlediska ekonomické sociologie 31

Jana Chaloupková: Faktory ovlivňující dělbu domácí práce v českých domácnostech a hodnocení její spravedlnosti 57

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

01292/06

Tomáš Kostecký: Model predikce výsledků voleb – alternativní přístup k odhadům volebních výsledků ve volebních obvodech 79

Martin Kreidl: Zhodnocení vlivu práce výzkumných agentur na konstruktovou validitu škál 103

ESEJ

Stein Ringen: Problém chudoby – několik doporučení k definici a měření 125

MEDAILON

Odešel sociální ekolog Bohuslav Blažek (Michal Illner) 141

Za teorii poznání (radostný nekrolog) (Bohuslav Blažek) 143

RECENZE

Milan Tuček a kol.: Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí
Miroslawa Marody (ed.): Wymiarzy życia społecznego: Polska na przełomie
XX i XXI wieku (Miloslav Petrusek) 147

Jaroslav Krejčí: Postižitelné proudy dějin (Jiří Musil) 151

K dílu profesora Jaroslava Krejčího „Postižitelné proudy dějin“ (Pavel Machonin) 154

Tomáš Katrňák: Odsouzení k manuální práci. Vzdělanostní reprodukce
v dělnické rodině (Natalie Simonová) 156

Jan Jiráček, Barbara Köpplová: Média a společnost: Stručný úvod do studia médií
a mediální komunikace

Irena Reifová a kol.: Slovník mediální komunikace (Miloslav Petrusek) 160

4680314

396

<i>Hana Librova: Vlažní a váhaví. Kapitoly o ekologickém luxusu (Ivo Bystřičan)</i>	162
<i>Petr Sak, Karolína Saková: Mládež na křižovatce. Sociologická analýza postavení mládeže ve společnosti a její úlohy v procesech evropeizace a informatizace (Radomír Havlík)</i>	165
<i>Haldis Haukanes: Velká dramata – obyčejné životy. Postkomunistické zkušenosti českého venkova (Zdeněk R. Nešpor)</i>	168
<i>Alena Vodáková, Olga Vodáková (eds.): Rod ženský. Kdo jsme, odkud jsme přišly, kam jdeme? (Iva Šmídová)</i>	171
<i>Jiří Homoláč, Kamila Karhanová, Jiří Nekvapil (eds.): Obraz Romů v středoevropských masmédiích po roce 1989 (Petr Kaderka)</i>	175
<i>Ulrich Beck: Riziková společnost. Na cestě k jiné moderně (Oleg Suša)</i>	178
<i>Simon Smith (ed.): Local Communities and Post-Communist Transformation. Czechoslovakia, the Czech Republic and Slovakia (Dan Ryšavý)</i>	181
<i>Ján Sopóci: Záujmové skupiny v slovenskej politike v deväťdesiatych rokoch (Karel Müller, Jr.)</i>	184
<i>Niklas Luhmann: Die Religion der Gesellschaft (Daniel Toth)</i>	187
<i>Michele Dillon (ed.): Handbook of the Sociology of Religion (Zdeněk R. Nešpor)</i>	189

ZPRÁVY

<i>Seminář „Možnosti a otázky aplikace sociologického výzkumu do praxe a politiky rovných příležitostí mužů a žen“ (Zuzana Uhdeová)</i>	193
<i>Konference „Philosophy and Social Science“ (Martin Brabec)</i>	195
<i>Konference studentů sociologie (Lenka Hlavicová)</i>	197
<i>Mezinárodní konference Evropská, národní nebo regionální identita? (Ondřej Roubal)</i>	198

Sociologický časopis Czech Sociological Review

(ISSN 0038-0288) vydává Sociologický ústav Akademie věd ČR v Praze. Vychází 6x ročně (4 čísla v češtině a 2 v angličtině). Časopis je impaktován v *ISI Journal Citation Reports*.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review je recenzovaný vědecký časopis zaměřený na sociologii a příbuzné obory, který publikuje příspěvky z oblasti teorie, empirického výzkumu a metodologie. Chce napomáhat rozvoji sociálních věd, včetně jejich výuky, a být užitečný při řešení společenských problémů a tvorbě politik.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá tři nejlépe oboustranně tištěné kopie, které neobsahují jméno ani údaj o pracovišti autora. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla a e-mailové adresy. Kromě toho jsou autoři povinni rukopis redakci poskytnout v elektronické podobě v editoru Word, a to buď na disketě či CD přiložených k vytištěným kopiím nebo e-mailem.

Recenzní řízení je oboustranně anonymní. Redakce si vyhrazuje právo provést anonymizaci textu, tj. odstranění údajů usnadňujících identifikaci autorů, předtím, než text postoupí do recenzního řízení. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován našim časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopis musí obsahovat vedle vlastního textu abstrakt (do 20 řádků), *název statí v angličtině a češtině a abecední seznam citované literatury*. Zvlášť musí být přiložena stručná informace o autorovi. Bibliografické odkazy musí být úplné a odpovídat standardům SC. Rukopisy musí být tištěny na tiskárně počítače a splňovat ČSN 880220, tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádek, 30 řádek na stránce A4, anebo používat velikost písma 12 a řádkování 2. Stati, výzkumné a metodologické texty nesmí přesahovat 30 normostran (tj. 54 000 znaků s mezerami), recenze 7 normostran, zprávy a informace 5 normostran, anotace 1 normostranu. Pro grafy a obrázky vyžadujeme zdrojové soubory (soubor, v němž byly vytvořeny), grafy nejlépe v programu Excel, obrázky nejlépe ve formátu TIF nebo EPS. Redakce provádí jazykovou úpravu textu.

Vyrozumění o výsledku recenzního řízení je autorovi sděleno zpravidla do tří měsíců od data přijetí rukopisu.

Adresa redakce: Sociologický časopis/Czech Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1
telefon: (+420) 222 221 761, 221 183 217–218
fax: (+420) 222 220 143, e-mail: sreview@soc.cas.cz
Návštěvní dny v redakci jsou pondělí a čtvrtek od 10 do 16 hodin.

Sociologický časopis Czech Sociological Review

(ISSN 0038-0288) is published 6x annually (4 issues in Czech and 2 issues in English) by the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague. The review is impacted in the *ISI Journal Citation Reports*.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review is a scholarly review that focuses on the field of sociological theory and methodology, the dissemination of research results, and the interpretation of sociological research. It concentrates on the development of and education in the field of sociology and related social sciences, while simultaneously striving to help solve practical problems in Czech social and economic policy.

Manuscript Submission

The editors require three legible copies, preferably double-sided, which do not state the name or workplace of the author. The accompanying letter should contain complete contact information, including address, telephone number and e-mail address.

The authors are also required to submit the manuscript in electronic format in Word, either on a floppy disc attached to the printed copies or by e-mail. The editorial review process is anonymous on both sides. The editors reserve the right to ensure the anonymity of the text's content, i.e. to eliminate any information or data that could facilitate identification of the author, before submitting the text to the review process. Submission of a manuscript to another journal while it is under review by the SC/CSR is considered unethical.

Manuscript format: Along with the manuscript please submit an abstract (no more than twenty lines), *the title of the article in English, and an alphabetical list of references for literature cited in the text*. Brief information on the author should be attached separately. Bibliographic references must be complete and comply with SC/CSR standards. Manuscripts must be computer printed and meet Czech Standard (ČSN) 880220. Manuscripts must be double-spaced, with 60 characters per line and 30 lines to an A4 page, or should use font size 12 and be double-spaced. The maximum length of research and methodological essays is 30 pages (54 000 characters with spaces), 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations. Please submit all tables, graphs and illustrations as separate files in the format in which they were created, with graphs preferably in Excel and illustrations preferably in TIF or EPS. The editors reserve the right to review and edit the text.

Editorial review process: Decisions are generally made within three months from the date of the manuscript's arrival.

Address: Sociologický časopis/Czech Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic
Tel.: (+420) 222 221 761, 221 183 217–218
Fax: (+420) 222 220 143, e-mail: sreview@soc.cas.cz
Office hours in the editorial office are on Monday and Thursday from 10 a.m. to 4 p.m.

Vážené čtenářky a čtenáři,

vítám Vás při četbě prvního čísla v pořadí již 41. ročníku *Sociologického časopisu*. Byla to zejména náročnost přípravy hned dvou monotematických čísel (ba v jednom případě dokonce dvojčísla), co v loňském roce způsobilo, že na stránkách časopisu nebyla věnována dostatečná pozornost skutečnosti, že na obálce SČ se na místě vyhrazeném pro pořadové číslo ročníku objevovala kulatá cifra 40. A tak je mou povinností připomenout právě teď, že první číslo *Sociologického časopisu* spatřilo světlo světa přesně před 40 lety, v prvních měsících roku 1965. Časopis od počátku vydával Sociologický ústav ČSAV a jeho redakční rada, vedená šéfredaktorkou Irenou Dubskou, počítala mezi své členy přední sociology oné i pozdější doby, jako byli Jaroslav Klofáč, Pavel Machonin, Dragoslav Slejška, Josef Solář nebo Zdeněk Strmiska. O dalším vývoji časopisu se zde rozepisovat není možné, ale ani nutné, jelikož hlavní fakta o jeho historii lze najít v „historickém“ monočísle *Od obnovy k normalizaci* (5/2004). Za poznámku snad ještě stojí, že zatímco redakční rada a vedení časopisu nepřežily rok 1970, původní grafická úprava časopisu přečkala plných 25 let, až do konce roku 1990, a základní rozvržení obsahu časopisu bylo zachováno až do současnosti. Jistá míra konzervatismu snad není ve vědeckém časopise úplně na škodu.

Ať už se to má s napětím mezi návazností na – pravda, ne zcela jednoduchou – vlastní tradici a inovacemi v SČ jakkoli, není snad přeháněním ani editorským sebeklamem říci, že na úplném začátku i v poslední jedenapůldruhé dekádě (soud o prostřední etapě by byl složitější) své historie se SČ vyznačoval snahou být solidním vědeckým časopisem čerpajícím inspiraci, nakolik to vůbec je možné, u světových sociologických periodik. Paradoxně možná mnohem méně se v minulém i současném SČ dají najít stopy inspirace domácími předchůdci, a to včetně těch nejvýznamnějších, jimiž nepochybně byly pražské *Sociální problémy* a brněnská *Sociologická revue*. Tyto časopisy, které k velké škodě české sociologie přestaly vycházet koncem 40. let a nikdy již nebyly v původním lesku a slávě obnoveny, jistě byly dětmi své doby a je snad i předností dnešního SČ, že některé jejich vlastnosti nesdílí, například dosti silnou uzavřenost autorských okruhů soustředěných kolem obou časopisů a s tím související velikou revnivost a častý výskyt ostrých výpadů proti „jinověrcům“. Vedle těchto rysů se však dají najít i jiné, veskrze pozitivní, a právě na jeden z nich si zde dovoluji poukázat.

Listujeme-li ročníky brněnské *Sociologické revue* (o *Sociálních problémech* to platí také, ale zdaleka ne v takové míře), nemůže uniknout naší pozornosti, kolik prostoru v nich je věnováno recenzní sekci a vůbec přehledům, komentovaným i nekomentovaným, nově vycházející sociologické literatury. Tak například v dvojčíslu 1–2/1937 jsem napočítal 73 (!) recenzí a dalších 22 publikací je na závěrečných stránkách časopisu zanotováno. Mimo ně totéž číslo obsahuje také „Přehled české sociologické produkce revuální“, strážlivějšího pokračovatele původní vzletněji nazvané rubriky „Sociologická žeň z českých revui“, který pro předchozí rok 1936 pořídil pečlivý a neúnavný Bruno Zwicker. Jen rozsah samotné recenzní sekce činí 155 z 278 stránek časopisu! Z pohledu redakce SČ lze jen závidět editorům brněnského časopisu nevin-

nost, s jakou se jim dařilo mezi skutečné recenze řadit texty značně odlišného rázu (v celoročním obsahu označované jako „Drobné články“), např. v dvojčísle 3–4/1937 příspěvek „K sociologii diplomata“, který by v dnešním SČ své místo hledal asi jen velice těžko.

Tolik krátká a velmi nahodilá odbočka do meziválečné historie českých a moravských sociologických časopisů. U recenzní rubriky však ještě chvíli zůstanu. Diagnózy stavu současné české sociologie ukázaly, že jedním z jejích slabých míst je i nedostatek komunikace mezi specializacemi, a někdy dokonce i uvnitř specializací samotných (srov. SČ 1–2/2002). Časopis přirozeně není zdaleka jediným prostředkem komunikace a výměny kritických stanovisek uvnitř vědecké komunity, ale je prostředkem významným a v určitých ohledech nenahraditelným. Kritická výměna se zde děje zejména dvěma způsoby, sdílejícími nikoli náhodou stejné adjektivum, totiž v recenzním řízení a v recenzní rubrice. Protože recenzní řízení musí ze své podstaty zůstat co nejvíce anonymní, jsou recenze tím žánrem, který umožňuje přímou a nesmlouvavou, ale přitom otevřenou, věcnou a férovou kritiku a konfrontaci mezi recenzentem a autorem. Taková komunikační situace sice samozřejmě nikdy není zcela osvobozená od působení všech rušivých prvků, nicméně je ideálem, na který by se praxe časopisu měla orientovat.

Čtenářům takových periodik, jako je *Contemporary Sociology*, je dobře známo, že recenze mohou být nejenom doplňkem, ale i hlavní náplní časopisu. Možnost existence tohoto konkrétního titulu jistě spočívá v obrovské knižní produkci anglofonní sociologie, která je pro sociologii malého národa něčím nedostižným. Avšak sám fakt, že Americká sociologická asociace tento časopis vydává, a to dokonce šestkrát ročně, a stejně tak i přítomnost rozsáhlých recenzních sekci v mnoha předních světových sociologických časopisech názorně dokládá, že dostatečně živá recenzní rubrika je cíl, o který má vědecký časopis usilovat stejně jako o kvalitní statí. Recenze nejsou „vatou“, k níž redakce sahají tehdy, když nemají po ruce nic lepšího, čím by vyplnily prázdné tiskové archy připravovaného čísla, ale naopak něčím hodnotným samy o sobě a nanejvýš funkčním pro rozvoj sociologického bádání a život sociologické komunity.

K tomuto krátkému zamyšlení nad funkcí recenzí ve vědeckém časopise mi dala podnět nezvykle dlouhá řada recenzí (zejména na domácí publikace) uveřejněných v tomto čísle. Je tomu tak samozřejmě zejména díky tomu, že čeští sociologové píší a publikují své knihy, ale to je pouze podmínka nutná, nikoli dostačující. Stejně tak je třeba, aby se našel dostatek jiných sociologů, kteří jsou ochotní publikace svých kolegů důkladně prostudovat a obětovat svůj vzácný čas tomu, aby dojmy získané při četbě utřídili a s využitím svého odborného vědění a kritické soudnosti předložili autorům i celé široké odborné veřejnosti.

Závěrem ještě shrnu, k čemu by příklad *Sociologické revue* i řady současných časopisů ze zahraničí měl inspirovat SČ: snažit se publikovat recenze zejména na původní české práce v co nejúplnějším záběru, a nakolik to celoroční rytmus redakční práce dovolí, také bez zbytečných časových prodlev. Nepochybuji o tom, že mezi čtenáři SČ najdeme celou řadu ochotných spolupracovníků.

Marek Skovajsa

Sociologické studie Sociological Studies 2004

Sociologické studie/Sociological Studies je název edice, v níž jsou publikovány studie pracovníků Sociologického ústavu Akademie věd České republiky. Studie přinášejí výsledky sociologických výzkumů, komparativní analýzy, kritické teoretické stati či sociologické analýzy aktuálních společenských témat a jsou určeny jak vědeckým pracovníkům, tak i studentům společenských věd.

Edice je pokračováním řady pracovních textů, které v Sociologickém ústavu AV ČR vycházejí nepřetržitě již od roku 1989. Studie jsou publikovány v českém nebo anglickém jazyce a jsou doplněny abstrakty a shrnutími v českém, anglickém a německém jazyce. Ročně vychází 8–13 textů. Seznam vydaných publikací a texty starší než dva roky jsou zveřejněny na adrese <http://texty.soc.cas.cz/>

- 04:01 Lukáš Linek: *Volby do Evropského parlamentu 2004 – analýza volební účasti a stranické podpory v České republice*; 73 s.
- 04:02 Simona Pikálková (ed.): *Mezinárodní výzkum násilí na ženách – Česká republika / 2003: příspěvek k sociologickému zkoumání násilí v rodině*; 146 s.
- 04:03 Tomáš Kostecký, Daniel Čermák: *Metropolitan Areas in the Czech Republic – Definitions, Basic Characteristics, Patterns of Suburbanisation and Their Impact on Political Behaviour*; 53 s.
- 04:04 Jiří Večerník: *Structural Tensions in the Interface between the Labour Market and Social Policy in the Czech Republic*; 87 s.
- 04:05 Zdeněk R. Nešpor (ed.): *Jaká víra? Současná česká religiozita/spiritualita v pohledu kvalitativní sociologie náboženství*; 115 s.
- 04:06 Dana Hamplová: *Životní spokojenost: rodina, práce a další faktory*; 43 s.
- 04:07 Jana Chaloupková, Petra Šalamounová: *Postoje k manželství, rodičovství a k rolím v rodině v České republice a v Evropě*; 70 s.
- 04:08 Alena Křížková: *Životní strategie podnikatelek a podnikatelů na přelomu tisíciletí*; 63 s.
- 04:09 Klára Vlachová, Blanka Řeháková: *Česká národní identita po zániku Československa a před vstupem do Evropské unie*; 39 s.
- 04:10 Martin Hájek (ed.): *Hierarchy as the Strength and Weakness of Communist Rule. The Legacy of Communist Rule IV: A Volume of Papers from the Seminar Held in Prague on September 11–12, 2003*; 145 s.
- 04:11 Jiří Černý, Markéta Sedláčková, Milan Tuček: *Zdroje utváření skupinových mentalit v České republice po roce 1989*; 90 s.

Vydal: Sociologický ústav AV ČR, Praha 2004
Objednávky přijímá a vyřizuje Tiskové a ediční oddělení SOU AV ČR,
Jilská 1, Praha 1, 110 00, tel.: +420 222 221 761
e-mail: Eva.Strnadova@soc.cas.cz; <http://texty.soc.cas.cz/>

Ke kořenům sociálně psychologického modelu sociální stratifikace¹

PETR MATĚJŮ*

Sociologický ústav AVČR
a Anglo-American College, Praha

The Roots of the Socio-Psychological Model of Social Stratification

Abstract: This article, published in connection with the recent death of Otis Dudley Duncan (16 November 2004), sets out to provide a critical summary of the development – from its beginnings in the 1960s up to its final revision and modification in 1983 – of the socio-psychological model of the status attainment process. The article not only looks at the classic model of the social stratification process of Blau and Duncan, but also examines the influence of one of the founders of the socio-psychological branch of the study of social stratification, W. H. Sewell. Special attention is devoted to the development of the so-called Wisconsin model, primarily the work of William H. Sewell and his student, Robert M. Hauser, who, while as a student of Duncan also, considerably contributed to the use of structural modelling in sociology. The article concludes with a brief discussion of the main critical reactions to the socio-psychological model emphasising the 'allocational' paradigm of interpretation of the reproduction of social inequalities. The article should primarily help students of sociology gain an orientation in the massive amount of often poorly accessible literature on one of the most cited of sociology's 'products'.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2005, Vol. 41, No. 1: 7–30

Před třemi lety zemřel ve věku 91 let William Hamilton Sewell, jeden z předních amerických sociologů, jehož jméno je spojováno v první řadě se sociálně psychologickým modelem sociální stratifikace [viz např. Sewell 1961, 1963; Hauser, Sewell 1976, 1984, 1985, 1986; Sewell, Hauser 1975, 1980].² Jeho představa o mezigenerační transmissi sociálně-ekonomického statusu a o úloze rodiny a významného sociálního okolí v tomto procesu se však formovala v kontextu diskusí nad známým „zá-

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: doc. PhDr. Petr Matějů, Ph.D., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: mateju@mbox.cesnet.cz.

¹ Tato stať vznikla v rámci projektu „Ekonomické, sociální a kulturní zdroje vzdělanostních nerovností a determinanty životního úspěchu: první fáze longitudinálního výzkumu“ financovaného z grantu od Grantové agentury České republiky (grant č. 403/03/340) a v rámci výzkumného semináře AAVŠ.

² William H. Sewell zemřel ve věku 91 let 24. června 2001 v Madisonu (Wisconsin, USA), kde byl emeritním profesorem sociologie.

kladním modelem sociální stratifikace“, jehož hlavním autorem i propagátorem byl Otis Dudley Duncan [Blau, Duncan 1967], který zemřel na sklonku roku 2004.³ Ačkoli ve výuce sociální stratifikace se oběma těmito významným postavám světové sociologie jistě dostává zasloužené pozornosti i u nás, nemohu se zbavit dojmu, že jejich význam pro výzkum sociální stratifikace nebyl v naší sociologii dostatečně oceněn. Úmrtí druhého ze zakladatelů jedné z nejvlivnějších větví výzkumu sociální stratifikace je nepochybně důvodem k tomu, abychom tuto mezeru zaplnili. Navíc je známo, že otázky, které si oba tito velicí světové sociologie kladli, a otázky, které vyvolávali u ostatních sociologů, výrazně přispěly k růstu významu longitudinálních šetření, bez nichž není možné na tyto otázky dát uspokojivé odpovědi. Česká sociologie se na tuto cestu vydává vlastně až nyní.⁴ I to je jistě silný důvod pro to, abychom si připomněli, jaký teoretický diskurs provázel vývoj modelů sociální stratifikace a jakými cestami se ubíralo jejich testování.

Naše sociologie stačila ještě vliv Blau-Duncanova modelu zaznamenat. Šafář [Šafář 1972] replikoval základní model na datech pocházejících z prvního československého stratifikačního výzkumu provedeného v roce 1967 pod vedením P. Machonina [Machonin a kol. 1969]. K problémům spjatým s touto replikou a k otázce, zda Blau-Duncanův model byl nebo nebyl vhodnou reprezentací stratifikačního procesu v Československu na konci šedesátých let, jsem se vyslovil již dříve [Boguszak, Gabal a Matějů 1990]. Hlavní problém ale spočívá v tom, že naše sociologie byla nucena se se světovou sociologií znovu rozejít právě ve chvíli, kdy Blau-Duncanův základní model začal být seriózně diskutován, modifikován a dále rozvíjen. Přitom hlavní směr rozvoje modelu vedl k podstatným modifikacím právě v těch jeho místech, kde selhávala jeho schopnost dobře diferencovat mezi askripcí a meritokratickou selekcí. Právě tato místa modelu jsou ovšem klíčová pro postižení rozdílů mezi zeměmi, které se s větším či menším úspěchem vyvíjely směrem k meritokratickému modelu sociální stratifikace (vyspělé země s tržními ekonomikami a pluralitním politickým systémem), a zeměmi, které se tomuto modelu nejprve vzdalovaly (země tzv. „reálného socialismu“), aby se k němu opět v období transformace začaly pomalu vracet. V tomto smyslu je tato stať i pokusem zprostředkovat mladé generaci českých sociologů podstatu debaty, které se ve snaze pochopit povahu proměny sociální stratifikace v období transformace nevyhneme ani my.

Základní model a jeho první modifikace

Mezi sociology zabývajícími se sociální stratifikací panuje všeobecný konsensus v tom, že Blau-Duncanův model stratifikačního procesu [Blau, Duncan 1967] měl pro další vývoj studia sociální stratifikace zásadní význam. Přesto by se dnes asi ni-

³ Otis Dudley Duncan zemřel ve věku 83 let 16. 11. 2004. Před odchodem do důchodu v roce 1987 působil na Kalifornské univerzitě v Santa Barbaře.

⁴ První rozsáhlý longitudinální projekt byl u nás zahájen až v roce 2003 v návaznosti na mezinárodní výzkumný projekt PISA 2003.

kdo neodvážil tento model v jeho původní podobě (diagram 1) aplikovat na analýzu jakéhokoli reálného sociálního systému. Důvod je zřejmý. Blau a Duncan svým modelem ukázali cestu, jíž bylo nezbytné se vydat, abychom se přiblížili pochopení procesů a mechanismů ovládajících alokaci jedinců v zaměstnaneckém systému, tj. mechanismů a procesů, jejichž „produkt“ či konečný výsledek zobrazují mobilitní tabulky.⁵ V podobě „path-analýzy“, kterou předtím znala prakticky jen genetika, navíc dali sociologům do ruky metodu, která se později stala jedním z nejmocnějších nástrojů kvantitativní analýzy ve společenských vědách (strukturní modelování). Blau-Duncanův model byl však příliš jednoduchý na to, aby bylo možné jej přijmout jako konečné řešení. Ze stejného důvodu, tj. pro jeho jednoduchost, bylo ovšem obtížné tento model jednoduše vyvrátit. Proto byl hned na počátku pojmenován jako „základní model“ („baseline model“) a byl to samotný Duncan se svými žáky, kdo jako první usiloval o jeho rozšíření.

Blau-Duncanův základní model byl ve skutečnosti hypotézou o převaze univerzalizmu a meritokratických principů nad askripcí. Parametry modelu byly pochopitelně interpretovány v intencích této hypotézy. Shrňme-li původní i některé pozdější interpretace modelu, můžeme říci, že základní poznatky, které model přinesl, byly následující:

V procesu dosahování zaměstnaneckého statusu hraje klíčovou roli vzdělání.

Dosažené vzdělání vysvětluje téměř veškerý efekt sociálního původu na zaměstnanecký status respondenta, tj. vliv sociálního původu se realizuje téměř výhradě prostřednictvím vzdělání.

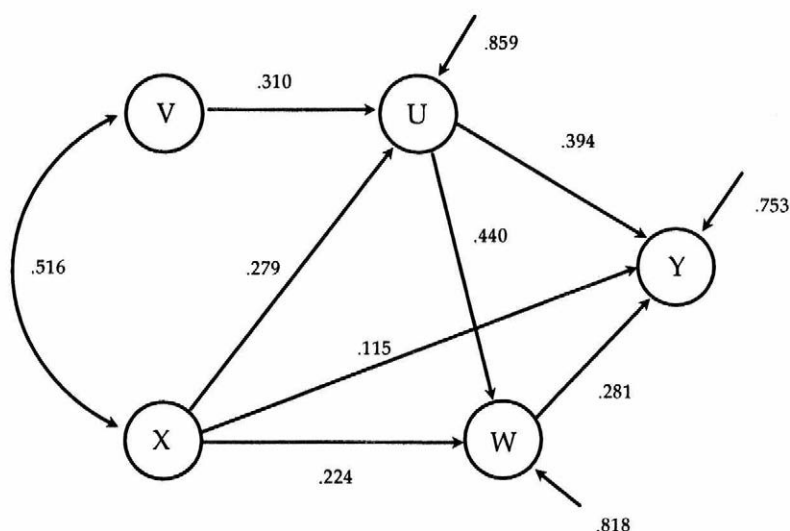
Protože vzdělání je do značné míry nezávislé na rodinném původu, má úsilí o dosažení vyššího vzdělání značný a nezávislý efekt na zaměstnanecký status respondenta.

Rok po vydání *„The American Occupational Structure“* Duncan základní model interpretuje takto: „Bylo zjištěno, že vzdělání je mocným faktorem zmenšování nerovností v americkém stratifikačním systému, a to i přesto, že do značné míry zprostředkovává efekt sociálního původu na pozdější profesijní dráhu, tj. že slouží rovněž jako kanál mezigeneračního přenosu sociálního statusu“ [Duncan 1968: 21].

Duncan nebyl pochopitelně první, kdo přisoudil vzdělání klíčovou roli ve stratifikačním systému. Sorokin [1927, 1959] považoval vzdělání za hlavní kanál vertikální mobility, to znamená, že škola byla v jeho pojetí v prvé řadě institucí zajišťující efektivní sociální selekci a distribuci individuů do sociálních vrstev. Parsons [1959] navíc považoval školu za instituci, ve které probíhá tzv. „pozdější socializace“ („adolescent socialization“) zdůrazňující sociální normy a hodnoty, mezi nimi pak zejména hodnotu „výkonu“ („achievement“). Tím, že škola adolescenty vy-

⁵ Studium zaměstnanecké mobility, které do té doby ovládalo stratifikační výzkum [viz například Glass 1956; Rogoff 1953; Lipset & Bendix 1959 aj.] nanejvýš vedlo ke zjištění týkajícím se „výsledku“ stratifikačního procesu, tj. již dosažené zaměstnanecké pozice. Samotný proces stratifikace, tj. mechanismy a procesy, které dosažení určité zaměstnanecké pozice zprostředkovávají, byl však pochopitelně mimo dosah studia mobilitních tabulek.

Diagram 1. Základní model – Blau & Duncan 1967

V = vzdělání otce

X = zaměstnanecký status otce

U = dosažené vzdělání

W = zaměstnanecký status v prvním povolání

Y = zaměstnanecký status v době šetření

stavuje soutěži a dává jim pocítit důsledky neúspěchu, nejenže provádí potřebnou selekci, což je role školy zdůrazňovaná Sorokinem, ale současně jim vštěpuje normy a hodnoty, na kterých podle Parsonse stojí sociální systém moderní industriální společnosti.

Blau-Duncanův základní model tedy v podstatě potvrdil hypotézy o klíčovém významu školy a školského systému a vzdělání jako „produktu“ těchto institucí vyjádřené v pracích jejich předchůdců. Jeho význam pro další výzkum stratifikačního procesu tím ovšem nekončí. Pro vývoj modelů stratifikačního procesu měl rozhodující význam fakt, že vzdělání se v základním modelu skutečně ukázalo být klíčovým faktorem životního úspěchu, ale přitom se ukázalo, že není nezávislé na sociálním původu. Tím se vzdělání kvalifikovalo jako mediátor mezi sociálním původem a dosaženým zaměstnaneckým statutem. Zcela konsekventně se tedy objevila otázka, zda vzdělání hraje roli mediátoru mezi sociálním původem proto, že distribuce vzdělání je podřízena askriptivním mechanismům (dětí pocházející z rodin s vyšším sociálním statutem mají prostě vyšší šanci na dosažení vyššího vzdělání bez ohledu na další faktory), nebo proto, že vzdělávací systém je sociální institucí, ve které se sociální původ „zhodnocuje“ pouze v rámci „meritokratického“ kauzálního řetězu. Jinými slovy, pokud má být prokázána „meritokratická teze“, musí platit, že vazba mezi sociálním původem a dosaženým vzděláním je výhradně nepřímou vazbou, tj. je zprostředkována mentálními schopnostmi (měřenou inteligencí)

a případně některými dalšími faktory, které jsou kompatibilní s univerzalismem a meritokratickým principem sociální selekce (výkon).

V poněkud zjednodušené formě je meritokratická teze formulována na samotném počátku diskuse k základnímu modelu zhruba takto: Pokud děti pocházející z rodin s vyšším statusem jsou *prokazatelně* vybaveny vyššími stupni mentálních schopností než děti pocházející z rodin s nižším statusem a škola *prokazatelně* provádí selekci výhradně na základě schopností a výkonu (závislého v první řadě na schopnostech a motivaci), lze stratifikační systém reprezentovaný v základním modelu skutečně označit za meritokratický.

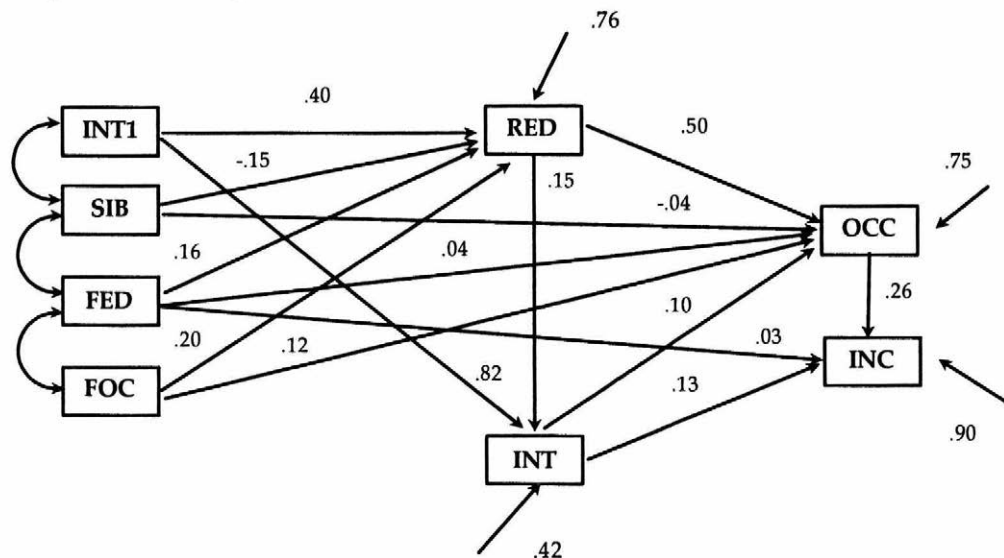
Z toho je zřejmé, proč další kroky v rozvíjení modelu sociální stratifikace směřovaly k testování meritokratické teze a proč se do centra pozornosti dostává otázka distribuce vzdělání.⁶ Již v roce 1967 zahajuje Duncan se svými žáky nový výzkumný projekt nazvaný „*Socioeconomic Background and Occupational Achievement: Extensions of a Basic Model*“, jehož první produkt, publikovaný již v roce 1968 [Duncan 1968], dává jasně tušit, kterým směrem se bude základní model rozvíjet. Duncan si v návaznosti na práce zabývající se úlohou schopností a inteligence v sociální mobilitě [Anderson, Brown a Bowman 1952; Young, Gibson 1963; Burt 1961] klade otázku, jakou roli hraje inteligence v mezigenerační transmisi zaměstnaneckého statusu. Podle Duncana hraje inteligence ve stratifikačním procesu dvojí roli: podílí se na mezigenerační transmisi statusu a současně roli mezigenerační transmise statusu oslabuje. Na první pohled by se mohlo zdát, že se jedná o kontradiktorní předpoklad, umožňující výzkumníkovi prokázat platnost svých hypotéz bez ohledu na závěry, ke kterým dospěje. Tak tomu ovšem není. Tento zdánlivě kontradiktorní předpoklad, vtělen do analytického modelu (diagram 2), umožnil Duncanovi nahlédnout do vzájemných vztahů mezi sociálním původem, měřenou inteligencí, dosaženým vzděláním, sociálním statusem a příjmem.

Diagram 2 reprodukuje Duncanův tzv. *rozšířený model*. Hypotéza, kterou jeho autor do tohoto modelu vložil, je zřetelná, aniž bychom museli specifikaci modelu obšírně diskutovat. Rozdíl mezi základním modelem a tímto jeho prvním rozšířením spočívá v první řadě v začlenění „rané“ inteligence (INT1) a počtu sourozenců (SIB) jako dvou exogenních proměnných (nezávisle proměnných), a „pozdější“ inteligence (INT) a příjmu (INC) jako dvou endogenních proměnných (závisle proměnných).⁷

⁶ Byla zde pochopitelně celá řada dalších vlivů, a to jak politických, tak vědeckých. Pokud jde o politické vlivy na uvedenou orientaci, je třeba připomenout, že konec šedesátých let přináší zjevný neúspěch liberálně demokratické koalice v USA. Fakt, že speciální vládní programy určené pro zmírnění nerovností a pro zvýšení vzestupné vzdělanostní mobility v podstatě selhávají, je argumentem pro konzervativní psychology ve prospěch teze o významnosti dědičnosti a genů pro životní úspěch. Pokud jde o vědecké impulsy, kromě sociologických prací zabývajících se otázkou třídních subkultur a socializací, o nichž bude řeč později, není možné opomenout rozsáhlou Colemanovu zprávu o nerovnostech ve vzdělanostních šancích [Coleman 1966].

⁷ Vycházím zde z terminologie zavedené ve strukturním modelování. Blíže k tomuto problému viz [Matějů 1989].

Diagram 2. Rozšířený model – Duncan 1968

INT1 = raná inteligence

SIB = počet sourozenců

FED = vzdělání otce

FOC = povolání otce

RED = dosažené vzdělání

INT = později měřená inteligence

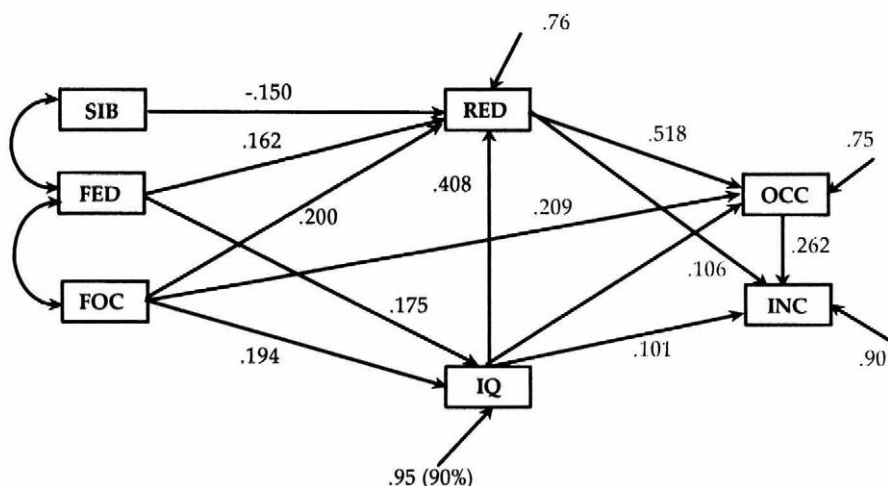
OCC = povolání v době šetření

INC = příjem v době šetření

Rozbor modelu a odhadnutých parametrů vedl Duncana na první pohled k nejednoznačnému závěru. Ukázalo se totiž, že „zahrnutí měřené inteligence do stratifikačního modelu předchází diagnózu (založenou na základním modelu – pozn. autora) komplikuje i vyjasňuje“ [Duncan 1968: 8]. Podíváme-li se však spolu s autorem na výsledky, snadno jeho postoj pochopíme. Model jako celek vyčerpává 42 % variance dosaženého vzdělání.⁸ Z toho 16 % připadá na přímý vliv inteligence a dalších 14 % připadá na vliv sociálního původu realizujícího se prostřednictvím inteligence. Pouze 11 % variance připadá na přímý vliv sociálního původu. Závěr, ke kterému Duncan dochází, je tedy nakonec poměrně optimistický: inteligence sama o sobě vyčerpává více variance vzdělání než kombinace tří proměnných vyjadřujících sociální původ – pokud nebereme v úvahu jejich vliv realizující se prostřednictvím inteligence. Pokud jde o roli inteligence ve zprostředkování mezi sociálním původem a dosaženým vzděláním, ukazuje se, že značná část vlivu sociálního původu se realizuje díky korelaci mezi sociálním původem a inteligencí, aniž bychom nyní roze-

⁸ K tomuto údaji dospějeme tak, že parametr vyjadřující residuální efekty působící na danou proměnnou (0.76) převedeme na residuální variance ($0.76^2=0.58$). Doplněk do 1 (či do 100 %) pak představuje míru „determinace“ této proměnné daným modelem. V našem případě tedy 42 % variance proměnné RED lze vysvětlit proměnnými zahrnutými do modelu.

Diagram 3. Možná modifikace Duncanova rozšířeného modelu [Matějů 1990]

INT = měřená inteligence

FED = vzdělání otce

FOC = povolání otce

SIB = počet sourozenců

RED = dosažené vzdělání

OCC = povolání v době šetření

INC = příjem v době šetření

bírali, zda se jedná o korelaci způsobenou dědičností nebo vlivem prostředí, či kombinací obou těchto faktorů.

Duncan z těchto výsledků usuzuje, že americký ideál rovnosti příležitostí se uskutečňuje, že postup školským systémem je podmíněn schopnostmi jedince přinejmenším stejně jako tím, z jaké rodiny pochází. Fakt, že byl identifikován vliv sociálního původu *nezávisle* na inteligenci, podle Duncana ukazuje, že Spojené státy sice nedosáhly ideálu „čisté meritokracie“, nicméně, jak naznačují ostatní výsledky modelu, nejsou od toho ideálu příliš daleko.

Pozdější vývoj strukturního modelování poskytuje nové možnosti zjednodušení rozšířeného Duncanova modelu a jeho modifikace. Modifikace modelu, jejíž výsledek je zobrazen v diagramu 3, si kladla pouze didaktické cíle, tj. zřehlednit vztah mezi sociálním původem, inteligencí a vzděláním. Z modelu byly na základě testu významnosti vyloučeny nepodstatné vazby a místo dvou proměnných vyjadřujících inteligenci byla použita pouze jedna („pozdní“ inteligence). Z výsledků modifikovaného modelu je zřejmé, že variance v inteligenci je pouze z 10 % určena sociálním původem tak, jak je reprezentován v původním Duncanově modelu (tj. vzděláním a zaměstnaneckým statusem otce). Přitom inteligence je evidentně nejsilnějším zdrojem vysvětlené variance dosaženého vzdělání (0.408). Celkové efekty sociálního původu (FED: 0.231, FOC: 0.276) rovněž nejsou zanedbatelné, ale pouze zhruba 30 % těchto

efektů se realizuje prostřednictvím inteligence, tzn., že jejich přímé efekty jsou nižší (FED: 0.162, FOC: 0.200).

V této souvislosti je instruktivní Duncanova polemika se Sextonovou [Sexton 1961], která ve své práci tvrdila, že „Vzhledem k těsnému vztahu mezi IQ a sociálním původem se zdá, že používání IQ testů slouží destruktivně, neboť slouží jako cement fixující studenty k sociální třídě výchozí rodiny. IQ je tedy skvělým prostředkem ospravedlnění třídních nerovností“ [Sexton 1961: 51]. Duncan na základě svých výsledků ironicky poznamenává: „Závěr Sextonové je polopravda, ne-li ještě méně než polopravda. Je to podivný cement, který dovoluje, aby značný podíl variance v dosažené pozici nebyl svázán se sociální třídou výchozí rodiny“ [Duncan 1968: 10].

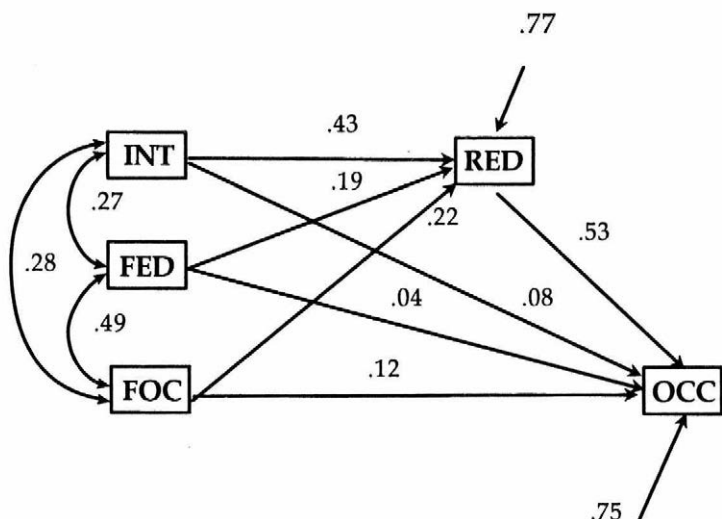
Pokud jde o Duncana a jeho spolupracovníky, lze říci, že extenzi základního modelu viděli v první řadě v prověřování úlohy mentálních schopností (inteligence) a v experimentování s pozicí této proměnné v kauzálních modelech vysvětlujících dosažené vzdělání, případně dosažený zaměstnanecký status. I další práce [Duncan, Featherman, Duncan 1968; Duncan, Featherman, Duncan 1972] pokračovaly tímto směrem, avšak v zásadě jen precizovaly závěry obsažené v „Ability and Achievement“. Diagram 4, převzatý z jedné z těchto studií [Duncan, Featherman, Duncan 1972], je toho dokladem.

Vývoj sociálně psychologického modelu

Ve stejné době, kdy Duncan a Featherman precizují svůj rozšířený model [Duncan, Haller, Portes 1968; Duncan, Featherman 1972], Robert M. Hauser, rovněž Duncanův žák, pracuje na projektu, jehož cílem je objasnit vztahy mezi sociálně ekonomickým původem, charakteristikami školy a školním úspěchem [Hauser 1971]. Jako asistent W. Sewella je současně členem týmu, který do stratifikačního výzkumu a do extenze základního Duncanova modelu vnese další důležitý prvek, tj. *sociálně psychologické faktory*. Nebyla to tedy pouze shoda okolností, že o několik let později právě Sewell a Hauser měli největší zásluhu na rozvoji tzv. „sociálně psychologického modelu sociální stratifikace“.

Zatímco Hauser se ve své disertaci [Hauser 1971] koncentruje na roli školy a usiluje o nalezení osobnostních a zejména kontextuálních determinant školního úspěchu jako jednoho z kořenů, z nichž později vyrůstá profesní kariéra a zaměstnanecký status, William Sewell pokračuje ve svém studiu socializace [Sewell 1961, 1963] a orientuje se na úlohu aspirací, a tudíž na roli rodiny a toho, co nazývá „významným sociálním okolím“ („significant others“). Teoretické základy sociálně psychologického modelu sociální stratifikace, který později dostane pracovní název Wisconsinský model, klade dvojice autorů Sewell a Shah již v roce 1967 [Sewell a Shah 1967], tedy ve stejnou dobu, kdy je publikován Blau-Duncanův základní model. Sewell a Shah v této své práci předkládají první verzi sociálně psychologického výkladu stratifikačního procesu. Ačkoli základy sociálně psychologického přístupu k sociální stratifikaci byly položeny již v řadě dřívějších prací [Parsons 1959; Sewell

Diagram 4. Model Duncan – Featherman – Duncan 1969

INT = měřená inteligence

FED = vzdělání otce

FOC = zaměstnanecký status otce

RED = dosažené vzdělání

OCC = dosažený zaměstnanecký status

1961; Kohn 1959; Rosen, D'Andrade 1959; Brim 1960 aj.], jejich systematická analýza v rámci výzkumu sociální stratifikace se prakticky odvíjí od této práce. Jsou zde poprvé formulovány hypotézy, které se později stanou předmětem testování na datech pocházejících z longitudinálního výzkumu žáků ve státě Wisconsin a data z toho výzkumu jsou zde rovněž poprvé použita pro ilustraci problému.

Sewell a Shah vycházejí ze závěrů, ke kterým do té doby dospěl stratifikační výzkum, zejména pak ze zjištění, že v procesu alokace jedinců na pozice v zaměstnaneckém systému hraje klíčovou roli vzdělání, jehož prostřednictvím se realizuje převážná většina efektu sociálního původu. Akceptují rovněž závěry, podle kterých úloha školy spočívá v tom, že třídí jedince podle rozdílů ve schopnostech a provádí jejich distribuci do vzdělávacích „kolejí“ či drah, které rozvíjejí jejich schopnosti a talenty. V tomto smyslu tedy Sewell a Shah akceptují to, co bylo zjištěno jejich předchůdci. Tvrdí ale, že tím se diferenciací vzdělanostních drah ještě nevysvětluje. Vedle schopností existují ještě další důležité faktory, které ovlivňují vzdělanostní dráhy. Jsou to jednak rozdíly v kvalitě předchozího vzdělání a nestejná dostupnost kvalitního vzdělání pro různé sociální skupiny,⁹ rozdíly v motivacích, hodnotách

⁹ Nesmíme zapomenout, že Sewell se dlouho zabýval životními šancemi dětí pocházejících ze zemědělských oblastí a z farmářských rodin. V této souvislosti je pak zřejmé, co má na mysli, když hovoří o dostupnosti kvalitního vzdělání, atd.

a aspirací a v neposlední řadě rozdílů v ochotě rodičů a významného sociálního okolí poskytnout nejen finanční, ale zejména psychickou podporu nezbytnou k maximálnímu rozvinutí talentových dispozic a formování aspirací a životních plánů.

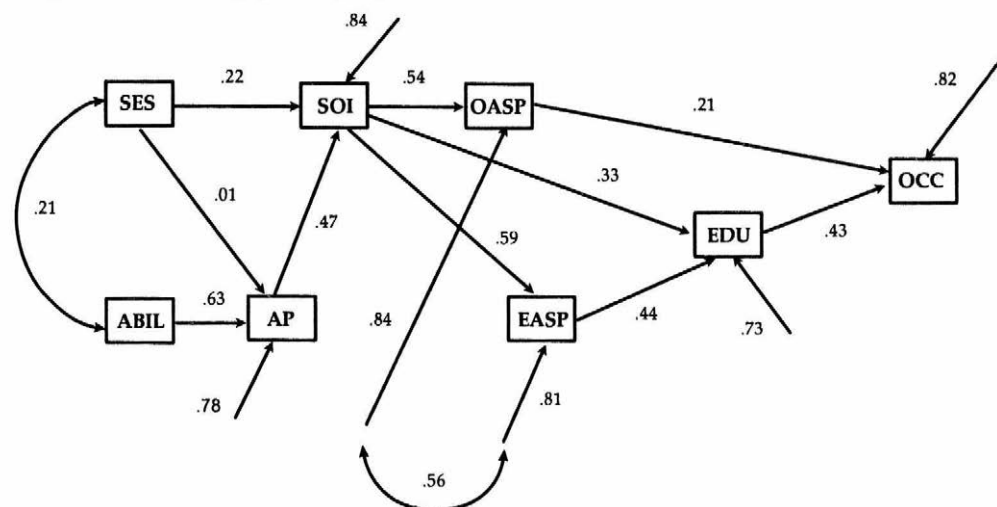
Samotná analýza, o kterou Sewell a Shah opírali své argumenty, byla velmi jednoduchá. Postupovali tak, že mezi sociální původ a inteligenci na jedné straně a dosažené vzdělání na straně druhé položili proměnnou vyjadřující intenzitu vzdělanostních aspirací. Je více než zřejmé, že museli dojít k závěru, že tyto aspirace na sebe berou úlohu významného mediátoru vlivu sociálního původu. Tím prakticky jen ilustrovali platnost výchozí teze, podle které sociální původ a mentální schopnosti jsou v podstatě jen určitým potenciálem vzdělanostní i profesní dráhy, potenciálem, který se aktivuje prostřednictvím aspirací a životních plánů. Jde tedy v první řadě o to, identifikovat skutečnou roli aspirací a životních plánů, dále pak jejich sociální podmíněnost a zdroje (rodinné klima, sociální okolí, vrstevníci, škola atd.). Ve svých bezprostředně následujících statích Sewell a Shah [1968a, 1968b] využívají dat z Wisconsinského panelu k analýze jednotlivých faktorů ovlivňujících formování vzdělanostních aspirací adolescentů. Jde jim především o to, demonstrovat sociální rozdíly v tom, jaké vzdělanostní dráhy děti očekávají jejich rodiče, sociální diferenciaci hodnot spojovaných se vzděláním, ukázat, jak se v tomto směru projevuje diskrepance mezi otcem a matkou v úrovni dosaženého vzdělání atd. Základní tezi, která je v těchto studiích z různých stran podporována, je možné vyjádřit asi takto: Po kontrole důležitých individuálních i kontextuálních charakteristik zůstává značná část rozdílů mezi sociálními třídami v aspiracích, a tudíž i v dosaženém vzdělání nevysvětlena. Proto, aniž by se popíral význam sociálních tříd, musí modely usilující o vysvětlení vzdělanostních nerovností zahrnout specifické proměnné vyjadřující vlivy rodinného prostředí a hodnotové orientace či aspirace.

Ačkoli modely, o něž se výše uvedení autoři opírali, byly velmi jednoduché a v podstatě ilustrativní, postupně připravovaly půdu pro specifikaci tzv. sociálně psychologického modelu sociální stratifikace, jehož vývoj začal v roce 1969 a trval až do roku 1983, kdy byla publikována jeho zatím finální verze [Hauser, Tsai, Sewell 1983].

První formulace tzv. sociálně psychologického modelu se objevuje v roce 1969 v práci autorů Sewella, Hallera a Portese [1969]. Autoři zde formulují to, co sami nazývají „logicky konzistentní sociálně psychologický model“. Tento model je založen na argumentu, že mezi stratifikační a intelektuální „vstupy“ na jedné straně (tj. sociální původ a mentální schopnosti) a stratifikační „výstupy“ (dosažené vzdělání, zaměstnanecký status) na straně druhé je třeba vložit sadu proměnných vyjadřujících sociálně psychologické a behaviorální mechanismy. Konkrétně se model opírá o následující hypotézy:

- a) určité sociálně strukturní a psychologické faktory (sociální původ, mentální schopnosti atd.) ovlivňují jak charakter působení „sociálně významného okolí“ na adolescenta, tak ohodnocení svých vlastních schopností;
- b) působení významného sociálního okolí a zřejmě i odhad vlastních schopností ovlivňují úroveň vzdělanostních a profesních aspirací;

Diagram 5. Sociálně psychologický model: Sewell – Haller – Portes 1969

SES = sociálně ekonomický původ

ABIL = mentální schopnosti (IQ)

AP = školní výsledky (známky)

SOI = významné sociální okolí

OASP = profesní aspirace

EASP = vzdělanostní aspirace

EDU = dosažené vzdělání

OCC = dosažený zaměstnanecký status

c) úroveň aspirací má zásadní vliv na dosažené vzdělání;

d) vzdělání zásadním způsobem ovlivňuje dosažený zaměstnanecký status.

Model, který podle těchto výchozích hypotéz Sewell, Haller a Portes specifikovali, je uveden v diagramu 5. Při specifikaci tohoto modelu byly, tak jako ve většině případů, brány v úvahu nejen vstupní teoretické předpoklady a hypotézy, ale rovněž omezení plynoucí z disponibilních dat.¹⁰

V souladu s autory lze model „čist“ následujícím způsobem:

- Již dřívější výzkumy a modely prokázaly pozitivní korelaci mezi sociálně ekonomickým původem (SES) a mentálními schopnostmi (ABIL).
- Mentální schopnosti (ABIL) výrazně determinují školní výkon (AP).

¹⁰ V této stati není místo na další detaily, ale je třeba připomenout, že tzv. Wisconsiný panel, na jehož datech stál celý vývoj Wisconsinského modelu, nebyl založen jako panel pro stratifikační výzkum, ale jako v podstatě statistické šetření pro čistě administrativní účely (šetření bylo provedeno v roce 1957 na všech žácích posledních ročníků tzv. „high school“ ve státě Wisconsin). Teprve po té, co Sewell získává data z tohoto šetření pro vlastní výzkumný projekt, dostává tento výchozí datový soubor charakter panelu, který je znovu „otevřen“ v roce 1964 a je dále sledován až do současnosti.

- c) Klíčovou proměnnou modelu je vliv „významného sociálního okolí“ (SOI).¹¹ Experimentální psychologický výzkum [Sherif 1935; Herriot 1963] již prokázal důležitost sociálního okolí v procesu formování vlastních aspirací. Tento model staví rovněž hypotézu, podle které působení významného sociálního okolí (SOI) je výrazně ovlivňováno mentálními schopnostmi (ABIL).
- d) Předchozí hypotéza se opírá o předpoklad, že ti, se kterými je adolescent v kontaktu, zakládají svá očekávání a povzbuzování zpravidla na prokázaných schopnostech adolescenta. To ovšem současně znamená, že efekt mentálních schopností na SOI je nepřímý, tj. realizuje se prostřednictvím školního výkonu, resp. školního úspěchu (AP). Od adolescenta se tedy očekává tím více, čím větší naději na jeho úspěch dávají aktuálně prokázané schopnosti, a to bez ohledu na sociálně ekonomický původ.
- e) Bez ohledu na výše uvedenou hypotézu nelze vyloučit, že existuje i přímý efekt sociálně ekonomického původu na působení významného sociálního okolí. Toto přímé působení je konzistentní s tezí o tendenci k mezigenerační kontinuitě sociálně ekonomického statusu.
- f) Vliv sociálně ekonomického původu na školní úspěch (tzn. předpoklad, že učitelé při „známkování“ zohledňují sociální původ) je, jak poznamenávají autoři modelu, sice neztřídkováno, ale nebyl zatím dostatečně prokázán. Model tuto vazbu ovšem připouští (SES => AP).
- g) Vliv očekávání a podpory ze strany významného sociálního okolí (SOI) na kariéru adolescenta se realizuje v první řadě prostřednictvím formování jeho vzdělanostních a profesních aspirací (EASP, OASP).
- h) Dosažené vzdělání je v první řadě určeno vzdělanostními aspiracemi a očekáváními ze strany významného sociálního okolí. Přímý efekt sociálního původu a mentálních schopností na dosažené vzdělání se neočekává.
- i) Dosažený zaměstnanecký status je přímo ovlivněn pouze dosaženým vzděláním a profesními aspiracemi. Přímý vliv sociálního původu se opět nepředpokládá.

Jednoduše řečeno, tento model postavil mezi sociální původ na jedné straně a dosažené vzdělání a zaměstnanecký status na straně druhé řadu zprostředkujících sociálně psychologických a behaviorálních faktorů (očekávání, aspirace, výkon), které nakonec přímý vliv sociálního původu plně absorbují.

Takto specifikovaný model byl podroben testování. Zde je třeba uvést, že v tomto bodě bylo do modelu vneseno další podstatné omezení, neboť jeho parametry byly odhadovány na podsouboru chlapců pocházejících z rodin farmářů.

Pokud jde o výsledky, parametry modelu potvrdily všechny hlavní hypotézy, které stály u jeho zrodu. Důležité bylo především to, že žádná z vazeb, které v mo-

¹¹ Proměnná SOI byla definována jako index složený ze tří znaků: a) odpověď na otázku, zda respondent (adolescent) pocítoval ze strany rodičů povzbuzování, pokud šlo o jeho či její plán studovat na vysoké škole; b) odpověď na otázku, zda respondent (adolescent) pocítoval ze strany učitelů povzbuzování, pokud šlo o jeho či její plán studovat na vysoké škole; c) plány nejbližších přátel studovat na vysoké škole.

delu nebyly považovány za relevantní a zdůvodnitelné v kontextu navrhované teorie, se neukázala být významnou. To platí zejména o efektech sociálně ekonomického původu (SES).

To, že model byl testován na velmi specifické populaci, bylo zásadní překážkou jeho zobecnění. Proto se pouze s ročním odstupem objevuje nová verze modelu. Autoři Sewell, Haller a Ohlendorf [1970] model modifikují (viz diagram 6) a částečně i revidují hlavní závěry. Základní změna spočívá v tom, že odhad parametrů modelu na celé populaci (tj. na populaci s normální variancí v proměnné vyjadřující sociálně ekonomický původ) vedl k mírnému oslabení role významného sociálního okolí. Revidovaný model navíc připouští přímý vliv schopností na SOI a objevují se v něm i přímé efekty školního úspěchu na vzdělanostní aspirace a dosažené vzdělání (tyto efekty byly v první verzi modelu považovány za zprostředkované přes SOI).

Revize modelu však nezměnila hlavní závěr. Autorský tým v mírně pozměněné sestavě opět dochází k závěru, že model poskytuje kauzální argument ve prospěch hypotézy, že sociální původ a mentální schopnosti působí na vzdělanostní a zaměstnaneckou kariéru prostřednictvím intervenujících mechanismů sociálně psychologické povahy. Tzv. sociálně psychologický model sociální stratifikace tak dostává obecnější dikci i věrohodnější empirickou argumentaci.

Pro další etapu vývoje modelů stratifikačního procesu je příznačné, že na čas ustupují do pozadí teoretické otázky a řeší se problémy spíše metodologické. Po zveřejnění modelu vyvinutého autorskou trojicí Sewell, Haller a Ohlendorf se vývoj modelů stratifikačního procesu ubírá dvěma směry. Jednak jsou specifikovány a testovány modely založené na sledování životních drah sourozenců. Paralelně s tím jsou metodologicky ověřovány hlavní závěry, k nimž dospěli Sewell, Haller a Ohlendorf. Jejich model byl sice považován za teoreticky velmi konzistentní, avšak po stránce metodologické byly formulovány vážné výhrady.

Modely opírající se o data o sourozencích vycházely z předpokladu, že efekt rodiny a sociálního původu lze spolehlivěji identifikovat jako tu část variance, která je „osudu“ sourozenců společná (to znamená po kontrole jejich individuálních charakteristik). Tato větev vývoje modelů sociální stratifikace by ovšem vyžadovala samostatný rozbor, a to především proto, že ačkoli v mnoha směrech výzkum ubírající se tímto směrem přispěl k vyjasnění řady otázek kladených těmi, kteří se podíleli na rozvoji sociálně psychologického modelu sociální stratifikace, přinesl i řadu argumentů dávající za pravdu těm, kteří byli v opozici vůči sociálně psychologické interpretaci reprodukce nerovností [např. Olneck, Crouse 1979; Olneck, Bills 1980, Jencks et al. 1972, 1979 atd.].

Vývoj tzv. „Wisconsinského modelu“

Pokud jde o další vývoj sociálně psychologického modelu sociální stratifikace, bylo již řečeno, že vlády se ujímá metodologicky zdatná generace žáků O. D. Duncana. Již v roce 1972 vychází Hauserova stať „Disaggregating a Social-Psychological Model of Educational Attainment“ [Hauser 1972], která možná do značné míry odradila vy-

sloveně teoreticky orientované stoupence sociálně psychologického modelu, ale zřetelně ukázala, kudy se vývoj v zájmu verifikace modelu bude dále ubírat.

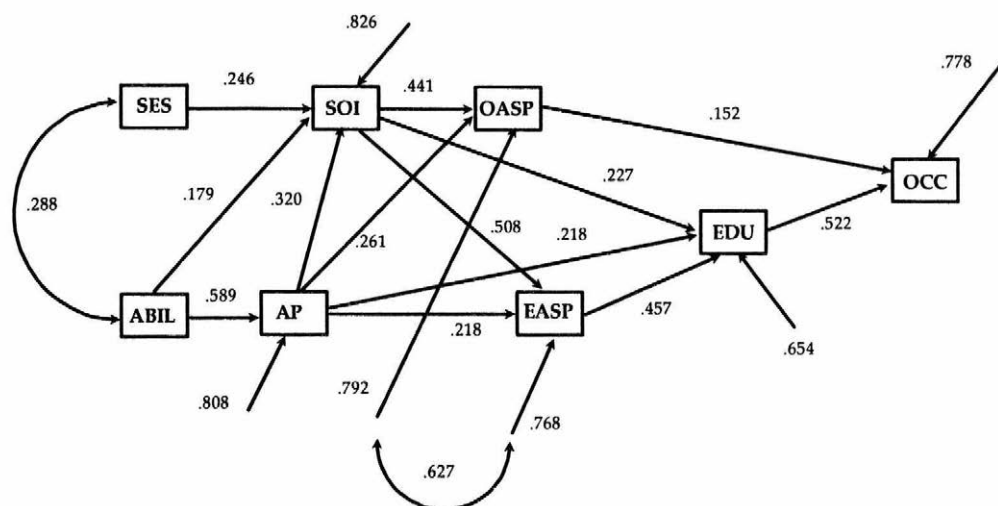
Hauser otevřel a začal řešit jeden z hlavních problémů výchozího modelu, tj. fakt, že dvě klíčové proměnné modelu, tj. sociálně ekonomický původ (SES) a vliv významného sociálního okolí (SOI), byly pro analýzu definovány jako lineární indexy. Tím se přirozeně ztratila informace o jejich vnitřní struktuře, která může být variantní podle toho, jak je specifikován zbytek strukturního modelu. Metodologicky závažnější argument však spočíval v tom, že použití indexů, bez ohledu na to, zda váhy jednotlivých proměnných jsou určeny arbitrárně nebo na základě předchozí aplikace faktorové analýzy, neumožňuje mít pod kontrolou chybu měření v původních indikátorech. Hauser využil svých předchozích zkušeností z vývoje tzv. MIMIC modelu [Hauser a Goldberger 1971] a provedl revizi původního modelu. Tato revize spočívala v tom, že oba latentní konstrukty byly definovány „uvnitř“ kauzálního modelu. Sociálně ekonomický původ (SES) byl v modelu definován jako lineární kompozit čtyř přímo měřených proměnných (vzdělání otce, vzdělání matky, zaměstnanecký status otce a příjmy obou rodičů). Podobným způsobem byl definován konstrukt vyjadřující vliv sociálně významného okolí (SOI), tj. jako lineární produkt tří proměnných (povzbuzování ze strany rodičů, povzbuzování ze strany učitelů, plány vrstevníků). Specifikaci revidovaného modelu zde z úsporných důvodů neuvádíme v grafické podobě. Princip definice latentních proměnných konstrukcí tzv. MIMIC modelu (multiple indicators – multiple causes) by však měl být zřejmý z diagramu 8, kde reprodukuje tu část pozdějšího tzv. Wisconsinského modelu, kde je definována latentní proměnná SOI.

Odhad parametrů revidovaného modelu nedopadl příliš ve prospěch Sewella a jeho spolupracovníků. Hauser však volí velmi opatrné formulace a tvrdí, že parametry revidovaného modelu sice příliš nepodporují hypotézu vtělenou do původního modelu, ale že není vyloučeno, že jeho specifikace nemusí být správná. Dochází totiž k závěru, že efekty, které Sewell z modelu vynechává, nelze pro jejich signifikanci vynechat (zejména SES na EDUC), a naopak, že efekty, které v modelu byly obsaženy, se jeví být slabší než v původním modelu. Později se ukázalo, že opatrnost Hauserových formulací byla na místě. O několik let později, když byla k dispozici data z další vlny šetření, se potvrdilo jeho podezření, že model se může ještě dosti výrazně změnit tím, že budou identifikovány chyby měření hlavních proměnných.

Revize modelu však neměla pouze metodologický význam. Hauser dospěl aplikací MIMIC modelů i k některým věcně zajímavým závěrům, které vyplynuly z analýzy vnitřní struktury MIMIC modelů. Pokud jde o vnitřní strukturu sociálně ekonomického původu, model ukázal, že všechny uvedené komponenty mají zhruba stejný význam. Hauser tedy explicitně zpochybňuje platnost hypotéz, podle kterých ve stratifikačním procesu a mezigeneračním transferu nerovností dominuje některá z dimenzí sociálního původu, ať se jedná o příjem [Schiller 1970], vzdělání matky [Ellis a Lane 1963, Krauss 1964] nebo některé třídní aspekty povolání [Bowles 1972].

Pokud jde o latentní proměnnou „vliv významného sociálního okolí“, kterou Hauser přejmenovává na „percepce očekávání od druhých“ („perceived others' expectations“), revize modelu potvrdila hypotézu vtělenou do původního modelu,

Diagram 6. Sociálně psychologický model: Sewell – Haller – Ohlendorf 1970

SES = sociálně ekonomický původ

ABIL = mentální schopnosti (IQ)

AP = školní výsledky (známky)

SOI = významné sociální okolí

OASP = profesní aspirace

EASP = vzdělanostní aspirace

EDU = dosažené vzdělání

OCC = dosažený zaměstnanecký status

tj. že adolescenti integrují očekávání z různých zdrojů v jeden relativně obecný vzorec. Hauser, který se předtím věnoval úloze školy ve stratifikačním procesu, si pochopitelně všimá zejména struktury determinací a efektů těchto očekávání. Jeho zjištění jsou instruktivní:

Efekt sociálně ekonomického původu na očekávání (povzbuzování) ze strany rodičů a na vzdělanostní plány vrstevníků je zhruba třikrát silnější než efekt původu na povzbuzování ze strany učitelů. Povzbuzování ze strany učitelů ovšem závisí mnohem více na školním úspěchu (známkách).

Vliv mentálních schopností na všechny tři zdroje očekávání je přitom zhruba stejný, poněkud silnější vliv mentálních schopností na očekávání rodičů Hauser vysvětluje tím, že rodiče ve svých očekáváních berou v úvahu i ty aspekty mentálních schopností (respektive jejich manifestace), které se ve škole nemusí nutně projevat.

Jako závěr pak Hauser formuluje tvrzení, že učitelé svým působením reprezentují spíše „egalitární“ faktor, zatímco rodiče a vrstevníci jsou spíše „konzervativními“ faktory stratifikačního procesu, neboť ve svém působení reflektují ve větší míře sociálně ekonomický původ. Z hlediska vývoje vzdělanostních nerovností by tedy bylo žádoucí, konstatuje autor, aby na aspirace a dosažené vzdělání adolescentů měla větší vliv jejich percepce očekávání ze strany učitelů. V realitě je tomu ovšem naopak, očekávání učitelů hrají menší význam než očekávání ze strany rodičů a studijní plány vrstevníků.

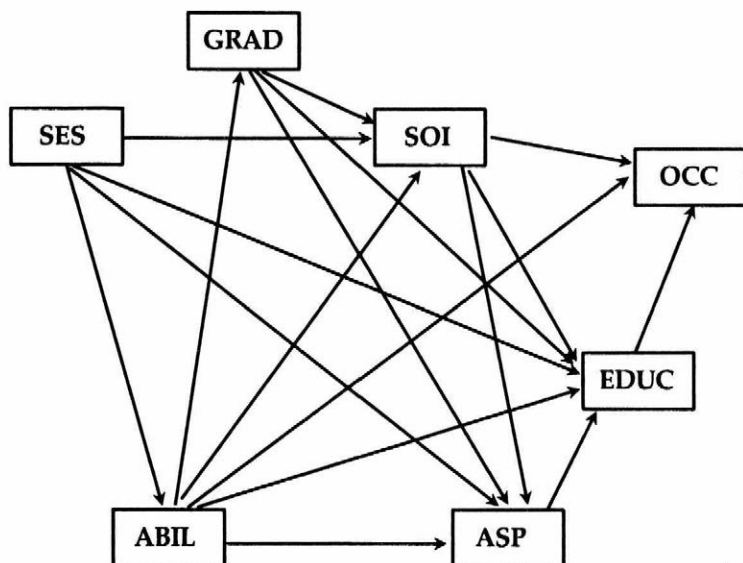
Ve stejném roce, kdy Hauser publikuje první revizi Sewellova modelu, se objevuje druhá revize [Sewell, Hauser 1972], první z dlouhé série prací, ve kterých Hauser a Sewell postupně formují finální podobu sociálně psychologického modelu. Tato nová varianta revidovaného modelu využívá všech změn, které do modelu vnesl Hauser, navíc se v modelu objevuje jako závisle proměnná dosažený zaměstnanecký status a příjem. Ačkoli se tato práce díky Hauserovi opírá o značně sofistikovaný metodologický a matematický aparát, Sewellův vliv je patrný v tom, že je orientovaná spíše teoreticky a věcně než metodologicky. Ačkoli se jedná o práci publikovanou mimo renomovaná sociologická periodika (vyšla v *American Journal of Agricultural Economics*), lze ji považovat za jednu z nejlepších, pokud jde o formulaci hlavních východisek výstavby sociálně psychologického modelu i závěrů, které do té doby z jeho testování vyplynuly.

Autoři se zde vracejí k otázce úlohy mentálních schopností ve vývoji nerovností, což je v té době opět jedno z nejkontroverznějších témat americké sociologie. Na počátku sedmdesátých let se objevují práce znovu nastolující provokativní otázku, kterou si nikoli bez smyslu pro sarkasmus v sociologii položil Young již v roce 1957 [Young 1957]. Jedná se o problém, zda mentální schopnosti jsou spíše produktem genetické dědičnosti nebo prostředí a zda meritokratický princip selekce opírající se o mentální schopnosti petrifikuje třídní rozdíly, nebo naopak vede k jejich zmenšování [Herrnstein 1971, 1973; Husén 1969, 1972; Jensen 1972 aj.]. Sewell a Hauser na základě výsledků analýzy svého modelu v této souvislosti formulují sociologicky relevantní závěry. Studium parametrů modelu totiž ukazuje, že celkový efekt mentálních schopností na dosažení vysokoškolského vzdělání je sice velký, ale že 84 % tohoto efektu se realizuje prostřednictvím intervenujících proměnných sociálně psychologické povahy.

Shrnující závěr této vynikající studie je sice méně ortodoxní než závěry z prvních pokusů o formulaci sociálně psychologického modelu, avšak podpora výchozí teorii se zdá být věrohodnější. Autoři konstatují: „Z naší analýzy je zřejmé, že cesta k vyššímu zaměstnaneckému statusu vede přes vyšší vzdělání. Ukazuje se, že rodiny s vyšším statusem dokáží této cesty využít nejlépe, snad proto, že zajišťují jak geny, tak stimulující prostředí, což jsou faktory, které vedou k vysokým kognitivním schopnostem, a tudíž i k lepšímu prospěchu ve škole. Dále, pobuzování k dosažení vyššího vzdělání, jehož se dostává dětem v těchto rodinách, vede k jejich vyšším aspiracím, k vyššímu vzdělání, a tudíž i k vyššímu zaměstnaneckému statusu. Navíc, avšak s podstatně menší vahou, poskytují rodiny s vyšším statusem svým dětem některé další výhody, umožňující přímý mezigenerační transfer zaměstnaneckého statusu. Výsledky naší analýzy ale ukazují, že sociálně psychologické faktory, které ovlivňují dosažení vyššího vzdělání, jsou mnohem důležitější než přímé vlivy sociálně ekonomických faktorů“ [Sewell, Hauser 1972: 859].

Zdalo by se, že vývoj modelu by zde mohl být uzavřen a výchozí teorie by s jistými modifikacemi mohla být přijata. Již jsme však upozornili na to, že Hauser při formulaci závěrů ze své první revize Sewellova modelu vyjádřil pochybnost nad tím, že by se jednalo o konečné řešení, a vyslovil hypotézu, že kontrola chyb měření v hlavních proměnných by mohla vést k podstatným změnám v modelu. V roce

Diagram 7. Wisconsiný sociálně psychologický model: Sewell – Hauser
Pouze blokové schéma – bez modelů měření

SES = sociálně ekonomický původ

ABIL = mentální schopnosti (IQ)

AP = školní výsledky (známky)

SOI = významné sociální okolí

OASP = profesní aspirace

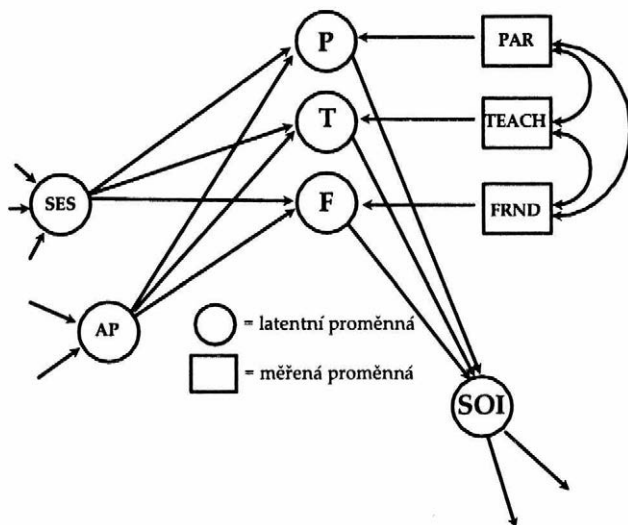
EASP = vzdělanostní aspirace

EDU = dosažené vzdělání

OCC = dosažený zaměstnanecký status

1975 bylo uskutečněno další šetření na Wisconsinském panelu, které mimo jiné umožnilo na základě opakovaného zjišťování klíčových údajů postavit další verzi modelu, a to verzi zahrnující již zmíněnou kontrolu v chybách měření [Hauser, Tsai, Sewell 1983]. Po metodologické stránce základní změna modelu skutečně spočívala v zavedení kontroly nad chybami měření v rozhodujících proměnných. Hauser, Tsai a Sewell však k poslední revizi modelu přistupují i s novým pohledem na úlohu strukturního modelování, které do té doby výrazně pokročilo od pouhého nástroje k analýze dat k relativně konzistentnímu teoreticko-metodologickému principu testování komplexních hypotéz. Autoři konstatují, že původní Wisconsiný model byl stále rozšiřován o nové parametry na základě čistě empirických kritérií a že se vzdaloval svému základnímu poslání, tj. reprezentovat určitou komplexní teoretickou hypotézu. Kombinace těchto dvou hledisek nakonec vedla k rozhodnutí vrátit se k původní formulaci modelu (tj. k té formulaci, kterou nabídli Sewell, Haller a Ohlendorf) a testovat ji na modelu, který by ovšem plně do sebe integroval do té doby ověřené principy definice latentních proměnných a navíc kontrolu nad chybami měření. Testování modelu, který je ve schematické podobě znázorněn v diagramu 7 a 8, dalo nakonec plnou satisfakci původní formulaci modelu. Autoři konsta-

Diagram 8. Wisconsinský sociálně psychologický model: Sewell – Hauser
Partie modelu definující proměnnou „Vliv sociálně významného okolí“

SES = sociálně ekonomický původ

AP = školní výkon

PAR = podpora rodičů v plánech pokračovat ve studiu

TEACH = podpora učitelů v plánech pokračovat ve studiu

FRND = vzdělanostní aspirace vrstevníků (přátel)

SOI = vliv významného sociálního okolí – syntetická proměnná

tovali, že SHO model (Sewell-Haller-Portes) je oprávněnou hypotézou výkladu sociální stratifikace v USA. Autoři se vrací k Blau-Duncanově formulaci a tvrdí, že většina efektu vzdělání na zaměstnanecký status neplyne z toho, že by vzdělání hrálo roli nástroje přenosu sociálně ekonomického statusu z generace na generaci, ale z toho, že v procesu získávání vzdělání působí sociálně psychologické procesy včetně těch, které jsou reprezentovány v modelu.

Kritická reflexe sociálně psychologického modelu

Revizí modelu z roku 1983 [Hauser, Tsai, Sewell 1983] vývoj sociálně psychologického modelu sociální stratifikace zatím končí. Tato revize byla nejen návratem k původní kauzální hypotéze vtělené do modelu z roku 1970, ale rovněž reakcí na řadu pokusů model replikovat, vysvětlovat, dále rozšiřovat či podrobovat kritice. Jak uvádí Campbell [1983], Wisconsinský model patřil podle citačního indexu k nejdiskutovanějším produktům sociologie ve Spojených státech a jen první vlna článků z let 1969 až 1975 vyvolala více než 500 reakcí. Shrnutí kritiky modelu by si vyžá-

dalo další stať. Zde se pokusím o načrtnutí jen základních problémů, na které kritikové tohoto modelu upozornili, a to buď explicitně [Kerckhoff 1976; Jencks, Crouse, Mueser 1983] nebo implicitně konstrukcí alternativního výkladového paradigmatu a odpovídajícího analytického modelu [například Goldthorpe 1996; Breen, Goldthorpe 1997].

Základní spor se z pochopitelných důvodů vedl a stále vede o to, zda „socializační perspektiva“ výkladu mezigenerační reprodukce sociálního statusu zdůrazňující vliv charakteristik jednotlivce (měřené schopnosti, aspirace), jeho rodiny (sociální původ) a významného sociálního okolí (spolužáci, vrstevníci) na dosažené vzdělání a zaměstnanecký status, dostatečně reflektuje existenci mechanismů, které omezují samotný rozvoj aspirací, a tudíž i životních plánů. Tyto mechanismy, zdůrazňované v rámci tzv. „alokační perspektivy“, působí jako více či méně vnímané sociální (třídní) či etnické (rasové) bariéry dosažení vyššího vzdělání či postavení v zaměstnanecké struktuře. Alan Kerckhoff [1976], který jako první proti sobě postavil „socializační“ a „alokační“ paradigma, zdůraznil, že přes evidentní přínos sociálně psychologického modelu pro pochopení reprodukce nerovností socializační paradigma nechává stranou pozornosti skutečnost, že lidé na různých stupních stratifikačního systému docela dobře vnímají, jaké možnosti se jim a jejich dětem *reálně* otevírají. Důležitou roli tedy hrají *očekávání*, která se přizpůsobují *reálnému světu*. Kerckhoff s odvoláním na řadu studií, které vychází z třídní perspektivy reprodukce nerovností, uvádí, že aspirace a motivace adolescentů, které představují centrální výkladový princip socializačního modelu, významným způsobem ovlivňují očekávání toho, čeho jednou budou moci dosáhnout. Proto například socializační model nefunguje tak dobře pro populaci černochů jako bělochů, což Kerckhoff vysvětluje tím, že bez ohledu na výsledky socializačního procesu vnější omezení snižují šance na získání vyššího vzdělání a zaměstnaneckého statusu. Ke stejnému závěru dochází na základě zjištění, podle kterého očekávání žáků devátých a desátých tříd amerických „high schools“ predikují to, čeho později skutečně dosáhli (vzdělání, status), hůře, než jejich očekávání ve dvanáctém ročníku. To znamená, že u dětí s přibývajícím věkem slábne přesvědčení, že ve společnosti existují rovné šance v životě dosáhnout toho, čeho si člověk přeje dosáhnout. Jinými slovy, socializační model je podle většiny jeho kritiků sdílejících spíše „alokační perspektivu“ málo citlivý na diskriminaci a třídní bariéry. To však ani podle těch nejradikálnějších kritiků nesnižuje význam socializačního modelu. Spíše to vede k opatrnosti aplikovat jej jako jediné paradigma na výklad mezigenerační reprodukce nerovností.

Metodologické kritice socializačního modelu, která by v souvislosti s vývojem strukturního modelování mohla vznést požadavky na důslednější ošetření chyb měření, a to zejména v konstrukci kompozitů měřících sociální status výchozí rodiny (SES), předešli autoři Wisconsinského modelu již v roce 1983, kdy revidovali nejen kauzální hypotézu, ale též model měření, do kterého v mnohem větší míře než v minulosti zahrnuli kontrolu nad chybami měření a korelace mezi nimi. To ocenili i kritici předchozích verzí modelu a konstatovali, že vliv sociálního původu (vysvětlená variance) se touto operací zvýšil. To jen dokazuje, že kritika sociálně psychologického modelu tak, jak byl vyvinut Sewellem a Hauserem, má-li být efektivní, je třeba

ba, aby zpochybnila samotná jeho teoretická východiska. Po metodologické stránce je model pravděpodobně velmi obtížně napadnutelný.

Implicitní kritika paradigmatu, ze kterého vychází sociálně psychologický model, má současné představitele zejména ve stoupencích teorie racionálního jednání, která si klade za cíl vysvětlit přetrvávající třídní nerovnosti v šancích na dosažení vyššího vzdělání v moderních industriálních společnostech. Hlavními představiteli této teorie jsou John Goldthorpe (mimochodem dlouholetý kritik americké stratifikační školy, viz např. Matějů 1992) a Richard Breen [Goldthorpe 1996; Breen, Goldthorpe 1997]. Přístup k reprodukci nerovností v procesu dosahování vzdělání a tudíž i sociálního statusu je součástí úsilí o teoreticky dobře zakotvené vysvětlení neměnných (empiricky doložených) a přetrvávajících *třídních* rozdílů v životních šancích.

Protože vzdělání hraje klíčovou roli v determinaci životních šancí jednotlivců, je třeba najít ověřitelné teoretické vysvětlení pro zjevnou stabilitu šancí v dosahování vysokoškolského vzdělání. Podle Goldthorpa však může být takové vysvětlení nalezeno jen ztěží, pokud nevezmeme v úvahu *mikro-sociální* kořeny *makro-sociálních* „konstant“. Abychom porozuměli přetrvávajícím nerovnostem, musíme vzít v úvahu „pojem racionality“ (*notion of rationality*), předpokládající, že sociální aktéři mají své cíle a alternativní prostředky k jejich dosažení. Při výběru z těchto prostředků poměřují náklady, rizika a výnosy a nejednají pouze podle sociálních nebo kulturních norem nebo hodnot typických pro třídu, ke které náleží [Goldthorpe 1996: 485]. Fakticky se jedná o rozpracování Boudonovy teorie reprodukce vzdělanostních nerovností, která je založena na předpokladu, že školní kariéra je sledem rozhodnutí, ve kterých sociální aktér vyhodnocuje a porovnává užitek, náklady a riziko plynoucí z volby té které vzdělávací dráhy, např. z volby mezi pokračováním ve studiu nebo jeho opuštěním atd. Goldthorpe akceptoval Boudonovo rozlišení mezi *primárními* vlivy (schopnostmi, školním výkonem) a *sekundárními* vlivy (faktory, které působí v té fázi, ve které se vzdělávací systém větví). Vyvinul teoretický a analytický přístup vycházející z toho, že „pozornost musí být zaměřena spíše na sekundární než primární vlivy, pokud má být otázka změny, či spíše absence změny, v třídních rozdílech za podmínek expanze vzdělávacího systému efektivně uchopena“ [Goldthorpe 1996: 491].

Toto východisko je v souladu s dalším explicitním předpokladem, a sice, že expanze vzdělávacího systému vede ke slábnutí role primárních faktorů (selektivita založená na výkonu slábne s každou následnou tranzicí). To má za následek, že stále větší počet dětí usiluje ve svém vzdělávání o stále ambicióznější cíle. Rozdíly mezi třídami při dosahování těchto cílů přetrvávají, protože u nich nedošlo k téměř žádné změně ve způsobu vyhodnocování poměru mezi náklady a výnosy. Jinými slovy, ačkoli relativní zisk z dosažení vyššího vzdělání je optikou nižších tříd větší (protože je očekávána vzestupná mobilita), relativní náklady jsou také větší (prostředky vynaložené na vzdělání jsou měřeny výší rodinného příjmu), a větší je tudíž i riziko neúspěchu (buď v podobě zanechání studia nebo v podobě překážek při snaze získat jako absolvent adekvátní zaměstnání). Tento princip platí bez ohledu na to, jak zdatně si jedinec vede na poli primárních vlivů (schopností, skutečné školní výkonnosti).

Ani poměrně silná teorie racionálního jednání však sociálně psychologické paradigma a jemu odpovídající kauzální model nevyvrací. Opět jde o komplemen-

tární, nikoliv alternativní paradigmatu. Pro ty, kteří naleznou v sociálně psychologickém modelu inspiraci, to znamená, že paralelně s jeho budováním a testováním by měli prozkoumávat třídně podmíněné vzorce rozhodování založené na percepci bariér, o kterých se rodiče i děti mohou domnívat, že sice mohou být překonatelné, ale rizika s tím spojená mohou být příliš velká.

Závěrem

Jistě lze položit otázku, jaký vztah mají úvahy o vývoji sociálně psychologického modelu k výzkumu sociální stratifikace v postkomunistické Evropě. Domnívám se, že informace o vývoji modelů, na jehož počátku stál Blau-Duncanův základní model, je pro nás instruktivní především jako varování před přílišným optimismem. Představa, že data z jednoho či několika šetření poskytnou v relativně krátkém čase odpovědi na tak závažnou otázku, jakou je proměna hluboce deformovaného stratifikačního procesu v bývalých komunistických zemích, způsobená jak dlouhodobým úsilím komunistického režimu stratifikačním procesem manipulovat, tak sebezáchovným úsilím jedinců důsledky této manipulace minimalizovat, je možná lákavá, ale podle mého soudu nerealistická. Domnívám se současně, že ještě jedno varování je více než zřejmé: příklad Wisconsinského panelu a na něm postavený longitudinální výzkum ukazuje, že sběr dat nemusí být nutně podřízen nějaké silné dominantní hypotéze či teorii, totéž ovšem rozhodně neplatí o analýze dat. Může se zdát paradoxní, že čím sofistikovanější metodu hodláme aplikovat, tím silnější hypotézu musíme mít na počátku.

Z teoretického hlediska je vývoj sociálně psychologického modelu inspirativní především v tom, že ukazuje, jak závažnou roli hrají v dosahování cílů a tudíž i reprodukci nerovností sociálně psychologické faktory (aspirace, hodnoty, očekávání, schopnosti, výkon atd.). Přitom právě sociálně psychologické faktory mají temporalitu změny odlišnou od faktorů běžně nazývaných „strukturální“ (politika, ekonomika, právo atd.). Například hodnoty spojované se vzděláním, resp. jejich eroze, se staly součástí percepce sociálního systému několika generací. Stejně je tomu s hodnotou pracovního úsilí či výkonu, schopností atd. Jsem přesvědčen, že nalezení odpovědi na otázky, jakou povahu má stratifikační systém v České republice a jak vypadá proces, který jej reprodukuje, se neobejde bez zahrnutí sociálně psychologických faktorů do analytických schémat a modelů.

Význam diskuse nad vývojem sociálně psychologického modelu sociální stratifikace ale rozhodně nespočívá v poskytnutí návodu, jak postupovat při analýze stratifikace v naší měnící se společnosti. Tento postup by nepochybně vedl ke zklamání na samotném počátku, neboť pravděpodobně neplatí řada elementárních předpokladů aplikace tohoto modelu v té podobě, jak byl vyvinut pro Spojené státy. Rozbor hlavních modelů měl však za cíl ukázat, že analýza stratifikace se pravděpodobně ani u nás neobejde bez studia subtilnějších rovin sociální reality, jakkoli se naše společnost nachází ve fázi formování spíše robustnějších „třídních“ dimenzí sociální diferenciaci.

PETR MATĚJŮ vede oddělení pro výzkum sociální stratifikace v Sociologickém ústavu Akademie věd ČR a současně působí jako prorektor pro výzkum na Anglo-americké vysoké škole v Praze. Dlouhodobě se zabývá vývojem nerovností a sociální stratifikace a zejména úlohou vzdělání, vzdělanostních nerovností a vzdělanostní mobility v mezigeneračním přenosu sociálního statusu. V současné době vede projekt „Ekonomické, sociální a kulturní zdroje vzdělanostních nerovností a determinanty životního úspěchu: první fáze longitudinálního výzkumu“, jehož hlavním cílem je na základě zahájeného longitudinálního projektu PISA-L identifikovat zdroje vzdělanostních nerovností v České republice.

Literatura

- Anderson, C. A., J. C. Brown, M. J. Bowman 1952. „Intelligence and later occupational mobility“. *Journal of Political Economy* 60: 218–239.
- Blau, P. M., O. D. Duncan 1967. *The American Occupational Structure*. New York: Wiley.
- Boguszak, M., I. Gabal, P. Matějů 1990. „Ke koncepcím vývoje sociální struktury v ČSSR“. *Sociologický časopis* 26 (2): 168–186.
- Boudon, R. 1974. *Education, Opportunity and Social Inequality*. New York: Willey.
- Bowles, S. 1972. „Schooling and inequality from generation to generation“. *Journal of Political Economy* 80 (3): 219–251.
- Breen, R., J. Goldthorpe 1997. „Explaining educational Differentials. Towards a Formal Rational Action Theory“. *Rationality and Society* 9 (3): 275–305.
- Brim, O. G. 1960. „Personality Development as Role-Learning.“ Pp. 127–159 in Iscoe, I., H. Stevenson (eds.): *Personality Development in Children*. Austin: University of Texas Press.
- Burt, C. 1961. „Intelligence and social mobility“. *British Journal of Statistic Psychology* 14: 3–24.
- Campbell, R. T. 1983. „Status Attainment Research: End of the Beginning or Beginning of the End?“ *Sociology of Education* 56: 47–62.
- Coleman, J. S et al. 1966. *Equality of Educational Opportunity. Supplemental Appendix*. Washington: U. S. Governmental Printing Office.
- Duncan, O. D. 1968. „Ability and Achievement“. *Eugenics Quarterly* 15: 1–11.
- Duncan, O. D., D. L. Featherman 1972. „Psychological and Cultural Factors in the Process of Occupational Achievement“. *Social Science Research* 1: 121–145.
- Duncan, O. D., A. O. Haller, A. Portes 1968. „Peer Influences on Aspirations: A Reinterpretation“. *American Journal of Sociology* 74: 119–137
- Duncan, O. D., D. L. Featherman, B. Duncan 1968. „Socioeconomic Background and Occupational Achievement: Extensions of a Basic Model, Final Report“. Washington, D. C.: U. S. Department of Health, Education, and Welfare, Office of Education, Bureau of Research.
- Duncan, O. D., D. L. Featherman, B. Duncan 1972. *Socioeconomic Background and Achievement*. New York: Seminar Press.
- Ellis, R., W. C. Lane 1963. „Structural supports for upward mobility“. *American Sociological Review* 28: 743–756.
- Erikson, R., J. H. Goldthorpe 1992. *The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. Oxford: Clarendon Press.
- Glass, D. V. (ed.) 1956. *Social Mobility in Britain*. Glencoe: Free Press.
- Goldthorpe, J. 1996. „Class analysis and the reorientation of class theory: the case of persisting differential in educational attainment“. *British Journal of Sociology* 47 (5): 481–505

- Hauser, R. M. 1971. *Socioeconomic Background and Educational Performance*. Washington, D. C.: The Arnold & Caroline Rose Monograph Series in Sociology.
- Hauser, R. M., A. S. Goldberger 1971. „The treatment of unobservable variables in path analysis“. Pp. 81–117 in Costner, H. (ed.): *Sociological Methodology*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Hauser, R. M., W. H. Sewell 1976. *On The Effects of Families and Family Structure on Achievements*. UW-Madison, CDE working paper 76–32.
- Hauser, R. M., W. H. Sewell 1984. *Family Effects in Simple Models of Education, Occupational Status and Earnings: Findings from the Wisconsin and Kalamazoo Studies*. UW-Madison, CDE Working Paper 84–29.
- Hauser, R. M., W. H. Sewell 1985. „Birth Order and Educational Attainment in Full Sibships“. *American Educational Research Journal* 22: 1–23.
- Hauser, R. M., W. H. Sewell 1986. „Family Effects in Simple Models of Education, Occupational Status, and Earnings: Findings from the Wisconsin and Kalamazoo Studies“. *Journal of Labor Economics* 4: 83–115.
- Hauser, R. M., S. L. Tsai, W. H. Sewell 1983. „A Model of Stratification with Response Error in Social and Psychological Variables“. *Sociology of Education* 56: 20–46.
- Hauser, R. M. 1972. „Disaggregating a Social-Psychological Model of Educational Attainment“. *Social Science Research* 1: 159–188.
- Herriot, R. E. 1963. „Some social determinants of educational aspirations“. *Harvard Educational Review* 33: 157–177.
- Herrnstein, R. J. 1971. „IQ“. *Atlantic Monthly* 228 (3): 44–64.
- Herrnstein, R. J. 1973. *IQ in the Meritocracy*. Boston and Toronto: Little, Brown & Co.
- Husén, T. 1969. *Talent, Opportunity and Career: A Twenty-Six Year Follow-up of 1500 Individuals*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Husén, T. 1972. *Social Background and Educational Career: Research Perspectives on Equality of Educational Opportunity*. Paris: OECD.
- Jencks, C., J. Crouse, P. Mueser 1983. „The Wisconsin Model of Status Attainment: A National Replication with Improved Measures of Ability and Aspirations“. *Sociology of Education* (January 1983): 3–19.
- Jencks, C. et al. 1972. *Inequality. A Reassessment of the Effect of Family and Schooling in America*. New York: Harper Colophon Books.
- Jencks, C. et al. 1979. *Who Gets Ahead? The Determinants of Economic Success in America*. New York: Basic Books.
- Jensen, A. R. 1972. *Genetics and Education*. London: Methuen.
- Kerckhoff, A. C. 1976. „The Status Attainment Process: Socialization or Allocation?“ *Social Forces* 55: 368–381.
- Kohn, M. L. 1959. „Social Class and Parental Values“. *American Journal of Sociology* 64: 337–351.
- Krauss, I. 1964. „Sources of educational aspirations among working-class youth“. *American Sociological Review* 29: 867–879.
- Lipset, S. M., R. Bendix 1959. *Social Mobility in Industrial Society*. „Berkeley: University of California Press.
- Machonin, P. a kol. 1969. *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: Epona.
- Matějů, P. 1989. „Metoda strukturního modelování. Přehled základních problémů“. *Sociologický časopis* 25 (4): 399–418.
- Matějů, P. 1990. *Stratification System and Economy in the Period of Transition. Economic aspects of „de-stratification“ in former socialist countries – the case of Czechoslovakia*. Referát prezentovaný a distribuovaný na semináři „Central and Eastern Europe in Transition: Economic Sociology in Comparative Perspective“, Inter-University Center, Dubrovnik.

- Matějů, P. 1992. „Robert Erikson and John H. Goldthorpe: The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies“. *Sociologický časopis* 5 (28): 685–698.
- Olneck, M., J. Crouse 1979. „The IQ Meritocracy Reconsidered: Cognitive Skill and Adult Success in the United States“. *American Journal of Education* 88: 1–31.
- Olneck, M. R., D. B. Bills 1980. „What Makes Sammy Run? An Empirical Assessment of the Bowles-Gintis Correspondence Theory“. *American Journal of Education* 89: 27–61.
- Parsons, T. 1959. „The school class as a social system: some of its functions in American society“. *Harvard Educational Review* 29: 297–318.
- Rogoff, N. 1953. *Recent Trends in Occupational Mobility*. Glencoe: Free Press.
- Rosen B. B., R. D'Andrade 1959. „The Psychological Origins of Achievement Motivation“. *Sociometry* 22: 185–218.
- Sewell, W. H. 1961. „Social Class and Childhood Personality“. *Sociometry* 24: 340–356.
- Sewell, W. H. 1963. „Some Recent Developments in Socialization Theory and Research“. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. Philadelphia, Vol. 349: 163–181.
- Sewell, W. H., R. M. Hauser. 1972. „Causes and Consequences of Higher Education: Models of the Status Attainment Process“. *American Journal of Agricultural Economics* 54: 851–861.
- Sewell, W. H., R. M. Hauser 1975. *Education, Occupation & Earnings*. New York: Academic Press.
- Sewell, W. H., R. M. Hauser 1980. „The Wisconsin Longitudinal Study of Social and Psychological Factors in Aspirations and Achievements“. *Research in Sociology of Education and Socialization* 1: 59–99.
- Sewell, W. H., V. P. Shah 1967. „Socioeconomic Status, Intelligence, and the Attainment of Higher Education“. *Sociology of Education* 40: 1–23.
- Sewell, W. H., V. P. Shah 1968a. „Social Class, Parental Encouragement, and Educational Aspirations“. *American Journal of Sociology* 73: 559–572.
- Sewell, W. H., V. P. Shah 1968b. „Parents' Education and Children's Educational Aspirations and Achievements“. *American Sociological Review* 33: 191–209.
- Sewell, W. H., A. O. Haller, A. Portes 1969. „The Educational and Early Occupational Attainment Process“. *American Sociological Review* 34: 82–92.
- Sewell, W. H., A. O. Haller, G. W. Ohlendorf 1970. „The Educational and Early Occupational Status Attainment Process: Replication and Revision“. *American Sociological Review* 35: 1014–1027.
- Sexton, Patricia C. 1961. *Education and Income: Inequality of Opportunity in Our Public Schools*. New York: Viking Press.
- Sherif, M. 1935. „A study of some social factors in perception“. *Archives of Psychology* Number 187.
- Schiller, B. 1970. „Stratified opportunities: The essence of the 'Vicious circle'“. *American Journal of Sociology* 76: 426–442.
- Sorokin, P. 1927. *Social Mobility*. New York: Harper and Brothers.
- Sorokin, P. 1959. *Social and Cultural Mobility*. New York: Free Press.
- Šafář, Z. 1972. „Model komplexní determinace profesionálního postavení“. Pp. 277–308 in *Sociální a profesionální mobilita pracujícího obyvatelstva ČSSR*. Bratislava: ČSVUP.
- Young, M. 1957. *The Rise of Meritocracy*. London: Penguin.
- Young, M., J. Gibson 1963. „In search of an explanation of social mobility“. *British Journal of Statistical Psychology* 16: 27–36.

Reemigrace českých západních emigrantů v 90. letech 20. století z hlediska ekonomické sociologie*

ZDENĚK R. NEŠPOR**
Sociologický ústav AV ČR

The Re-emigration of Czech Western Emigrants in the 1990s from the Perspective of Economic Sociology

Abstract: In this article the author discusses qualitative economic sociology and its connections to social-constructionist sociology of knowledge, cultural institutions and economic culture, and he applies this theoretical background to his survey on Czech Western re-emigrants in the 1990s and their perceptions of contemporary Czech society, economic-cultural institutions, and business/entrepreneurial behaviour. He concludes that fundamental differences between Czech and Western societies remain owing to the strong historical and socio-cultural embeddedness of the patterns of economic culture, especially value-based attitudes to the categories of time, supra-individual entities, different forms of capital, and managerial and other business activities. While the (ideal type of) Western socio-economic behaviour can be understood in terms of 'fundamental individualism', the Czech 'individualism of (material) consumption' seems essentially different. The latter originated in the disintegration of the socialist way of living, though it also incorporates some older cognitive and behavioural patterns, and thus it understands capitalism in a somewhat Marxian way, implying '(economic) liberalism without liberals'.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2005, Vol. 41, No. 1: 31–55

Mezi převratnými společenskými změnami, které v celosvětovém měřítku přinesla poslední třetina dvacátého století, zaujímá význačné místo fenomén mezinárodních migrací, respektive jeho nebývalý rozsah [Castles-Miller 1998: 4–15; Guiraudon, Joppke 2001: 2]. Ať už jsou tyto migrace motivovány ekonomicky, politicky nebo nábožensky, ať jde o lidi jdoucí „za lepším“ nebo o uprchlíky před zvláštními komunistických a dalších režimů, před náboženským, politickým, etnickým či třídním pronásledováním, mezinárodní pohyby obyvatelstva začaly být natolik významné, že pro mnohé zpochybnily samotnou ideu národního státu. Právě proto se například v Ka-

* Studie je výstupem z grantu GA ČR č. 403/03/0339 „Proměny socio-ekonomických hodnot v procesu přibližování ČR k EU“ a z interního grantu AV ČR č. Z7028912-I002 „Reemigrace zahraničních Čechů, zejména emigrantů z vyspělých zemí, do ČR v 90. letech 20. století“. Autor za tuto podporu děkuje.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. et Mgr. Zdeněk R. Nešpor, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: zdenek.nespor@soc.cas.cz.

naďe, jedné z tradičních imigračních zemí, začalo v 70. letech hovořit o multikulturalismu. Cílem se stalo vytvoření „polysémantické“ společnosti, jejíž členové by sdíleli jen určité nejzákladnější kulturní hodnoty a která by zároveň umožňovala jejich podstatné rozšiřování na základě individuálního výběru z široké palety možností. Ovšem nad problémy, které tato koncepce nese, se diskutuje dodnes [Kymlicka 1998; Schlesinger 1991]. Avšak ať se k nim postavíme jakkoli, mezinárodní migrace se zcela jistě staly jedním z nejdůležitějších katalyzátorů současné kulturní globalizace.

Na druhou stranu stále existují společnosti, které se k tomuto vývoji obrátily zády a zarputile lpí na tradiční koncepci národa a národního státu. Jednou z nich bylo Československo a v mnohém patrně dosud je i Česká republika, jak o tom svědčí řada negativních postojů české společnosti vůči imigrantům, ať už přicházejí odkudkoli [cf. např. Chlupka 1992; Holý 2001]. Český postoj k vlastním emigrantům tak stále dobře vystihuje známá Dykova báseň *Země mluví* či stejně negativistický román komunistického spisovatele Jurika *Emigranti*. Naproti tomu na imigranty z Východu, ať jde o jihoasijské stánkové prodejce, nebo o ukrajinské zedníky, se česká společnost dívá nevraživě a s obavami, anebo se je snaží maximálně využít ve svůj prospěch [Nosková 2002; Václavíková 2002]. Jejich akceptace sociální majoritou rozhodně nesměřuje k – jakkoli problematickému – multikulturalismu [cf. Hirt, Jakoubek 2004], nýbrž naopak k jejich maximálnímu využití jako levné pracovní síly či zdroje levného zboží, nakupovaného s patřičným pohrdáním.

Výsledkem postupující globalizace, stejně jako v roce 2004 ukončeného procesu vstupu České republiky do Evropské unie je skutečnost, že do České republiky od 90. let 20. století přicházejí také imigranti ze Západu. Jsou to podnikatelé, hledající volné pole působnosti, zaměstnanci mezinárodních korporací a institucí, „ex-patrioti“ nespokojení se životem v rodné zemi a snažící se pro sebe najít vhodnější podmínky někde jinde, ale také vracející se čeští emigranti, uprchlíci před komunistickým režimem nebo jejich potomci, kteří se po jeho pádu rozhodli vrátit do „staré vlasti“.¹ Právě tato skupina přitom je natolik četná a specifická, že „obrátila“ migrační směr mezi Západem a Východem – příliv imigrantů z vyspělých zemí do České republiky (a Slovinska, v menší míře i do Pobaltských zemí) je tak v posledních pat-

¹ Vymezení pojmu reemigrant bylo předmětem ostrých sporů již v období po druhé světové válce (v souvislosti s reemigrací z Polska, SSSR a balkánských zemí do Československa), nejnověji se mu věnovala např. Valášková [1992: 193–194]. V této studii vycházím z jeho etablovaného významu, zahrnujícího jak osoby, které samy emigrovaly a později se (trvale) vrátily do země původu, tak jejich potomky. Ve výzkumném vzorku, jenž bude popsán níže, přitom šlo *de natura rem* o potomky první generace, jejich podíl však nebyl v porovnání s „vlastními reemigranty“ nijak vysoký (12 % osob „emigrujících“ ve věku do patnácti let nebo narozených v zahraničí), což samozřejmě odpovídá jejich hlubšímu zakotvení v prostředí hostitelských zemí a tudíž nezájmu o „reemigraci“. Tato skupina se přitom názorově neliší od „vlastních reemigrantů“, s jistou výjimkou v podobě odlišného národního vědomí, jež však tímto výzkumem nebylo sledováno; čtenáře mohou odkázat na existující (sociálně-)psychologický výzkum Š. Alföldy, předložený v podobě diplomové práce na FSV UK v roce 2004.

nácti letech podstatně větší, než počet odchodů českých občanů na Západ, zatímco ve všech ostatních postkomunistických zemích je tomu přesně naopak [Hoenekopp 2000: 7–10; cf. Castles, Miller 1998: 105]. Paradoxně k tomu, stejně jako ke skutečnosti že tito reemigranti přinášejí důležité kontakty a sociální, ekonomické i politické *know-how*, je však vztah většiny české společnosti k navrátilcům spíše přezíravý nebo otevřeně nepřátelský, což vynikne zejména ve srovnání s Maďarskem a Polskem, ačkoli i zde se v rámci postojů vůči reemigrantům uplatňují také další aspekty (věk, vzdělání a socioekonomický status autochtonů, jejich lokální a regionální zázemí, původ reemigrantů). Vyplyvá to z tradicionalistického pohledu na národ, z toho že emigranti byli jeho „zrádci“ [Lněničková 1999: 246], kteří ze země odešli za účelem osobního zisku, přičemž odmítli svůj díl společenské zodpovědnosti; skutečnost, že Československo bylo v letech 1948–1989 v komunistickém područí, je přitom pramálo významná. Většina české společnosti pohlíží na reemigranty s despektem, jako na lidi, kteří byli na Západě neúspěšní (neboť jinak by se přeci nevraceli!), anebo s až patolízalskou oddaností, pokud přinášejí kapitálové zdroje a kontakty.

V této studii bych chtěl shrnout výsledky rozsáhlého kvalitativního sociologického a sociálně-antropologického výzkumu procesu reemigrace českých emigrantů z vyspělých zemí a jejich (re)integrace do české společnosti v 90. letech 20. století, který probíhal v letech 2002–2003 v rámci výzkumného programu Oddělení ekonomické sociologie Sociologického ústavu AV ČR. Ještě předtím však bude nutné (1.) na pozadí dosavadního vývoje sociologického a sociálně antropologického studia mezinárodních migrací ozřejmit teoretická a metodická východiska hlavní výzkumné perspektivy, již se stala u nás dosud málo známá ekonomická sociologie; (2.) seznámit čtenáře s použitými metodami a technikami sběru a analýzy dat. Poněvadž výsledky pilotní části výzkumu, svého druhu případové studie a některé dílčí analýzy již byly publikovány jinde [např. Nešpor 2002; Nešpor 2003], zaměřím se v dalším textu zejména (3.) na důležitou problematiku ekonomických hodnot a socioekonomického jednání reemigrantů ve vztahu k majoritní společnosti; (4.) na širší kognitivní a mentální kategorie toto jednání ovlivňující tak, jak je konceptualizuje ekonomická sociologie a antropologie, a konečně (5.) na hodnocení současné české společnosti, respektive jejího socioekonomického jednání, z úhlu pohledu reemigrantů, vědomých si jak tradiční zakotvenosti českých kognitivních, normativních a behaviorálních struktur a symbolů tak i jejich současného stavu ve vyspělých zemích západní Evropy, severní Ameriky, Austrálie i dalších. S odvoláním na fenomenologickou metodu A. Schütze totiž právě reemigranty můžeme považovat za jisté „zrcadlo“ české společnosti, přinášející důležité „amatérsko-sociologické“ poznání skrytých či latentně fungujících sociálních procesů [Nešpor 2002a: 789–790].

Současná migrační studia a perspektiva ekonomické sociologie

V období od 60. let dvacátého století došlo k výrazným strukturním změnám mezinárodních migračních pohybů (včetně uprchlíků), mezi něž bývá řazena globalizace, akcelerace, diferenciacce, feminizace a politizace migrací. Podle S. Castlese a M. Mil-

lera [1998: 8–9] totiž migrační pohyby, ať již vedou jakýmkoli směrem, zasahují stále větší množství zemí, přičemž se vzájemně posilují. Zároveň však platí, že většina emigračních i imigračních společností zakouší vícero typů migračních pohybů, nezářídka protichůdných. Od 60. let 20. století se dále uplatnilo pravidlo feminizace (především pracovních) migrací, kdy v globálním měřítku ženy migrují nejen více, než tomu bylo doposavad, ale podle uvedených autorů dokonce i v absolutních číslech více než muži (podle posledního dostupného údaje OSN v celkovém počtu mezinárodních migrantů ženy tvořily 48 % [World Migration 2003: 306]. Konečně 90. léta přinesla novou politizaci migrací. Zatímco totiž většina západoevropských zemí výrazně omezila přijímání imigrantů již v 70. letech (s výjimkou především politických uprchlíků), v dalších významných imigračních zemích, zejména v Austrálii, Kanadě a USA, tento trend pokračoval až do té doby, než se ukázaly signifikantní obtíže s politikou multikulturalismu. V současnosti proto většina vyspělých států zřetelně brojí proti imigraci, s výjimkou žádané imigrace vysoce kvalitních odborníků, což vede k formálnímu snižování počtu žadatelů o azyl, k přeměně transmigrací v jednosměrné migrační pohyby a především k nárůstu ilegálních (i)migrací a s nimi spojené zločinnosti. V. Guiraudonová přitom ukázala, že ruku v ruce s tím však jde i „de-nacionalizace“ kontroly migrací, snaha jednotlivých států přenést aditivní náklady spojené s kontrolou a restrikcí imigrace na jiné entity – země původu, regionální a nadnárodní korporace, privátní sektor [Guiraudon, Joppke 2001: 31–64]. Všechny tyto změny souvisejí se skutečností, že důsledkem mezinárodních migrací jsou změny na trhu práce, spojené se zásadními přesuny ekonomického, sociálního i symbolického (kulturního) kapitálu. Tato skutečnost zase zpětně ovlivnila vědecké studium migračních pohybů; naprostá většina novějších, především amerických výzkumů (i)migrační problematiky se proto nesoustřeďuje ani tolik na důvody vedoucí k jednotlivým migracím, jako spíše na jejich důsledky pro fungování hospodářství a společnosti hostitelských zemí. Změny, k nimž došlo na poli mezinárodních migrací, především zřetelné selhání tzv. asimilační teorie v severoamerickém prostoru [Hirschmann 1983; Yans-McLaughlin 1990: 4–7], stejně jako signifikantní proměny teoretických východisek společenskovědních disciplín, kritika ekonomického přístupu *rational choice theory* a vznik alternativních schémat (konceptualizace sociálního kapitálu – G. C. Loury, P. Bourdieu; sociálních sítí – Ch. Tilly; tzv. nová ekonomie migrací – O. Stark; ekonomická sociologie – M. Granovetter, R. Swedberg), nutně vedly k zásadní rekonceptualizaci migračních studií a k širší transdisciplinární diskusi. Na tomto místě se pokusím uvést alespoň nejdůležitější teoretické a metodické posuny [dále cf. Brettel-Hollifield 2000; Castles, Miller 1998: 19–37].

Tradiční studium migračních pohybů vycházelo především z jejich deskriptivního demografického popisu, který byl v mikrorovině doplněn o hledání racionálních *push* a *pull* faktorů, důvodů vedoucích k emigraci či naopak imigraci. Platilo přitom, že od okamžiku, kdy tento typ analýzy překračoval demografický popis kvantitativních dat, byl úzce spojen (třebaže namnoze implicitně) s teoretickým ekonomismem neoklasické školy. E/imigrace z tohoto úhlu pohledu představovaly racionální volbu jednotlivců, vedených snahou maximalizovat osobní zisk, ať již v ekonomické oblasti, nebo v podobě statusových, sociálních a dalších výhod. Tomu od-

povídala i jejich volba cílové (hostitelské) země a snaha o co možná rychlé začlenění do tamní společnosti, asimilacionismus tradičně spojovaný kupříkladu s „tavicím tyglíkem“ (*melting pot*) americké společnosti. Od neoklasických migračních teorií nestály příliš daleko ani přístupy obvykle označované za historicko-strukturální ve smyslu konceptualizace „světových (ekonomicko-politických/migračních) systémů“, jejichž kořeny často spočívaly v marxismu, nebo v teorii světových systémů (I. Wallerstein). Jejich základním explikačním rámcem však byla, na rozdíl od předchozího typu, makro-rovina představovaná především „umístěním“ (e/imigračního) státu v rámci širšího geopolitického, kulturního a ekonomického mezinárodního vztahového společenství. Tyto teorie předpokládaly, že mezinárodní migrace vyvolávají nerovnost v distribuci zdrojů a moci mezi jednotlivými státy, doplněnou o vstupní politiku imigračních zemí – konceptualizace migračních pohybů tedy i v tomto případě vycházela z *push* a *pull* faktorů a racionální volby jednotlivce, bylo však přihlíženo i k jejímu širšímu – někdy i historickému – kontextu.

Neoklasická konceptualizace migrací přitom dokázala, byť s určitými problémy v případě řetězových migrací a politických uprchlíků, uspokojivě vysvětlit většinu migračních pohybů do druhé světové války, především tzv. velkou migraci z Evropy do Spojených států, Kanady a některých zemí Latinské Ameriky ve druhé polovině 19. a na počátku 20. století. Naopak historicko-strukturální přístupy ukázaly své přednosti při analýzách migrací do tzv. globálních měst, ať již v Americe (Los Angeles, Mexico City ad.), v Asii (Singapur) nebo v subsaharské Africe (Addis Abeba, Nairobi), respektive do bývalých koloniálních mocností, a obecně migrací spojených se vzájemnými vztahy mezi centry a periferiemi jednotlivých ekonomicko-politických a sociokulturních okruhů. S rozšiřováním migračních pohybů (i jejich typů) ve druhé polovině 20. století však narůstaly explikační problémy spojené s oběma přístupy. Neoklasicismu totiž chyběla historická dimenze, vedoucí kupříkladu k upřednostňování někdejších velmocí jako imigračních zemí z bývalých kolonií, zatímco historicko-strukturální přístupy nabízely pouze globální a často příliš schématický pohled na mezinárodní vazby a vztahy. Úzce ekonomistický pohled, považující individuum za hlavního činitele migračních procesů, doplněný případně o historické a etnografické studium kulturních kořenů bez většího vlivu na současný stav, byl proto v celosvětové odborné diskusi jednoznačně opuštěn.

Namísto toho začaly být uvažovány sociální (a často i socioekonomické) faktory oboustranně ovlivňující migrační procesy. Podle známého, jakkoli extrémního postulátu C. Tillyho, totiž nemigrují jednotlivci, nýbrž „migrují [sociální] sítě“ [Yans-McLaughlin 1990: 85]. Tzv. nová ekonomie migrací ukázala, že transsubjektivní sociální vazby, především rodinné/domácnostní (*households*), ale i větších sociálních entit až po celé (etnické/náboženské/třídní ad.) komunity, totiž významnou měrou ovlivňují jak rozhodnutí zda migrovat a jakým způsobem, tak výběr imigrační (hostitelské) země a způsob a míru adaptace a integrace do tamní společnosti [Stark 1991]. Zároveň platí, že migrační vlny nesestávají z izolovaných jednotlivců, nýbrž zahrnují širší sociální skupiny, ať již spojené silnými či slabými vzájemnými vazbami. Novější výzkumy prokázaly, že etnické sociální sítě, působící kromě jiného jako

zdroje pracovních příležitostí v rámci formální i neformální ekonomiky [Light, Gold 2000], většinou fungují na bázi sdílení sociálního a symbolického kapitálu, přičemž usnadňují jeho „konvertibilitu“. Tyto sítě imigrantům usnadňují pohyb na trhu práce a v některých případech dokonce vyvolávají řetězové migrace [Tilly, Tilly 1998: 192–193], jsou však výhodné i pro zaměstnavatele, neboť snižují náklady na získání, vyškolení a kontrolu pracovníků a díky této oboustranné výhodnosti dochází k jejich přetrvávání a reprodukci, nehledě na případné společenské a politické tlaky proti jejich existenci. Zároveň mohou generovat i kapitálové zdroje použitelné pro rozvoj vlastních ekonomických aktivit nebo pro tvorbu lidského kapitálu. Rozsah sociokulturních prvků, které mají svůj původ v před-migrační institucionální realitě mateřských společností a zároveň dlouhodobě ovlivňují ekonomické a pracovní chování (i)migrantů, přitom je obrovský. Může jít o svébytný příbuzenský a sňateční systém, sociální důvěru a její uplatňování, sociální kapitál, kulturní predispozice k ekonomickým postojům, hodnotám a vztahům, náboženství, jazyk, uspokojení z ne/podřízení se majoritním vzorcům chování, solidaritu a sociální sítě, relativní pře/podzaměstnanost či o akceptaci imigrantů sociální majoritou atd. Konečně však platí, že tyto migrační sítě zároveň udržují existující vazby k rodné zemi, respektive svým součástí v ní. „Pro etnické minority [jejich] kultura hraje klíčovou roli jako zdroj identity a základ rezistence vůči exkluzi a diskriminaci ze strany majoritní společnosti“ [Castles, Miller 1998: 37]. Současně je značná část aktuálních migrací toliko dočasná, přičemž vzájemné vazby mezi emigračními a imigračními součástmi téhož společenství (například v podobě kapitálové výměny a „vysílání“ zástupců dané komunity do ciziny za práci) tvoří jejich významný prvek. Mezi dvěma a více zeměmi tak vznikají relativně trvalé migrační systémy na bázi historických, politických, ekonomických, sociálních a kulturních vazeb, v jejichž rámci dochází k migračním rozhodnutím a pohybům. Hraje při nich roli jak kulturní a symbolický kapitál, projevující se především v „globálním“, systémovém měřítku, tak především kapitál sociální (rodinné a skupinové struktury, neformální sociální sítě) a v poslední době i organizovaný kapitál ekonomický, struktury (často stojící za hranicí zákona) označované za „migrační průmysl“.

Vedle tohoto systémového přístupu, který nahradil starší teorie asimilace a v některých ohledech i etnického pluralismu, se však stále zřetelněji uplatňuje antropologicky orientovaná perspektiva, chápající kulturu – včetně ekonomické kultury [Berger 1993: 11–12; Lavoie, Chamlee-Wright 2000: 37–40] – především jako soubor pružných, dynamicky se vyvíjejících kognitivních a normativních rámců, ovlivňujících lidské jednání, nikoli jako statickou, askribovanou skutečnost [Clifford 1988; Geertz 2000]. T. Faist přitom rozlišuje tři roviny analýzy migračních pohybů: 1. individuální rovinu, vycházející z osobních hodnotových schémat a očekávání; 2. rovinu kolektivních sociálních a symbolických pout; a 3. rovinu vyšších, celospolečenských sociálních struktur, přičemž v rámci migračních procesů se uplatňují všechny tyto aspekty [Faist 2000: 30–35]. Zatímco individuální stránka migračních pohybů byla studována klasickými migračními teoriemi, jejichž individualistický pohled na migrace vedl k přílišnému zdůrazňování socioekonomických, občansko-politických a dalších motivačních faktorů jednotlivce, a strukturní perspek-

tiva obecných systémových přístupů, mezi nimiž v posledních letech dominovala teorie migračních systémů, postulovala existenci širokých sociálních sítí, aniž by byla zcela s to vysvětlit jejich vznik, teprve uvedení analytické meso-roviny dokázalo tyto nedostatky řešit. Proto též autor hovoří v souvislosti s antropologickými teoriemi o třetí generaci migračních studií [ibid.: 10–12], představované především teorií tzv. transnacionálních sociálních prostorů [cf. Brettel-Hollifield 2000: 15–17, 97–135]. Jde o neformální sociální organizace, překračující hranice jednotlivých států, které vznikají na základě společně sdílených symbolických hodnot (etnicita, náboženství, sociálně sdílené hodnoty atd.), přičemž participace na těchto sítích výrazně zvyšuje transferabilitu a tudíž i „konvertibilitu“ sociálního kapitálu. Tím dochází ke snížení sociálních nákladů spojených se vstupem a integrací do nového prostředí, což je obzvláště významné v situaci silících globalizačních tendencí. Sociální a symbolický kapitál se přitom uplatňuje jak v selekci samotných (skupin) migrantů, v jejich výběru imigračních zemí, tamní difusi a fenoménu řetězových migrací, tak i při (ve většině případů nutně jen částečně) adaptaci a integraci imigrantů do institucionálních sfér hostitelské společnosti. Jiný typ teoretické syntézy dosavadních migračních studií předložil nedávno i D. Massey [1998].

Obecná akceptace tohoto paradigmatu byla dále posílena paralelní teoretickou konstitucí ekonomické sociologie [Swedberg 1993, o vývoji této subdisciplíny též Swedberg 1997]. Ekonomická sociologie, řečeno ve zkratce, totiž přinesla nový pohled na tři základní ekonomické entity: firmy, trh práce a oblast spotřeby. V rovině analýzy podniků především zpochybnila roli racionality v organizačních a řídicích procesech, neboť rozhodovací racionalita je ve skutečnosti často suplována závislostí na sociokulturních kategoriích a interpersonálních a symbolických vazbách. Sociokulturní zakotvenost ekonomického jednání, odporující neoklasickému pojetí, je přitom ještě patrnější v případě trhu práce. Jak ukázaly četné studie M. Granovettera, Ch. Tillyho a dalších, žádné ekonomické prostředí není „standardní“ v tom smyslu, že by v něm docházelo k bezvýhradně racionální interakci mezi zaměstnavateli a zaměstnanci, nýbrž se zde uplatňují existující sociální a symbolická pouta obou stran, především parsonsovské slabé sociální vazby. Oblast spotřeby je oproti dvěma předchozím do značné míry výsostným polem ekonomické sociologie; neoklasicismem stejně jako většinou dalších ekonomických koncepcí byla doposud silně přehlížena a to především v těch aspektech, které byly zmíněny již v případě socioekonomické analýzy podniků a pracovního trhu. Ekonomové a sociologové totiž sice již drahé let zkoumali spotřebitelské chování a jeho nejrůznější indikátory, nebrali však v potaz například rodinnou dynamiku spotřeby či sociální vazby mezi spotřebiteli, stejně jako faktory sociálních nerovností či třídního zařazení. Jinak řečeno, žádné ekonomické jednání není do důsledku ani racionální, ani individuální, a z důvodu zájmového konfliktu ani nevede k rovnovážnému stavu systému (s výjimkou dlouhodobého konsenzu) *ex definitione* proto, že je zároveň a především jednáním sociálním. Na obzvláštní význam tohoto „zázemí“ (*embeddedness* podle M. Granovettera, *encapsulation* v dikci A. Etzioniho) socioekonomického jednání pro studium současné české společnosti a její transformace po roce 1989 přitom upozornil J. Večerník [např. Večerník 2002].

Metodika a techniky sběru dat

Běžné demografické výzkumy, vycházející z tradičních paradigmat, nejsou vzhledem k metodice sběru dat s to zohlednit podíl a odlišnost reemigrantů v rámci imigračních procesů do České republiky, stejně jako to nedělají statistické přehledy mezinárodních migračních pohybů [např. Cizinci 2002: 15–19, 25n.; Horáková, Macounová 2004]. Tato studie naopak vychází z relativně rozsáhlého kvalitativního sociologického a sociálně-antropologického výzkumu, realizovaného v Sociologickém ústavu AV ČR v letech 2002–2003 jako součást interního grantu AV ČR *Reemigrace zahraničních Čechů, zejména emigrantů z vyspělých zemí, do ČR v 90. letech 20. století*. V rámci tohoto výzkumu bylo provedeno 100 semistrukturovaných interview s českými reemigranty ze Západu po roce 1989 a dalších třicet interview se svého druhu kontrolní skupinou českých emigrantů, kteří reemigraci odmítli.² Rozhovory, trvající vždy alespoň hodinu (obvykle déle), byly ve vybraných případech doplněny o terénní sociálně-antropologické zúčastněné pozorování, o interview s členy majoritní společnosti přicházejícími do styku s reemigranty a o další techniky sběru dat, souvisejících především s ověřováním zjištěných skutečností a s historickou analýzou.

Ať už byla použita jakákoli metodika sběru dat, výzkum byl primárně cílen k zodpovězení následujících biografických okruhů:

1. otázky spojené s emigrací, tzn. její časové, kontextuální a biografické zařazení, subjektivní motivace a cíle, průběh;
2. otázky spojené s reemigrací, tzn. tytéž problémové okruhy ve spojitosti s reemigrací subjektu, dále subjektivní recepce vztahu k sociální majoritě a *vice versa*;
3. subjektivní hodnocení českého prostředí, problematika přetrvávání mocenských struktur komunistického režimu po listopadu 1989, nejrozličnějších lobby a jejich sociální fungování v různých institučních sférách, zájem sociální majority o aktivní participaci v politické a občanské sféře, prolínání politických a ekonomických struktur a institucí (formální i neformální povahy);
4. otázky ekonomicko-pracovního vývoje, počínaje proměnami v těchto oblastech v souvislosti s migračními a integračními procesy, působení sociálních skupin, v případě reemigrace problémy subjektivního hodnocení české majority stran pracovních a ekonomických hodnot a norem;
5. otázky rodinných a dalších sociálních vztahů a jejich hodnotového založení;
6. všeobecné otázky umožňující charakterizaci subjektu podle askribovaných i získaných vlastností, ověření dosud zjištěných informací metodou křížových otázek či komparace s výpověďmi jiných respondentů.

Vzhledem k relativnímu rozsahu populace českých západních reemigrantů 90. let,

² Většina rozhovorů byla se souhlasem respondentů nahrávána, v ostatních případech byl o průběhu rozhovoru pořizován písemný záznam. Tyto a další výzkumné materiály jsou archivovány na SOÚ AV ČR.

Tab. 1. Struktura vzorku podle hostitelských zemí a pohlaví

skupina	hostitelská země	četnost hostitelských zemí ³	rel. validní četnost hostitelských zemí (%)	z toho ženy	rel. četnost žen (%) ⁴
reemigranti	Spojené státy	26	22,6	10	38,5
	Německo	17	14,8	4	23,5
	Kanada	16	13,9	7	43,8
	Rakousko	10	8,7	0	0
	Austrálie	8	6,9	1	12,5
	Spojené království	8	6,9	1	12,5
	Francie	6	5,2	1	16,7
	Švýcarsko	5	4,3	2	40,0
	ostatní	19	16,5	6	31,6
emigranti	Švýcarsko	9	30,0	3	33,3
	Německo	7	23,3	4	57,1
	Spojené státy + Kanada	6	20,0	2	33,3
	Spojené království	5	16,7	2	40,0
	ostatní	3	10,0	2	66,7

odhadovanému na cca 30–40.000 osob, stejně jako k její heterogenní povaze, byla velmi důležitá otázka konstrukce vzorku respondentů. Poněvadž neexistuje žádná statistická databáze této skupiny, respektive není veřejně přístupná, a vpravdě ani nelze hovořit – na rozdíl například od jiných e/imigračních komunit – o jednotné, navenek ohrazené skupině,⁵ bylo nutné zvolit techniku účelového výběru a *snow-*

³ Větší počet českých re/emigrantů, především z let 1948–1968, v průběhu své emigrace pobýval ve více zemích; v tomto přehledu jim přiřazují všechna místa pobytu přesahujícího dva roky (součet proto převyšuje celkový počet re/emigrantů).

⁴ Hostitelská země = 100 %.

⁵ Mezi reemigranty (a jejich názory) existují v některých případech významné rozdíly, pramenící především z odlišností jejich hostitelských zemí (viz tab. č. 1), délky pobytu v zahraničí (tab. č. 3), ale i věku a typu socioekonomických aktivit a uplatnění v různých životních stádiích, jak o tom budu informovat níže. Menší význam mělo pohlaví a vzdělání respondenta (tab. č. 1 a 2) a jeho formální občansko-sociální status v hostitelské zemi, v posledním případě i z důvodu konfusního působení řady faktorů (různá a časově proměnlivá politika hostitelských zemí v udělování občanství, k získání státního občanství v řadě případů docházelo prostřednictvím sňatku či narození atd.); ze skupiny reemigrantů mělo cizí státní příslušnost 65 osob (74 valid. %), 23 osob mělo povolení k trvalému pobytu, nejčastěji na základě statutu uprchlíka (26 valid. %), u dvanácti osob tato skutečnost nebyla zjištěna; ze skupiny odmítající reemigraci mělo 24 osob (80%) cizí státní příslušnost, mnohdy ovšem získanou až po roce 1989, a 6 osob (20%) povolení k trvalému pobytu v hostitelské zemi.

Tab. 2. Relativní hodnoty nejvyššího dosaženého vzdělání reemigrantů a míry jeho uplatnění (všechny údaje jsou v %)

Nejvyšší dosažené vzdělání	Celková relativní četnost	Uplatnění vzdělání v hostitelské zemi ⁶	Uplatnění vzdělání po reemigraci ⁷
základní + vyučení	7	28,6	0
střední	42 ⁸	30,9	7,1
vysokoškolské	51 ⁹	88,2	70,6 ¹⁰
celkem	100	60	39

ball. Některé vnější ukazatele, stejně jako souhlasný soud odborníků, však alespoň nepřímě svědčí o reprezentativnosti získaného vzorku, alespoň v případě skupiny reemigrantů [Nešpor 2002: 66]. V případě kontrolní skupiny subjektů, které reemigraci odmítly, z praktických důvodů nemohlo jít než o soubor ilustračních *case studies*, jejichž výpovědní hodnotu nelze přeceňovat. Některé základní charakteristiky vzorku podává tab. č. 1.

Tabulka č. 2 ukazuje míru nejvyššího dosaženého vzdělání mezi respondenty z řad reemigrantů a možnost jeho dlouhodobého uplatnění v rámci profesních aktivit v hostitelské zemi a po návratu do ČR, která je důležitým indikátorem socioekonomické úspěšnosti a fungování sociálního kapitálu.

Konečně tabulka č. 3 informuje o délce pobytu reemigrantů v zahraničí, přičemž vzhledem k jejich fluktuaci není uspořádána podle jednotlivých zemí (viz pozn. č. 3), nýbrž kontinentů, mezi nimiž byla míra sekundárních migrací mnohem omezenější; v tomto případě je započten pouze delší pobyt (rok a více).

Většina interpretační práce a získávání dalších podpůrných pramenných zdrojů, především literární povahy a tzv. subjektivních dokumentů [Yans-McLaughlin 1990: 254–290], byla po skončení uvedeného grantového projektu přesunuta do projektu *Proměny socio-ekonomických hodnot v procesu přibližování ČR k EU*, v jehož rámci byly zjištěné skutečnosti použity jako významný komparativní materiál pro studium současné české ekonomické kultury, mj. ve vztahu k procesu vstupu a integrace ČR do EU. Toto zaměření umožnilo širší rozpracování ekonomicko-sociologické části výzkumu, dosud vycházejícího převážně z perspektivy biografické a kvalitativní sociologie, jehož shrnutím je tato studie. Kromě nezbytné (1.) otázky po vli-

⁶ Daný typ vzdělání = 100 %.

⁷ Daný typ vzdělání = 100 %.

⁸ Z toho čtyři respondenti (9,5 %) znovu/absolvovali středoškolské vzdělání v zahraničí.

⁹ Z toho dvacet respondentů (39,2 %) znovu/absolvovalo vysokoškolské vzdělání v zahraničí.

¹⁰ Relativně značná četnost uplatnění vysokoškolského vzdělání po reemigraci (oproti nižším stupňům) pramení ve velké míře ze samozaměstnavatelské schopnosti těchto reemigrantů, z výhodnosti jejich zaměstnávání ze strany zahraničních firem a v neposlední řadě z poměrně velkého podílu pracujících důchodců.

Tab. 3. Délka a oblast emigrace reemigrantů (všechny údaje jsou v %)

Oblast	Narození v zahraničí nebo emigrovavší do 15ti let věku ¹¹	0–5 let	6–10 let	11–20 let	21 a více let
Evropa	3	2	6	16	19
Severní Amerika	8	3	2	7	23
Austrálie	1	0	0	2	4
Afrika ¹²	0	0	0	1	3
Celkem	12	5	8	26	49

vu socioekonomických veličin na průběh reemigrace a postreemigrační adaptace a integrace subjektů do české společnosti se výzkum zaměřil (2.) na vliv „západní zkušenosti“ na socioekonomické chování subjektů a (3.) na srovnání západního, tj. především západoevropského a severoamerického, a (transformačního) českého přístupu k ekonomickým hodnotám, spojeným s podnikatelskými aktivitami a fungováním širšího ekonomicko-podnikatelského prostoru, včetně intrafiremních vztahů a „vnějšího ohraničení“ tohoto prostoru sociálními institucemi a formálními (právními) úpravami. Výzkum přitom nevycházel jen ze sebeprojekce a sebehodnocení respondentů, nýbrž zaznamenával také názory okolní společnosti a badatelské („etické“) pozorování a hodnocení.

Druhá část výzkumu vycházela prakticky výlučně z výše naznačené perspektivy ekonomické sociologie a antropologie, chápající ekonomickou kulturu jako „sociální, politický a kulturní systém či kontext, v němž určité ekonomické procesy probíhaly“ [Berger 1993: 11]. To má dva závažné důsledky; prvním je orientace na nadindividuální sociální, symbolické a hodnotové rámce, ovlivňující kognitivní, behaviorální a do jisté míry i emocionální jednání subjektů, jejichž prostřednictvím se tyto rámce projevují sice nutně, avšak ve všech případech jen částečně. Žádný jednotlivý aktér totiž není „absolutním nositelem“ své (ekonomické) kultury, nýbrž mezi jednotlivými vzorci chování existuje značná intrakulturní variabilita, a to jak v rovině legitimizované a sociálně akceptované, tak tuto rovinu překračující. Na druhou stranu však platí, že každý socializovaný jedinec uvedené rámce internalizuje nezávisle na svém aktuálním sociálním jednání, přičemž v případě migrantů jde o do značné míry vědomé volní rozhodnutí. Právě proto jsou – řečeno s Schützem – „cizinci sociology“ a proto mohou i ekonomicky (již) neaktivní reemigranti, kteří se ve vzorku vyskytli v poměrně hojné míře, sloužit jako zdroj empiricko-výzkumných i komparativních poznatků o ekonomické kultuře, respektive kulturách, Západu

¹¹ Tato kategorie je uplatňována disjunktivně vzhledem ke kategoriím užitým v následujících případech.

¹² Jde pouze o Jihoafrickou republiku.

Tab. 4. Reemigranti podle převažujícího ekonomicko-pracovního zařazení

pracovní vztah	odvětví/další charakteristika	četnost	rel. validní četnost (%)	z toho ženy	rel. četnost žen (%) ¹³
podnikatel	zemědělství	1	0,1	0	0
	průmysl ¹⁴	6	7,3	1	16,7
	terciární sektor	24	29,3	3	12,5
zaměstnanec	zemědělství	0	0	0	0
	průmysl	6	7,3	0	0
	terciární sektor	33	40,2	8	24,2
důchodce/rentiér	pracující ¹⁵	12	14,6	3	25
	nepracující	15	—	6	40
ostatní	studující	2	—	2	100
	rodičovská dovolená	1	—	0	0
celkem		100	100	23	23

a transformující se české společnosti. Naprostá většina reemigrantů si totiž byla vědomá na jedné straně radikální změny hodnotového systému v důsledku své integrace do hostitelských zemí a na straně druhé jeho stávající odlišnosti od současného, jejich slovy postkomunistického českého prostředí.¹⁶ Kromě již uváděného odlišného přístupu k celoživotnímu vzdělávání (viz tab. č. 2 a příslušné poznámky), nebo sociálním a symbolickým vazbám,¹⁷ to dokládá třeba i odlišnost vzorku reemigrantů od standardní populace v základních ekonomicko-pracovních charakteristikách (tab. č. 4), i když zde se nepochybně uplatnily také další faktory, jako přístup na trh, vstupní kapitál (nejen v čistě hospodářském smyslu) atd.

¹³ Odvětví = 100 %.

¹⁴ Do sektoru průmyslu (v celém textu) započítávám i stavebnictví.

¹⁵ Ve všech případech se jednalo o zaměstnání v rámci terciárního sektoru.

¹⁶ Resp. č. 84, 11. 3. 2004, to vyjádřila slovy: „My, když sme odešli, tak sme vlastně byli úplně stejný, jak ty všichni ostatní, aniž bychom si to uvědomovali. Byli sme prostě členem toho stáda, dá se říct. A když sme přišli do Kanady, tak tam sme se naučili pracovat a tam sme se naučili být poctivý, a vono za těch třicet let to ve vás pak zůstane ... Ten návrat, to byla vlastně taková nová emigrace, horší než ta první ... Já sem prostě přijela do Český republiky (jako) hrozně slušnej člověk, [ale] prostě sem zjistila, že tady, když je člověk moc slušnej mezi lidma, v tom byznysu, tak prostě voni si myslej ty lidi, že když je člověk hodnej, tak je totálně blbej. Takže já sem se naučila, že prostě bouchnu pěstí do stolu, vynadám jim do volů, ... [protože] voni tomu jinak nerozuměj.“ Stejný nebo podobný názor vyjádřilo cca 90 % respondentů, jak z řad „vlastních reemigrantů“, tak jejich potomků, přičemž vnější pohled na jejich profesní aktivity tuto odlišnost ve velké míře potvrzuje.

¹⁷ Autor na toto téma připravuje pro časopis *Lidé města* studii „Sociální, pracovní a habituační aspekty reintegrace západních emigrantů do české společnosti“.

Již z tohoto základního přehledu přitom vyplývají některé strukturální charakteristiky, respektive systematická ovlivnění skupiny reemigrantů, stejně jako její odlišnosti od běžné české populace [viz Statistická ročenka 2003]. Z hlediska sektorů pracovní činnosti jevíli reemigranti vcelku pochopitelně nižší zájem o zemědělství, přičemž jedním z důvodů byla i jejich malá účast v restitučních,¹⁸ respektive privatizačních procesech, zatímco znatelně převažovala jejich činnost v terciárním sektoru (69 % oproti 58,3 % u běžné populace). Mnohem častěji přitom pracovali jako podnikatelé či zaměstnanci soukromých subjektů, zatímco státní podniky a organizace se na tomto počtu podílely jen okrajově. Podobné vztahy platily i v případě relativní četnosti podnikatelů v sektorech; zatímco počet podnikatelů v zemědělství byl poloviční vzhledem k standardní populaci (3,2 % oproti 6,6 %) a nižší byl i počet podnikatelů v průmyslu (19,3 % oproti 26 %), soukromé podnikání v rámci terciárního sektoru převyšovalo standard (77,4 % oproti 67,4 %). Jednalo se přitom zejména o malé firmy, nejčastěji v podobě drobného podnikání podle živnostenského zákona, ač asi jedna pětina podnikatelů z řad reemigrantů (spolu)vlastnila střední nebo i velké firmy s alespoň několika desítkami zaměstnanců. Důležitým zjištěním byla skutečnost, že téměř polovina reemigrantů, pobírajících starobní důchod nebo (v ojedinělých případech) žijících z renty, zároveň – „ze zájmu“ – vykonávala pracovní činnost, většinou poměrně značného rozsahu. Tato skutečnost byla častější u mužů než u žen, ale v obou případech zřetelně převyšovala český standard. Vzhledem k heterogennímu složení vzorku a nejisté reprezentativnosti z jeho kvantitativního vyjádření nelze vyvozovat další komparativní skutečnosti, např. relativní velikiny pro obě pohlaví. Jako na zajímavost, která však v daném rozsahu nemá dostatečnou výpovědní hodnotu, lze upozornit na skutečnost, že jediný respondent, který byl na rodičovské dovolené, byl muž, nikoli žena, jak stále výrazně převažuje u majoritní populace.

Česká společnost z úhlu pohledu reemigrantů

Odlišné „pracovně-demografické“ charakteristiky zajisté nebyly jedinými faktory, diferencujícími západní reemigranty od standardní české populace. V mnohém totiž vycházely z odlišného sociálního a hodnotově-symbolického založení, které na druhou stranu i generovaly a posilovaly. Potvrdila se tak skutečnost, známá i z jiných šetření [např. Potůček et al. 2003: 20–21], že česká společnost zatím ještě nepřekonala postkomunistické období. Nejdůležitější rozdíly se přitom projevují ve vnímání základních sociokulturních kategorií, jako je vztah k práci, času, nadindividuálním entitám, nebo v hodnotově založeném sociálním jednání [Nešpor et al. 2003: 24–38; Večerník 2003]; jejich důsledkem je potom například „odlišné podnikání“. Záměrně vyhrconými slovy jedné respondentky, „na celém světě prostě byz-

¹⁸ Relativní neúčast reemigrantů v restitučních řízeních byla způsobena buď tím, že v okamžiku případného podání nesplňovali formální předpoklady (české občanství), nebo tím, že se tohoto nároku na základě vlastního rozhodnutí vzdali; [viz např. Frýbort 2000: 97].

nys je byznys, ale v České republice prostě byznys se dělá jinak“,¹⁹ je založen na osobních vazbách, mnohdy pololegální nebo nelegální povahy, na snaze o rychlé zbohatnutí za jakoukoli cenu, zneužívání nedostatků legislativního rámce atd. Těchto rozdílů si přitom je vědomá i většina (majoritní) populace, což se projevuje například důrazem na minulost, na důležitost kořenů, na znalost poměrů. Ne všichni je však – na rozdíl od reemigrantů – vnímají negativně; jejich důsledkem jsou totiž různé „obránné strategie“ před působením nových aktérů a jejich norem. Přitom je lhostejné, jak se to projevuje kupříkladu v (dosud neuzavřených) diskusích o regulovaném nájemném, jde-li o *homines novi* z důvodu imigrace nebo prostě o důsledek populačního vývoje, znevýhodňující mladé, flexibilní a potenciálně nebezpečné konkurenty.²⁰ Zcela shodně je tomu i na trhu pracovních míst, jež jsou zastávána a vpravdě „držena“ na základě kdysi získané kvalifikace a/nebo klientelistic-kých vazeb, nebo v případě obav z příchodu zahraničních investorů, demonstrováných v 90. letech argumentací proti výprodeji „rodinného stříbra“ české ekonomiky [Myant 2003: 15].

Značná část respondentů však upozornila, že antipodické vidění reality vyspělého světa a České republiky, jež bylo typické pro první polovinu 90. let, pomalu přestává platit. Rozdíly lze naproti tomu spatřovat mezi privátním a státním sektorem, mezi firmami se zahraniční účastí a ryze českými, nebo mezi Prahou, některými dalšími velkými městy a příhraničními regiony na jedné straně oproti venkovu obecně a především regionům (včetně průmyslových) procházejícím výraznou státem subvencovanou restrukturalizací. Zatímco v prvním případě došlo pod tíhou konkurenčního tlaku a také s nezbytným nárůstem obchodních kontaktů do vyspělého světa k rychlému přijetí některých západních ekonomicko-pracovních norem,

¹⁹ Resp. č. 84, 11. 3. 2003. Stejný nebo podobný názor vyjádřilo cca 75–80 % respondentů, necelých 10 % odmítlo na tuto otázku odpovědět s poukazem na malé zkušenosti s podnikáním v ČR. V této obecné rovině se přitom názory nelišily s ohledem na emigrační země respondentů ani na délku pobytu a míru integrace v nich, byť reemigranti z různých zemí zdůrazňovali různé aspekty této difference; typicky například reemigranti z anglofonních zemí zdůrazňovali negativa českého ochránářství a sociálních výhod, zatímco reemigranti z německojazyčné oblasti spíše malou systematickostí a převahu řešení *ad hoc*. Na nízkou míru funkčnosti neformálních dohod, byrokratičnost, sociální sítě, korupci atd. si však stěžovali prakticky všichni.

²⁰ Pěkně to vyjádřil resp. č. 20, 2. 10. 2002, zaměstnanec úspěšné počítačové firmy, „tady všechno je přes kontakty, přes známý, občas přes úplatek. Nikdo ti nic neřekne zadarmo, musí tě znát, všechno to je takovej tajupnej svět, kterej se tvoří z takovejch uzavřených kruhů“. Tato výpověď, stejně jako množství obdobných (cca 50 %), přitom ukazuje poněkud zjednodušenou percepci současné české reality, prezentovanou řadou zahraničních a/nebo nevládních organizací (např. Transparency International), odhalujících hlavní nedostatek fungování českého hospodářství a společnosti v obrovském plošném rozšíření (finanční či materiální) korupce. Jistě je to oprávněné – avšak je třeba neustále připomínat, že tato „korupce *an sich*“ je jen „špičkou ledovce“ mnohem významnějších a častějších neformálních socioekonomických vztahů na hranici legality nebo i za ní; jejich typickým příkladem může být zásadní propojenost ekonomické a politické/správní sféry, především na lokální úrovni.

někdy vedoucím až k „překompenzaci“ v podobě zneužívání pracovníků a jejich vynucené flexibility (např. časové, nebo spočívající v aplikaci krátkodobých pracovních smluv), ve druhém zůstává všechno při starém. Dokonce jakoby v 90. letech docházelo k propadu, protože „tenkrát {před rokem 1989} lidi byli ještě držený v mezích, ale teď je všechno volný ... korupce byla vždycky tady, ale taková, jako je teďka, to je katastrofa“.²¹ Asi nejdůležitějším důvodem tohoto nárůstu je způsob interpretace fungování kapitalistické ekonomiky, který česká společnost přijala za svůj.

Odstranění deklarovaného (méně již skutečně prováděného) kolektivismu a rovnostářství reálně-socialistické společnosti, nastartované a provedené ekonomickou reformou, se hned na počátku 90. let stalo jedním z klíčových prvků společenské transformace; v neoklasicistní dikci V. Klause a jejích dalších architektů přitom mělo v podstatě tvořit její prvek stěžejní.²² V nové společnosti měl každý pracovat pro sebe sama, přičemž jeho práce měla být oceňována výhradně podle svého výkonu, nikoli podle vnějších činitelů (dosavadní členství v KSČ apod.), což mělo vést k větší výkonnosti, měřitelné většími příjmy. Uvolnění omezení uplatňovaných „ekonomikou nedostatku“ ve spotřební oblasti, však zároveň vedlo k výraznému zvýšení spotřeby; vyšší příjmy začaly být především utráceny, začaly sloužit nejen k uspokojování životních potřeb, ale také – a možná především – k reprezentaci úspěšných. Stal-li se však právě (a pouze) osobní zisk, respektive jeho prezentace prostřednictvím (materiální) spotřeby, hlavním cílem každého člověka, aniž byl kladen důraz na způsob jeho nabytí, nijak nepřekvapí, že za normalizace ustavené heslo „kdo nekrade, okrádá rodinu“ prokázalo i v popřevratovém období nebyvalou životnost.²³ „Kapitalismus“ byl českou společností záhy pochopen jako cesta k bezuzdnému avšak dovolenému okrádání druhých za účelem maximalizace vlastního zisku; byl interpretován ve stejném duchu, v jakém o něm hovořily marxistické příručky politické ekonomie nebo oficiální žurnalistika před rokem 1989. Nepochybně zde spolupůsobily i „vzory“ některých v první polovině 90. let úspěšných podnikatelů a politiků, legitimujících „divoký kapitalismus“, stejně jako praktické zkušenosti s privatizací na místní úrovni, jež tento pohled podpořily a nakonec (spolu)prosadily. Takto pochopený „kapitalismus“ přitom dodnes tvoří jeden z nejdůležitějších kulturních vzorců socioekonomického fungování české společnosti.

²¹ Resp. č. 47, 2. 1. 2003. O korupci v ČR bylo ochotno hovořit pouze 63 % respondentů, z nichž 81 % vyjádřilo shodné přesvědčení.

²² Tato perspektiva je přitom uplatňována dodnes, protože kupř. respondenti č. 62, 5. 5. 2003, a č. 66, 11. 2. 2003, upozornili ve vztahu ke vstupu ČR do EU, že „do Evropy chceme, ale rádi bychom jenom ty výhody a neuvědomujeme si, že to není záležitost ekonomická. Samozřejmě to tam hraje roli ... ale, že se stanem součástí úžasného projektu, to je jim {běžné české populaci} jedno“. Vstup do EU hodnotilo pozitivně přes 80% respondentů, mezi ostatními (nijak překvapivě) převažovali reemigranti ze Švýcarska a z USA (nikoli ale z Austrálie a Kanady).

²³ Na tyto sociokulturní vzorce českého ekonomického jednání, které budu níže nazývat spotřebním individualismem, a jejich původ v normalizačním období upozornil např. již Holý [2001: 33–36].

Důležitými sférami petrifikace a replikace tohoto kulturního vzorce jsou, podle osobních zkušeností respondentů výzkumu, především oblasti firemní kultury a vztahů jedince ke státu a dalším sociálním entitám, potažmo k občanské společnosti. V obou případech se totiž projevuje výrazný individualismus, materialismus a konzumerismus současné české populace, stejně jako její flexibilita ve schopnosti obházet a porušovat systémová pravidla, nikoli ve svém standardním vymezení (jako flexibilita místní, časová a funkční, z nichž zejména první typ je naopak v české společnosti dost nízký). Stát je velkou většinou populace stále ještě vnímán jako hlavní tvůrce společenských změn, jako „dárce“ sociálního blaha [cf. Potůček et al. 2003: 36–40], zároveň je v něm však viděn i „nepřítel“, „okrádající“ jedince/rodinu prostřednictvím daní, sociálních odvodů i jinak, čímž snižuje osobní zisk, aniž by za to poskytoval adekvátní náhradu. Ideálem většiny české populace je proto růst paternalistických tendencí státu, pokud přispívají ke zvýšení osobního zisku, a jejich krácení v opačném případě, ať již k tomu má docházet prostřednictvím politicko-sociálních opatření (jejichž volba však je různorodá a namnoze protichůdná, jak o tom svědčí např. i proměny volebních preferencí v posledních patnácti letech), nebo – zejména na lokální úrovni – využíváním struktur na hranici legality (neformální sociální sítě, sloužící jako hlavní zdroj informací o podnikatelských a pracovních příležitostech, motivační faktor při rozhodování ve výběrových a konkurzních řízeních, či vlivové skupiny) nebo i za ní (nejrůznější formy korupce).

Podobně je tomu i v případě firem, k nimž většina zaměstnanců dosud necítí loajalitu, nýbrž je vedena především snahou jejich prostřednictvím maximalizovat vlastní zisk. Díky vyšší míře kontroly tak již sice do značné míry vymizely praktiky typu „rozkrádání {majetku v socialistickém vlastnictví}“, avšak velká míra fluktuace „úspěšných“ zaměstnanců na jedné straně, vedených často jen vidinou krátkodobého zisku, a nízká pracovní výkonnost (včetně zmiňovaných „obránných strategií“) těch ostatních na straně druhé, na to jednoznačně ukazuje. Navíc zvyšování kontroly zaměstnanců, ke kterému se podniky musí uchýlovat, je jednak v mnoha případech kontraproduktivní, dále vede k růstu transakčních nákladů a tím k prodražování výroby a konečně vlastně představuje jakousi cestu v kruhu. V prostředí, které podporuje korupci (včetně jejích nepeněžních forem), je totiž každá kontrolní instance vposledku podplatitelná, takže „kontrolní šroub“ musí být utahován stále víc a víc, ačkoli se tím neúnosně zvyšují náklady a konečný efekt je sporný.

Jak již bylo řečeno, k podstatným změnám tohoto stavu dochází především v důsledku vstupu zahraničních (západních) firem na český trh, respektive díky pracovním a obchodním kontaktům českého privátního sektoru s nimi; tento „Západ“ je totiž v očích českých občanů neutrálnější a legitimnější než prezentace těchže hodnot reemigranty. Právě proto velká většina respondentů zdůraznila své naděje v postupnou transformaci českého pracovní-podnikatelského prostředí vlivem rostoucí integrace uvnitř Evropské unie. Důvodem jsou jednak odlišné sociální a symbolické normy, jimž se české prostředí chťe-nechť bude muset přizpůsobit (a kterým se budu věnovat níže v textu), ale také – což je možná vzhledem k současnému ekonomicko-kulturnímu „nastavení“ firemní sféry v České republice ještě důležitěj-

ší – odlišný způsob „materializace“ symbolického a sociálního kapitálu. Západní firmy a jejich manažeri, vstupující na český trh, totiž nemají komparativní výhodu v podobě vztahů z minulosti a „znalosti prostředí“. Raději než relativně drahou a vždy nebezpečnou cestu korupce by však při získávání zakázek apod. uplatnili jinou komparativní výhodu, jíž naopak disponují, výhodu tradice a s ní spojeného „dobrého jména“ firmy (jež by naopak mohla být poškozena odhalením korupčních a dalších nelegálních praktik). Střední a velké firmy, které si takový tlak na své okolí mohou dovolit,²⁴ stejně jako firmy vyrábějící na export, pro které české korupční praktiky představují nadbytečné zvyšování transakčních nákladů, proto prosazují transparentnější ekonomické rozhodování, které je pro ně výhodnější i finančně, a svým příkladem nutně strhávají i své české protějšky.

Jakkoli je přitom pravděpodobné, že tyto tendence budou v rámci Evropské unie slít, horizont jejich vymizení lze podle většiny respondentů výzkumu odhadovat spíše na generace než na roky, což souvisí asi i s tím, že v některých aspektech jde o prvky svým původem dávno předcházející období vlády komunistické diktatury a jím jen petrifikované či hypertrofované.²⁵ Kruh zvyků, vycházejících z (neúplného) rozkladu reálně-socialistického životního stylu tedy stále ještě prokazuje značnou vitalitu; je to kruh začínající u okamžité a potenciálně nekonečné materiální spotřeby (velmi snadno a úspěšně stimulované i reklamou), jenž dále vede přes nedůvěru k autoritám, nechť angažovat se v nadindividuálních sférách nenesoucích okamžitý zisk a s tím spojené fungování neformálních sociálních sítí a korupci zpět k „uctívání“ materiálních, „jedině zaručených“ hodnot, nabytých jakýmkoli způsobem.

Ekonomické hodnoty a jednání českých reemigrantů ze Západu

Výše naznačená verbalizovaná percepce fungování současné české společnosti a socioekonomického jednání jejích aktérů, odlišná a namnoze protikladná k hodnotovému založení západních reemigrantů, nabytému během jejich emigračního pobytu, se zřetelně projevuje i v jejich vlastním jednání. Není to ostatně případ jediný, podobné rozdíly byly pozorovány i v případě cizinců v České republice [Nešpor et

²⁴ Naopak drobní podnikatelé, ať už západní nebo z řad reemigrantů, *ipso facto* museli přes svůj počáteční odpor přistoupit na „síťové“ a korupční praktiky českého prostředí (nebo se zdejšího podnikání vzdát); svědectví o tom podali např. resp. č. 18, 27. 9. 2002 či č. 85, 11. 3. 2003 ad. Respondent, podnikající v rámci malé obce v zemědělství, se sice neuchýlil k přímé korupci, avšak „vykupuje“ to štědrými příspěvky do obecního rozpočtu, za něž očekává (a získává) podporu ze strany obecního zastupitelstva; č. 34, 25. 11. 2002.

²⁵ Např. resp. č. 98, 26. 3. 2003, soudí, že „vzhledem k tomu, že znám i odlehlé stránky rakouských duší, vím o tom, že určitá středoevropská malost, závist, umolousanost [projevující se i v ekonomickém jednání] je jevem univerzálním, táhnoucím se od staré monarchie [Rakousko-Uherska], který byl vlivem ‚stepí z východu‘ [SSSR] pouze určitým způsobem hypertrofován, ale ne vyvolán“. Podobně daleko byla ovšem ochotná jít jen menšina respondentů, především více vzdělaných a přicházejících z evropských zemí.

al. 2003] nebo v případě reemigrantů z Rumunska [Secká 1993; Nešpor, Hornofová, Jakoubek 2002], aniž by jej bylo možné bezvýhradně idealizovat. Samozřejmě stejně jako není celá česká společnost oddaná bezuzdné materiální spotřebě, stejně tak se všichni reemigranti do České republiky nevrátili z čistě idealistických pohnutek a svým pozitivním příkladem a/nebo tlakem nepůsobí na „westernizaci“ zdejší podnikatelsko-pracovní sféry. Přesto lze hovořit, alespoň v rovině ideálních typů či tendencí, o této axiální dichotomii, začínající právě již reemigračními důvody českých západních emigrantů. Zatímco při rozhodování Čechů v zemích bývalého Východního bloku o jejich návratu do „staré vlasti“ nepochybně (spolu)působily ekonomické a sociální důvody, snaha o zlepšení vlastního postavení, v případě západních emigrantů tomu tak v naprosté většině nebylo. Jako nejdůležitější rozhodovací kritérium se uplatnila existence či možný vznik nových silných sociálních vazeb, namně rodinného typu (manželských, respektive často i kohabitačních), a to v součinnosti se slabými sociálními vazbami a souvisejícím hodnotovým založením (nostalgie po „staré vlasti“, pocit sounáležitosti s českým národem a – v důsledku většinou neúspěšná – snaha „pomoci mu“ prostřednictvím vlastních zkušeností z fungování vyspělých zemí atp.).²⁶ Teprve na dalším místě stály faktory hospodářské a pracovní a to v první řadě „aktivní“, spočívající v možném „vzorovém“ zavedení nových ekonomicko-pracovních institucí nebo v jiném typu aktivní participace na české transformaci, nikoli „pasivní“ využívání neznalosti a nedostatků českého prostředí, z níž byli emigranti často obviňováni [cf. např. Frybort 2000]. Jak jsem ukázal již dříve, rozhodně tedy neplatí běžný soud české populace, že ze Západu reemigrovali především ekonomicky neúspěšní jedinci [Nešpor 2002a: 802–804], přičemž jejich subjektivně vnímaná relativní ekonomicko-pracovní úspěšnost sice byla důležitým motivačním faktorem reemigrace či jejího odmítnutí, avšak pouze v součinnosti s faktory dalšími, souvisejícími především se strukturou a funkcí sociálních a symbolických vazeb. Mezi reemigračními motivy se však poměrně překvapivě objevila dokonce i náboženská zdůvodnění, jejichž výskyt (7 %) a význam nepochybně neodpovídá subjektivní významnosti této sféry u majoritní populace – ačkoli možná právě proto je tak zdůrazňován reemigranty [Nešpor 2003: 209–210].

Základní hodnotovou diferencí mezi západními reemigranty a jejich českými spoluobčany, jejíž nepochopení výrazně ovlivňuje i sociální konstrukci (negativního) obrazu reemigranta, je rozdíl v pojetí vztahů individua a kolektivity, který se promítá do všech institučních sfér. Postoj reemigrantů, vyplývající z jejich osobní zkušenosti integrace do cizího prostředí, ale především z norem chování běžných v západním světě, bychom mohli nazvat fundamentálním individualismem. Nejde přitom o „metodický individualismus“, teorie racionální volby a dalších ekonomických přístupů ve společenských vědách (včetně neoklasicismu), jako spíše o vědomí, že jakékoli sociální jednání v sobě nezbytně nese patřičnou odezvu okolí. Jinak řečeno, jde o přesvědčení, že sociální skupina, ať už jakkoli velká, je především souborem sociálně jednajících jedinců, vytváří se právě a pouze tímto jednáním, které má stěžejní vliv i na postavení jedince v sociální hierarchii. Podle tohoto poje-

²⁶ Cf. pozn. č. 13. „Nacionalistické“ důvody reemigrace byly typické zejména pro starší respondenty, narozené před rokem 1948.

tí nelze nic získat „zadarmo“ a naopak cokoli je „dáváno“, vyžaduje protihodnotu; reemigranti tak vlastně „kalkulují“ mnohem víc než běžná česká populace, respektive mnohem důsledněji. V jejich pojetí neexistují „nevratné půjčky“ ani ekonomické jednání překračující legální rámec, buď (nereflektovaně) proto že na takové jednání nejsou zvyklí, anebo proto že je považují za nevýhodné z dlouhodobého hlediska. Tuto skutečnost dokumentuje např. výpověď holandského respondenta, zaznamenaná při jiném výzkumu, „Mnozí Češi, se kterými jsem obchodně měl co do činění, neměli zkušenosti s obchodem, chtěli rychle zbohatnout, a to i podvody a na úkor můj i jiných. Necháпали, že dobré jméno a spolehlivost obchodníka jsou základem jejich živnosti“ [Brouček, Hrubý, Měšťan 2001: 42].

Fundamentální individualismus však rozhodně neznamená nezáměr o věci veřejné, protože tyto struktury tvoří – legální i „zvykové“ – hranice sociálního jednání a tím přispívají k maximalizaci zisku, nikoli jen (a patrně ani především) v rovině ekonomického kapitálu, jako spíše v rovině kapitálu sociálního. Skutečnost že podstatná část západních reemigrantů přišla do České republiky zcela nebo částečně s nadějí na pomoc rodné zemi a mnozí z nich se později široce zapojili do veřejných, občanských a kulturních aktivit, jimi samozřejmě byla subjektivně vnímána v této optice – za tuto pomoc očekávali „protislužbu“ přinejmenším v podobě sociální akceptace. Neboť jakkoli se českým vystěhovalcům především z 60. a 70. let v emigraci „strašně stejskalo“²⁷ po národu, vlasti a dalších entitách podobného řádu, byli to především oni sami, kteří se s tímto steskem potýkali a kteří později očekávali nikoli snad jeho materiální „kompenzaci“, jako spíše kladné přijetí a společnou práci na dalším budování lokálního, zájmového, národního a dalších společenství, z jejichž fungování by měli mít prospěch všichni participanté. Naproti tomu majoritní pojetí vztahu jedince a kolektivu/společnosti bylo a je sice také individualistické, avšak orientované primárně na spotřebu, vyjádřené snahou o maximální využití kolektivity ve prospěch individuálního/rodinného konzumu, aniž je za to něco „vráceno“. „Vstřícné [a morální] chování ... ve vlastním domě nezačínalo, ale končilo zde“ (Holý 2001: 29), což platilo nejen v období tzv. normalizace, ale v percepci reemigrantů dosud tvoří základní rámec sociálního jednání české majority.

Individualismus spotřeby ovlivňuje také statusově demonstrační jednání, přičemž si česká sociální majorita, na rozdíl od západních reemigrantů, snaží udržet při-

²⁷ Resp. č. 3, 7. 5. 2002; podobně se vyjádřila více než polovina respondentů, některé z nich to v předlistopadovém období vedlo i k tzv. úpravě vztahů s ČSSR (negativní konotace tohoto stavu ovšem způsobily, že jen 13 z nich tuto skutečnost samo zmínilo). Zdánlivě paradoxně k tomu se jen menší část (38 %) věnovala činnosti krajanských sdružení, z toho jen 16 osob (42 %) v alespoň částečně politicky angažovaných (tzv. exil), a mnohem více naopak jejich činnost přímo odmítalo jako „folklórní přežitek“ (62 %; zde se ovšem uplatnila i spolupráce některých těchto sdružení, vyjma politických, s domácím komunistickým režimem, např. v Belgii); prakticky všichni (i ti, kteří se na krajanských aktivitách podíleli) ovšem dávali přednost sociální a politické participaci v hostitelských společnostech, především na lokální a komunitní (hlavně profesní a náboženské spolky) úrovni. Např. podle názoru resp. č. 97, 26. 3. 2003, krajanské sdružování „vede k naprostý izolaci a k naprostému ghettoismu“, jiný resp. č. 90, 19. 3. 2003, sdělil, že „v tom ovzduší jsem nemohl žít“ apod.

nejmenším zdání egalitarity, potlačovat veřejnou prezentaci vlastních úspěchů, anebo naopak jí zcela „popustit uzdu“ v podobě veblenovské demonstrativní spotřeby (materiálních statků). Naopak reemigranti ze Západu majetek zhusta vnímají v intencích weberovského „povolání“, jako statky jim jen „svěřené“ za účelem dalšího rozhojnění a/nebo kultivace. Podobně je tomu i v jiných případech institucionalizovaného sociálního jednání. Například při vstupu do českého prostředí byli reemigranti obvykle překvapeni nízkou mírou plnění neformálních dohod a naopak complementární nedůvěrou a formalismem najmě úředního jednání. Setkávali se s ní do slova na každém kroku, počínaje neustálým prokazováním totožnosti, přes písemnou fixaci všech dohod či kontraktů, až po tvrdé vyžadování formálních náležitostí pro výkon zaměstnání, bez ohledu na individuální schopnosti a zkušenosti ze zahraničí. Jakkoli přitom mnohdy šlo o prostředky interpersonálního konkurenčního boje, již sama možnost, že k němu mohlo být využito povýtce formálních, „byrokratických“ hledisek, má podstatnou výpovědní hodnotu o soudobé české společnosti. Tento formalismus a spotřební individualismus, který zakládá kolektivistické pojetí národa [Holý 2001], přitom je do značné míry důsledkem poměrně nízké sebejistoty většiny české populace, kompenzované například závisí a záští vůči reemigrantům. Naopak právě oni, a zejména přistěhovalci ze Spojených států, přitom vysokou míru sebejistoty kladli jako jednu z nejnужnějších podmínek pracovního úspěchu.

Rozdíl mezi (českým) spotřebním individualismem a (západním, reemigrantským) individualismem fundamentálním přitom může mít své kořeny – přijímali Weberovu konceptualizaci „protestantské etiky a ducha kapitalismu“ – v (původně) nábožensky založených hodnotách práce a ekonomického jednání obecně. Pro tento výklad by svědčila i většinová reflexe reemigrantů, nezávislá na jejich náboženském přesvědčení nebo jeho absenci [cf. i Frýbort 2000: 16], že „duchovní stránku věci tedy {v ČR} v rámci toho kapitalismu lidé pomíjejí, protože myslí, že to tam není ... Spousta lidí nenavštěvuje kostel, nezamejšlí se nad duchovní stránkou života a jenom prostě hromadí majetek. A to není vůbec správný“.²⁸ Krátce řečeno, fundamentální individualismus západních reemigrantů, stejně jako relativní úspěšnost vyspělých zemí byla v jejich očích podmíněna hodnotovou racionalitou, založenou na dlouhodobé kalkulaci každého, tedy i socioekonomického jednání a zároveň na jamesovském „náboženství zdravé mysli“. Právě toto hodnotové založení, transponované do amerického národního étosu, „občanského náboženství“ [Bellah 1991: 168–189], tvořilo zejména podle reemigrantů z anglosaských zemí nejdůležitější zdroj jejich úspěchu, zatímco česká společnost se podle nich vyznačuje jak jeho absencí tak – a to především – zásadním nepochopením, vedoucím až ke „karikatuře“ v podobě ekonomického „liberalismu bez liberálů“, racionality povýtce účelové. Ve zkratce to vyjadřuje mnohonásobná negativní zkušenost reemigranta z Kanady, „jestliže ten člověk {obchodní partner v ČR} měl možnost dosáhnout něčeho podrazem anebo přímou cestou, tak zásadně volil ten podraz, protože na ten věřil“.²⁹

²⁸ Resp. č. 43, 18. 12. 2002 (mimořadně: tato respondentka byla nevěřící). [K této otázce podrobněji Nešpor 2003: 216–223.]

²⁹ Resp. č. 87, 12. 3. 2003.

Závěry

Provedený výzkum zpochybnil nebo i vyvrátil řadu českou společností běžně tradovaných předsudků a klišé v hodnocení reemigrantů ze Západu v 90. letech 20. století, z nichž podstatná část bohužel pronikla i do odborné literatury.³⁰ Na prvním místě je to striktní, původně emické (F. Peroutka), rozlišování mezi „politickými uprchlíky/exulanty“ a „ekonomickými emigranty“ na Západ, které se potom projevovalo i v hodnocení a sebehodnocení reemigrantů. Jak jsem již ukázal jinde, žádné striktní dělení na politické a ekonomické emigranty není možné [Nešpor 2002a: 10], což je i závěr ke kterému dospěla současná světová odborná literatura [cf. např. Faist 2000: 22–25; Castles, Miller 1998: 76]. Diferenciace mezi (politickými) uprchlíky a (hospodářskými) migranty je totiž dílem politicko-právní kultury, které má své oprávněné místo v politické publicistice (P. Tigrid), nejde však o typologickou diferenciaci vědeckých kategorií. Zatímco však toto rozdělení vycházelo z emické sebedefinice českých emigrantů a emigraci jako takovou (respektive jen jednu její část) vnímalo vysoce pozitivně, postoj současné sociální majority k reemigrantům ze Západu je přinejmenším ambivalentní [Holý 2001: 65–68; Chlupka 1992: 14]. Navrátilci ze Západu jsou považováni za tamní *losers*, nezvládnuvší zapojení do socioekonomických struktur vyspělého světa a proto se vracející do českých zemí, přičemž jejich hlavním cílem má být zneužívání kapitalistického *know-how* k ziskným cílům na úkor standardní české populace. Názory tohoto typu přitom jsou stále poměrně časté, nadto českými emigranty i reemigranty silně reflektované [cf. např. Frýbort 2000] a proto negativně ovlivňující další vývoj českých reemigrací z této oblasti. Přestože přitom k ojedinělým případům tohoto typu skutečně došlo, provedený výzkum ukázal, že se jedná o sociologicky nevýznamné excesy, jen výjimečně mající širší ekonomický či sociální dopad. V naprosté většině případů české západní emigranty k reemigraci vedly jiné než hospodářské a mocenské důvody, a pokud se uplatnily i ty, tedy odlišným a spíše celospolečensky prospěšným způsobem. Nejméně dvě třetiny reemigrantů totiž lze označit za ekonomicky, pracovní a sociálně úspěšné v hostitelských zemích, přičemž svým návratem do České republiky si spíše pohoršili [cf. Nešpor 2002: 57–59, 73–74]; zajímavé přitom je, že míra objektivní socioekonomické úspěšnosti v zahraničí byly nižší u těch emigrantů, kteří aktivně participovali na českém krajaňském/„exilovém“ hnutí a především na jeho politických aktivitách. Výzkum však především prokázal naprosto stěžejní vliv sociálních a symbolických vazeb na (re)emigrační chování.

Hodnotové a sociokulturní „podloží“ reemigračních procesů, ruku v ruce s jeho „emickým“ uvědomováním, přitom zároveň prezentuje důležité zdroje zúčastněné sociologické reflexe některých institucí soudobé české společnosti, na prvním místě kulturních vzorců uplatňujících se v ekonomickém a sociopolitickém prostoru. Zatímco česká společnost je výrazně „tradicionalistická“, uplatňuje některé mentální a behaviorální vzorce, které mají svůj původ v rozkladu „reálně-socialistické-

³⁰ Cf. mou recenzi v časopise *Lidé města, Revue pro etnologii, antropologii a etologii komunikace* 10/2003: 186–189.

ho“ životního stylu nebo jím byly petrifikovány, reemigranti, stejně jako dnes již nikoli ojedinělí západní podnikatelé v ČR, se jeví jako svého druhu „vyslanci Západu“, poněvadž nejen disponují znalostí, nýbrž i aktivně uplatňují vzorce chování běžné ve vyspělém světě. Typicky se to projevuje jejich větší pracovitostí, respektive spíše větším zájmem o pracovní činnost, jež nutně nemusí být hlavním zdrojem obživy, která však je vnímána v intencích weberovského „povolání“. V případě jejich pracovní či společenské zainteresovanosti se pak jedná o zásadní identifikaci s firmou nebo jinou kolektivní entitou, jež není vnímána negativně, jako subjekt „beroucí“ a „vyžadující“, nýbrž spíše recipročně „dávající“ v pozitivním smyslu. Naproti tomu v české populaci dosud převládá spotřební individualismus, orientující se na maximalizaci okamžitého osobního/rodinného zisku, projevovaného a demonstrovaného materiální spotřebou, zatímco (sebe)identifikace s širšími kolektivními entitami chybí. Tak je tomu i v případě zaměstnanců zahraničních firem, pobírajících sice nadprůměrné mzdy, ale přesto neschopných náležitě kolektivní zainteresovanosti, což naopak jejich zaměstnavatelům v řadě případů umožňuje jejich využívání nebo až zneužívání v podobě sice lépe placené avšak nevyhovující práce, již by ve vyspělém světě nemohli dosáhnout (přesčasová práce, vynucená flexibilita, nejrůznější omezení na hraně zákona, nedodržování pravidel bezpečnosti práce apod.). Vidina materiálního zisku, transformovatelného do předmětů materiální spotřeby, je přitom natolik lákavá, že se získáváním takovýchto zaměstnanců firmy nemají potíže; v případě většinové populace podobné skutečnosti demonstruje kupříkladu snadná ovlivnitelnost reklamou nebo přílišný respekt vůči formálním autoritám.

Za vskutku nejdůležitější kognitivní kategorii, ovlivňující myšlení, cítění a jednání současné české populace, přitom lze považovat kategorii času. Veškeré hodnoty, nebo alespoň jejich podstatná část totiž jakoby pocházely z minula (nikoli nutně z období před rokem 1989), byly již dosažené a je třeba je jen „hájit proti nepříteli“. Ať již jimi jsou reemigranti, další imigranti nebo jen mladší a flexibilnější část populace, je proti nim argumentováno prostřednictvím již dosažených kvalifikačních stupňů (např. vzdělání, manažerské zkušenosti), lepší znalosti systému včetně jeho neformálních a mimolegálních složek (např. jednání se státní správou, schopnosti uplatňovat korupční a lobbyistické prostředky) a především využívání existujících sociálních sítí, „známostí“ a podobných neformálních struktur. Existence těchto sociálních a symbolických vazeb a jim odpovídajících behaviorálních strategií na jednu stranu slouží jako prostředek mnohdy ostrého konkurenčního boje v sociální, ekonomické a patrně i politické oblasti, zároveň však funguje jako mertonovské „sebenaplnující proroctví“. Nedostatečně silní aktéři, například malé a střední firmy nebo zájemci o zaměstnání, se totiž musí podmínkám českého socio-ekonomického prostředí buď přizpůsobit, nebo v něm jsou dlouhodobě neúspěšní; jistý tlak na změnu si mohou „dovolit“ jen relativně velké firmy, snažící se sice o maximalizaci vlastních výhod v rámci konkurenčního boje, tím však umožňující a rozšiřující aplikaci standardů běžných v západním světě. Je přitom pravděpodobné, že tento trend bude v dalších letech po vstupu ČR do EU v souvislosti s integračními a zároveň globalizačními procesy spíše sílit.

Otázka dalšího vývoje nicméně zůstává nejasná; zatímco totiž kupř. rakouská společnost prošla v souvislosti s institucionální „europeizací“ zásadním přerodem, likvidujícím řadu institučních pohrobků „starého mocnářství“ (z nichž mnohé jsou známe i z ČR), v české společnosti se patnáct let po Sametové revoluci udržuje množství mentálních a kognitivních konstrukcí i behaviorálních zvyklostí z období vlády komunistické diktatury, zejména z období tzv. normalizace. Typickým příkladem je percepce kapitalismu „marxistickými očima“, jež se případně – nikoli zcela neoprávněně – dovolává některých kritiků jeho současných forem [např. Sennett 1998; Hertz 2001], která však vychází primárně z vulgárně-marxistické politické ekonomie, nebo jejího „neoklasického přeznačení“. Kritické shrnutí, že „český člověk si během komunistického období osvojil různé taktiky a praktiky, které ho ochránily před zvůli režimu, ale pro rozvoj normální občanské společnosti jsou jed“ [Frybort 2000: 152], zde proto vystupuje s obzvláštní silou a naléhavostí. Zda tento stav bude dále petrifikován a replikován, včetně „přízpůsobení“ západních aktérů institucím českého prostředí, nebo zda česká společnost od těchto aktérů postupně přijme – ač to prozatím odmítla udělat ze strany reemigrantů, přičemž o další rozvinutí této množnosti namnoze již přišla – standardy vyspělého světa a „europeizuje se“, dlužno ponechat dalšímu vývoji.

ZDENĚK R. NEŠPOR vystudoval obecnou antropologii na FHS UK a religionistiku na FF UK, dokončuje doktorské studium na Ústavu českých dějin FF UK. Zároveň je vědeckým pracovníkem Sociologického ústavu AV ČR a asistentem na FHS UK. Soustavně se věnuje historii a sociologii náboženství, sociologii kultury se zaměřením na hodnoty a instituce a sociální antropologii ČR a balkánské oblasti. Publikoval monografie *Reemigranti a sociálně sdílené hodnoty* (SOÚ AV ČR, Praha 2002) a *Víra bez náboženství? (Albis international, Ústí nad Labem 2004)* a tři desítky studií v odborných časopisech; v tisku je jím editovaný sborník *Jaká víra? Současná česká religiozita/spiritualita v pohledu kvalitativní sociologie náboženství* (SOÚ AV ČR, Praha 2004).

Literatura

- Bellah, Robert N. 1991. *Beyond Belief. Essays on Religion in a Post-Traditionalist World*. Berkeley: University of California Press.
- Berger, Peter L. 1993. *Kapitalistická revoluce. Padesát prepozic o prosperitě, rovnosti a svobodě*. Bratislava: Archa.
- Brettel, Caroline B., James F. Hollifield (eds.) 2000. *Migration Theory. Talking Across Disciplines*. New York – London: Routledge.
- Brouček, Stanislav, Karel Hrubý, Antonín Měšťan (eds.) 2001. *Emigrace a exil jako způsob života*. Praha: Karolinum + EÚ AV ČR.
- Castles, Stephen, Mark J. Miller 1998. *The Age of Migration. International Population Movements in the Modern World*. New York – London: Guilford Press.
- Cizinci 2002. *Cizinci v České republice/Foreigners in the Czech Republic*. Praha: ČSÚ.

- Clifford, James 1988. *The Predicament of Culture. Twentieth-century Ethnography, Literature, and Art*. Cambridge: Harvard University Press.
- Faist, Thomas 2000. *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*. Oxford: Clarendon Press.
- Frybort, Luděk 2000. *Češi očima exulanta aneb Osmaosmdesát pohledů zvenku. Výběr z úvah a esejí 1992–2000*. Praha: Annonce.
- Geertz, Clifford 2000. *Interpretace kultur. Vybrané eseje*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Guiraudon, Virginie, Christian Joppke (eds.) 2001. *Controlling a New Migration World*. London – New York: Routledge.
- Hertz, Noreena 2001. *The Silent Takeover. Global Capitalism and the Death of Democracy*. New York: The Free Press.
- Hirschmann, Charles 1983. „America's Melting Pot Reconsidered“. *Annual Review of Sociology* 9, 1983: 397–423.
- Hirt, Tomáš, Marek Jakoubek (eds.) 2004. *Soudobé spory o multikulturalismus a politiku identit. Antropologická perspektiva*. Plzeň: A. Čeněk (v tisku).
- Hoenekopp, Elmar 2000. „Central and Eastern Europeans in the Member Countries of the European Union since 1990: Development and Structure of Migration, Population and Employment.“ *OECD Seminar on Recent Developments in Migration and the Labour Market in Central and Eastern Europe in the Context of EU Enlargement*, Bratislava 2.–3. 5. 2000, Unpublished paper, pp. 1–43.
- Holý, Ladislav 2001. *Malý český člověk a skvělý český národ*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Horáková, Milada, Ivana Macounová 2004. *Mezinárodní pracovní migrace v ČR. Bulletin č. 13*. Praha: VÚPSV.
- Chlupka, Vladimír 1992. „Černobylská přesídlovací akce v názorech obyvatel Rokytnice v Orlických horách.“ Pp. 14–17 in *Češi v cizině 6*. Praha: ÚEF ČSAV.
- Kymlicka, Will 1998. *Finding Our Way. Rethinking Ethnocultural Relations in Canada*. Toronto – Oxford: Oxford University Press.
- Lavoie, Don, Emily Chamlee-Wright 2000. *Culture and Enterprise. The Development, Representation and Morality of Business*. London – New York: Routledge.
- Light, Ivan, Steven J. Gold 2000. *Ethnic Economies*. San Diego: Academic Press.
- Lněničková, Jitka 1999. *České země v době předbřeznové*. Praha: Libri.
- Massey, Douglas S. et al. 1998. *Worlds in Motion. Understanding International Migration at the End of Millennium*. Oxford: Oxford University Press.
- Myant, Martin R. 2003. *The Rise and Fall of Czech Capitalism. Economic Development in the Czech Republic since 1989*. Cheltenham – Northampton: E. Elgar.
- Nešpor, Zdeněk R. 2002. *Reemigranti a sociálně sdílené hodnoty. Prolegomena k sociologickému studiu českých emigračních procesů 20. století se zvláštním zřetelem k západní reemigraci 90. let*. Edice Sociologické texty/Sociological Papers SP 02:4. Praha: SOÚ AV ČR.
- Nešpor, Zdeněk R. 2002a. „The Disappointed and Disgruntled. A Study of the Return in the 1990s of Czech Emigrants from the Communist Era.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 38 (6): 789–808.
- Nešpor, Zdeněk R. 2003. „Náboženství a emigrace 20. století. Český případ.“ *Religio, Revue pro religionistiku* 11 (2): 205–226.
- Nešpor, Zdeněk R. et al. 2003. *Proměny českých socioekonomických hodnot na přelomu století*. Praha: SOÚ AV ČR.
- Nešpor, Zdeněk R., Martina Hornofová, Marek Jakoubek 2002. „Čeští nekatolíci v rumunském Banátu a v Bulharsku. Část čtvrtá.“ *Lidé města, Revue pro etnologii, antropologii a etologii komunikace* 8/2002: 85–104.

- Nosková, Helena 2002. „Tolerance, minority a cizinci v České republice.“ Pp. 45–54 in Šrajerová, Olga (ed.): *Národnostní menšiny na přelomu tisíciletí*. Opava – Praha: Slezský ústav SZM + DIS RE.
- Potůček, Martin et al. 2003. *Putování českou budoucností*. Praha: Gutenberg.
- Secká, Milena 1993. „Migrace Čechů z Rumunska do České republiky (bývalé ČSFR) a vývojové aspekty jejich adaptačního procesu“. *Český lid* 80 (3): 177–84.
- Sennett, Richard 1998. *The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. New York – London: W. W. Norton.
- Schlesinger Jr., Arthur M. 1991. *The Disuniting of America. Reflections on a Multicultural Society*. Knoxville: Whittle Direct Books.
- Stark, Oded 1991. *The Migration of Labour*. Oxford: Blackwell.
- Statistická ročenka České republiky 2003. Praha: ČSÚ + Scientia.
- Swedberg, Richard 1997. „New Economic Sociology. What Has Been Accomplished, What Is Ahead?“ *Acta Sociologica* 40 (2): 161–182.
- Swedberg, Richard. 2003. *Principles of Economic Sociology*. Princeton – Oxford: Princeton University Press.
- Tilly, Charles, Chris Tilly 1998. *Work Under Capitalism*. Boulder – Oxford: Westview Press.
- Václavíková, Anna 2002. „Cizinci na trhu práce v České republice na přelomu tisíciletí“. Pp. 271–275 in Šrajerová, Olga (ed.): *Národnostní menšiny na přelomu tisíciletí*. Opava – Praha: Slezský ústav SZM + DIS RE.
- Valášková, Naďa 1992. „K adaptaci současné reemigrační vlny Čechů z Ukrajiny“. *Český lid* 79 (3): 193–206.
- Večerník, Jiří 2002. „Výzkum společenské transformace a česká sociologie.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 38 (1–2): 55–77.
- Večerník, Jiří 2003. *Work and Job Values in CEE and EU Countries*. Edice ST/SP SP 03:3. Praha: SOÚ AV ČR.
- World Migration 2003. *Managing Migration – Challenges and Responses for People on the Move*. Geneva: IOM.
- Yans-McLaughlin, Virginia (ed.) 1990. *Immigration Reconsidered. History, Sociology and Politics*. New York – Oxford: Oxford University Press.

1. ročník soutěže o nejlepší doktorandskou odbornou stat'

**Vítězná práce bude publikována v SČ
a oceněna odměnou ve výši 10 000Kč**

Kromě vítězné statí bude SČ publikovat všechny soutěžní příspěvky, které uspějí v recenzním řízení a budou doporučeny k publikování.

Termín uzávěrky: 31. května 2005

SČ přijímá do soutěže původní a dosud nepublikované statí od studentů a studentek doktorských programů oboru sociologie a příbuzných společenských vědních oborů, studujících na českých i zahraničních vysokých školách. Nabídnuté statí splňující níže uvedené formální požadavky budou posouzeny v recenzním řízení členy odborné poroty, jejíž složení určí redakční rada českého vydání SČ společně s vydavatelem časopisu. Redakční rada SČ si vyhrazuje právo rozhodovat v otázce, zda statí mají sociologickou relevanci. Pořadatelé soutěže si dále vyhrazují právo cenu neudělit, pokud žádný z nabídnutých článků nebude dosahovat požadované kvality.

Podmínky účasti:

Soutěže se mohou účastnit studenti kteréhokoli ročníku doktorského studia sociologie nebo příbuzných oborů, kteří zahájili studium doktorského studijního programu ke dni uzávěrky soutěže. Soutěže se nemohou účastnit studenti, kteří již jsou držiteli titulu Ph.D. v sociologii nebo příbuzném oboru. Statí dvou a více spoluautorů se do soutěže nepřijímají.

Formální požadavky

(při jejich nesplnění bude stat' vyloučena ze soutěže bez odborného posouzení):

rozsah 34 000–38 000 znaků (počítáno s mezerami) včetně názvu, abstraktu, seznamu literatury a poznámek pod čarou. Tabulky a obrázky se do rozsahu nezapočítávají

stat' musí obsahovat: název, abstrakt v délce 400–800 znaků (s mezerami), úplný seznam citované literatury

bibliografické odkazy a seznam literatury na konci statí musí odpovídat standardům Sociologického časopisu

stat' musí být psána v českém nebo slovenském jazyce

ke statí je třeba přiložit list (na disketě: soubor) obsahující tyto údaje: jméno autora/ky, kontaktní adresu a e-mail, školu postgraduálního studia, jméno školitele

od vítěze soutěže se očekává spolupráce při redakční přípravě statí k publikaci v SČ.

Způsoby doručení soutěžních textů:

1. e-mailem na adresu sreview@soc.cas.cz
2. na disketě poštou na adresu Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1

Pořadatel nenese odpovědnost za nedoručení soutěžních textů k datu uzávěrky způsobené selháním poštovních služeb nebo e-mailu.

Faktory ovlivňující dělbu domácí práce v českých domácnostech a hodnocení její spravedlnosti¹

JANA CHALOUPKOVÁ*
Sociologický ústav AV ČR

Factors Influencing the Division of Housework in Czech Households and Evaluations of Equitability

Abstract: The author draws on data from the ISSP 2002 to analyse the factors influencing the division of housework in Czech households and personal evaluations of whether the division is equitable. Drawing on economic principles (theory of relative resources, theory of temporal accessibility) and the significance of gender roles the author uses a multi-linear regression analysis to examine whether the absolute or the relative temporal involvement of men and women in household work differs 1) according to the possibilities and limitations on a person's time, 2) according to their income level in comparison with their partner, and 3) according to their level of education, and whether these factors influence the way people evaluate their contribution to household work. The results show that, in addition to gender, the most important factor is temporal accessibility. As the burden of paid work grows, temporal involvement in housework declines. For women, the volume of housework is also increased by the presence of children in the family. Conversely, neither relative income nor education level is a clear predictor of the degree of involvement in housework.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2005, Vol. 41, No. 1: 57–77

1. Úvod

Výrazný nárůst zaměstnanosti žen a změny postavení žen v druhé polovině 20. století vzbudily zájem mnoha sociálních vědců o problematiku skloubení rodinných a pracovních rolí. Podnítily rovněž zájem o otázku, zda se růst participace žen na pracovním trhu a hodnotové změny týkající se rolí mužů a žen odrážejí v rovnějším rozdělení domácí práce mezi partnery. Empirická evidence však ukazuje, že i přes určité změny postojů ženy i v případě, že mají placené zaměstnání, vykonávají převážnou část práce v domácnosti.

¹ Tato studie vznikla v rámci projektu „ISSP 2002 a 2003 – rodina a národ v komparativní perspektivě“, který podpořila Grantová agentura ČR (grant č. 403/02/1500). Za podnětné poznámky a připomínky k první verzi textu děkuji především Daně Hamplové a dvěma anonymním recenzentům Sociologického časopisu.

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Bc. Jana Chaloupková, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: jana.chaloupkova@soc.cas.cz.

Významný podíl na rozvoji zájmu o problematiku domácí práce v 70. letech 20. století měly feministické teoretičky, které začaly poukazovat na to, že na domácí práci a povolání ženy v domácnosti nelze pohlížet jen jako na aspekt „ženské role“, ale že je to činnost, která řadou svých charakteristik (požadavky, náročností) odpovídá práci v zaměstnání. Vzhledem k svému neplacenému charakteru však v moderní společnosti ztratila status *práce*² [Oakley 1974].

V sociologii rodiny je domácí práce studována především v souvislosti s dělbou rolí, rozhodování a mocí mezi partnery. Řada sociologických studií se snaží identifikovat faktory, na základě kterých si členové rodiny domácí práci rozdělují [např. Brines 1993, 1994; Greenstein 1996; McFarlane et al. 2000]; a věnuje se vztahu dělby domácí práce a participace na pracovním trhu, zejména v souvislosti s otázkami skloubení rodinných a pracovních odpovědností [např. Možný 1983; Křížková 2002; Čermáková et al. 2000]. Důležitým tématem je i problematika subjektivního hodnocení spravedlnosti rozdělení rolí v rodině a jeho souvislosti s celkovou spokojeností s partnerským vztahem a psychickou pohodou partnerů [např. Sanchez, Kane 1996; Lennon, Rosenfield 1994]. V souvislosti s rostoucím rozrůžňováním vzorců partnerského soužití v současných společnostech se objevují studie, které se zabývají rozdíly v uspořádání dělby práce mezi partnery žijícími v různých typech svazků (např. v nesezdaném soužití a manželství či v prvním a opakovaném manželství) [např. Demo, Acocck 1993] a nebo proměnami uspořádání práce v domácnosti v průběhu rodinného cyklu [např. Křížková 2000]. V této stati se podrobněji zaměřím na následující otázky: 1. jaké je časové zapojení do domácí práce českých mužů a žen; 2. jaké charakteristiky ovlivňují objem jejich časových investic do péče o domácnost; 3. jaké faktory se podílejí na subjektivním hodnocení spravedlnosti dělby domácí práce.

1.1 Vymezení domácí práce

Domácí práce je obvykle chápána jako neplacená práce vykonávaná v domácnosti,³ která produkuje služby pro potřeby jejích členů a k zajištění provozu domácnosti [Shelton, John 1996]. V širším pojetí můžeme mezi domácí práce zahrnout širokou škálu reprodukčních činností od péče o děti přes přípravu jídel, nakupování, praní a žehlení prádla a úklid až po organizaci rodinného rozpočtu, plánování a koordinaci domácích činností a v rozšířeném smyslu i emocionální podporu ostatních členů rodiny. Ve většině empirických výzkumů je však domácí práce vymezena mno-

² Bližšímu vysvětlení zdrojů nízkého statusu domácí práce v moderní společnosti se věnoval z českých autorů Ivo Možný [1984, 1990].

³ Pojem domácnost v této stati používám v zúženém významu, který nezahrnuje všechny skupiny osob, které spolu žijí v jednom bytě a společně hospodaří, ale pouze dva specifické typy domácností: úplné rodinné domácnosti tvořené manželským párem s dětmi nebo bez dětí a domácnosti tvořené nesezdaným partnerským párem s dětmi nebo bez dětí. V tomto smyslu pak v tomto textu chápu domácnost tvořenou partnerským párem, bez ohledu na to, zda uzavřeli sňatek či ne, a bez ohledu na to, jestli mají nebo nemají děti, jako rodinu.

hem užším výčtem činností. Pozornost se v nich soustředí, stejně jako v této práci, především na rutinní a nejčastěji vykonávané domácí činnosti, které vyžadují nejvíce času, jsou nejméně volitelné a lze je těžko odložit na později (např. příprava jídla, úklid, nakupování, praní prádla), a popřípadě i na některé příležitostné práce (např. drobné opravy v domácnosti) [Coltrane 2000]. Jedním z důvodů je i to, že tyto činnosti jsou na rozdíl od činností méně viditelných a méně jasně ohraničených, jako je emocionální podpora, péče či vytváření klidného a milujícího zázemí blízkým, jednodušeji pozorovatelné a měřitelné.

2. Teoretické přístupy k dělbě domácí práce

K vysvětlení dělby domácí práce mezi partnery je v sociologické literatuře přistupováno z různých perspektiv. Obecně můžeme rozlišit tři skupiny přístupů. První skupinu tvoří přístupy, které dělbu práce v domácnosti vysvětlují na základě ekonomických či kvazi-ekonomických principů. Mezi ně lze zahrnout: 1. perspektivu časové dostupnosti a omezení (time availability/constraints), která vysvětluje rozdělení práce v domácnosti časovými nároky kladenými na členy domácnosti a jejich časovými možnostmi danými participací v placené práci; 2. perspektivu relativních zdrojů (relative resources), vykládající dělbu práce v domácnosti na základě distribuce zdrojů, zejména příjmu a vzdělání, mezi partnery.

Druhou skupinu tvoří přístupy, které zdůrazňují symbolické aspekty rozdělení práce v domácnosti a chápou domácí práci jako prostředek užívaný k symbolickému potvrzení genderové identity.

Na rozdíl od předcházejících dvou skupin přístupů, které se soustředí na rozdělení domácí práce v rámci mikrosystému rodiny, další skupina teorií poukazuje na to, že dělba domácí práce musí být zkoumána v rámci širších ekonomických, sociálních a sociálně-politických kontextů (např. nerovnosti mužů a žen na trhu práce), které podstatným způsobem určují pozici ženy a muže v rámci rodiny. Mezi tyto přístupy můžeme zařadit např. z socialistického feminismu vycházející model ekonomické závislosti, který zasazuje dělbu práce v domácnosti do kontextu genderových a třídních nerovností a jako základ dělby domácí práce v rodině vidí směnu výkonu domácí práce za ekonomickou podporu [blíže viz např. Brines 1994]. Vzhledem k zaměření této stati na mikro-úroveň dělby domácí práce mezi partnery ponechám poslední z jmenovaných přístupů stranou a stručně přiblížím východiska tří přístupů, které jsou v empirických studiích rozdělení domácí práce nejčastější: 1. přístupu časové dostupnosti a omezení, 2. teorie relativních zdrojů a 3. socializačních/genderových přístupů.

2.1 Teorie časové dostupnosti a omezení

Východiskem teorie časové dostupnosti a omezení je neoklasická ekonomická teorie lidského kapitálu Garyho Beckera. Becker vychází z předpokladu, že členové domácnosti rozdělují svůj čas mezi placenou práci na pracovním trhu a neplacenou

práci v domácnosti takovým způsobem, aby maximalizovali užitek domácnosti jako celku. Předpokládá přitom, že maximalizace užitku je dosahováno prostřednictvím specializace v dělbě práce, tzn. tím, že každý z členů domácnosti rozvíjí jiný typ lidského kapitálu (a to i tehdy, mají-li členové domácnosti původně identické schopnosti a předpoklady)⁴ [Becker 1993]. Domácnost podle Beckera maximalizuje svůj užitek, soustředí-li se časové investice toho z partnerů, který má lépe placené zaměstnání nebo zaměstnání s lepší perspektivou kariérního růstu, na pracovní trh a naopak investuje-li druhý z partnerů, jehož čas je méně placený, svůj čas do péče o rodinu a domácnost. V empirických studiích dělby domácí práce je tato teorie zpravidla operacionalizována prostřednictvím faktorů časové dostupnosti a časových omezení, které jsou dány jednak časovými nároky na práci v domácnosti a jednak časovými možnostmi, které závisí především na množství času stráveném v placené práci.

2.2 Teorie relativních zdrojů

Model relativních zdrojů vychází z teorie směny a pohlíží na dělbu domácí práce jako na výsledek vyjednávání mezi partnery.⁵ Klade-li předchozí přístup důraz na to, že členové domácnosti při rozdělování výkonu domácích prací sledují především společný užitek, pak tento přístup pohlíží na domácnost spíše jako na „mocenskou arénu“, v níž se střetávají snahy členů domácnosti co nejvíce snížit svůj podíl na domácí práci (či se jí zcela vyhnout) [Brines 1993; Shelton, John 1996]. Klíčovou roli ve vyjednávání o dělbě domácí práce hraje vzájemné srovnávání zdrojů, kterými každý z partnerů disponuje (např. vzdělání, příjem, zaměstnanecká prestiž). Jinými slovy, tento model předpokládá, že ten z partnerů, který má k dispozici více ceněné zdroje (a má tedy ve vyjednávání silnější pozici), se bude podílet na neplacené práci méně. A naopak v případě, že jsou zdroje obou partnerů vyrovnané, například mají-li oba partneři přibližně stejný příjem, lze podle tohoto modelu očekávat i vyrovnanější rozdělení péče o domácnost.

2.3 Socializační/genderové přístupy

Jednou z nejčastějších výtek směřujících proti přístupům vysvětlujícím dělbu práce v rodině na základě vzájemného srovnávání zdrojů nebo prostřednictvím investic do rozvoje lidského kapitálu je to, že pomíjejí skutečnost, že distribuce zdrojů mezi partnery je strukturálně podmíněna (např. různé postavení mužů a žen na trhu prá-

⁴ Becker na jedné straně zdůrazňuje, že principy alokace času mezi placenou a neplacenou práci jsou genderově neutrální. Současně s tím ale poukazuje na to, že ženy mají vzhledem ke svým investicím do mateřské role komparativní výhodu pro specializaci v domácí sféře [Becker 1993].

⁵ Tento přístup vychází především z práce R. Blooda a D. Wolfe [1960].

ce, příjmová nerovnost) a že ženy a muži jsou socializováni do rozdílných rolí a musí čelit rozdílným sociálním tlakům. Mnohé empirické studie dokládají, že tato vysvětlení zpravidla selhávají v případech, kdy se rozdělení zdrojů mezi partnery odklání od tradičního schématu (např. když má žena vyšší příjem a je více profesně orientovaná než její partner) [např. Brines 1994, Hochschild 1989].

Přístupy, které můžeme souhrnně označit jako socializační či genderové, zdůrazňují, že do vyjednávání o rozdělení pracovních odpovědností vstupují v mikro-rovině rodiny i významy a hodnoty,⁶ jimiž muži a ženy obdařují výkon domácí práce. Vzhledem k tomu, že péče o domácnost je tradičně spojována s gender rolí žen a je sociálně konstruována jako ženská práce, odráží dělba práce v domácnosti a rutinní vykonávání (nebo nevykonávání) domácích prací i to, jaké představy mají muži a ženy o svých gender rolích a jaká jsou jejich očekávání vůči roli jejich protějšku [např. Greenstein 1999; Hochschild 1989].⁷ Postoje k genderovým rolím, tj. preference tradiční specializace rolí mužů a ženy, nebo podpora vzájemné zastupitelnosti rodinných rolí, mohou posilovat (popřípadě oslabovat, jsou-li s nimi v rozporu) rozhodnutí o rozdělení rolí v rodině, která jsou výsledkem ekonomických kalkulací.

3. Časové zapojení do domácí práce

3.1 Dosavadní zjištění a hypotézy

Tato stať se věnuje několika dílčím aspektům rozdělení domácí práce mezi partnery. Jejím záměrem není ověřit či vyvrátit platnost výše uvedených teoretických přístupů, ale pokusit se odpovědět na několik úžeji vymezených otázek. V první části se věnuje tomu, jaké je časové zapojení (absolutní i relativní) českých mužů a žen do domácí práce a jak se liší: 1. podle jejich časových možností a omezení, 2. podle výše jejich příjmu ve srovnání s jejich partnerem nebo partnerkou a 3. podle dosaženého vzdělání.

3.1.1 Časové vytižení v placené práci a nároky na čas věnovaný domácnosti

Pokud o jde čas strávený v placeném zaměstnání, dříve provedené studie se shodují na tom, že se zvyšováním času stráveného placenou prací se snižuje čas věnovaný práci v domácnosti [např. Brines 1993; Greenstein 1996; McFarlane et al. 2000], a ukazují, že ženy pracující na plný úvazek věnují domácí práci méně času než že-

⁶ I samotné domácí práce mohou nést různé významové obsahy: na jedné straně mohou být vnímány jako nepřijemná, rutinní a degradující činnost a na druhé straně jako naplňující činnost spjatá s péčí o druhé, vytváření „domova“ apod. [viz např. Oakley 1974].

⁷ K teoretickým zdrojům přístupů zdůrazňujících, že muži a ženy v každodenním životě neustále uskutečňují internalizované gender role (doing gender) viz [např. West, Zimmermann 1987].

ny zaměstnané na částečný úvazek nebo ženy, které jsou v domácnosti. Menší shoda však panuje v tom, zda má větší zapojení žen do placené práce za následek zvyšování zapojení mužů do práce v domácnosti nebo zda je omezení času, který zaměstnané ženy věnují péči o domácnost, kompenzováno jiným způsobem (např. placenými službami).

Nároky na objem domácí práce se mění v průběhu jednotlivých fází rodinného cyklu. Přítomnost dětí v rodině zvyšuje čas, který tráví domácí prací ženy [např. Brines 1993; McFarlane et al. 2000]. Čas, který věnují péči o domácnost muži, se po narození dítěte buď nemění, popřípadě se snižuje, soustředí-li muži své časové investice více do sféry placené práce a k ekonomickému zajištění rodiny [Greenstein 1996]. Právě v rodině s předškolními dětmi je proto asymetrie časového zapojení do péče o domácnost mezi partnery nejvyšší – ženy v této fázi rodinného cyklu věnují domácí práci třikrát více času než jejich partneři [Křížková 2000: 70]. Narození dětí může často vést i k přehodnocení původních představ o dělbě rolí v rodině. Jak dokumentuje ve studii vysokoškolsky vzdělaných manželů Možný [1983], i páry, které vyjadřují podporu egalitární dělby rolí, po narození dítěte (a zejména po narození druhého dítěte) od tohoto modelu často ustupují a opouštějí představy o možnosti realizace dvoukariérového manželství [Možný 1983: 44–51].

Předpokládám proto, že mezi počtem hodin strávených v placeném zaměstnání a počtem hodin strávených domácí prací je negativní souvislost (hypotéza 1). To znamená, že ti, kteří se více angažují v placené práci, věnují domácím pracím méně času a vykonávají i menší podíl domácí práce než jejich partner či partnerka.

Dále předpokládám, že v rodinách s dětmi se časové zapojení žen do péče o domácnost zvyšuje výrazněji než časové zapojení mužů (hypotéza 2).

3.1.2 Příjem

Studie posuzující souvislost výše příjmů s rozdělením práce v domácnosti konstatují, že čím menší je rozdíl mezi příjmy obou partnerů, tím vyrovnanější je rozdělení domácí práce [např. Shelton a John 1996]. Autoři, kteří posuzují souvislost příjmu a času stráveného domácí prací zvlášť u mužů a žen, zjišťují, že výše příjmů výrazněji ovlivňuje zapojení žen [Brines 1993, 1994]. Zatímco ženy s vyššími příjmy se věnují domácí práci méně než ženy, které jsou ekonomicky závislé na svém partnerovi [např. Brines 1994], u mužů podobný vztah neplatí [Brines 1993; Hochschild 1989]. Hochschild [1989] tento rozdíl interpretuje optikou genderové perspektivy. Zapojení mužů do domácí práce se podle jejího názoru neřídí logikou relativních příjmů, ale je do značné míry závislé na stereotypním vymezení gender rolí. Ukazuje, že v případě, kdy má muž nižší příjem než jeho partnerka, tzn., porušuje-li jeden z aspektů tradiční mužské role – být živitelem rodiny, nelze automaticky očekávat, že bude narušovat genderové stereotypy i tím, že by se podílel na „ženské“ práci v domácnosti [Hochschild 1989]. Podobně i McFarlane et al. [2000] dospívají k závěru, že rozdíl v příjmech partnerů není signifikantním prediktorem času strá-

veného domácí práci, s výjimkou situace, kdy příjem ženy přesahuje polovinu rodinného příjmu. Pokles časového zapojení žen je v tomto případě zpravidla dáván do souvislosti s využíváním nejrůznějších forem placených služeb a produktů, které umožňují snížit vlastní objem práce v domácnosti.⁸ V českých domácnostech je ale využívání těchto placených služeb záležitostí spíše okrajovou.⁹

Shrneme-li, podle teorie relativních zdrojů by mělo platit, že ten z partnerů, který přináší do rodiny menší příjem (tedy jeho čas, měřeno výdělečným potenciálem, má menší cenu), vykonává větší podíl domácí práce (hypotéza 3A). Pohlížíme-li na výkon domácí práce jako na součást vymezení gender role v rodině, můžeme nicméně předpokládat, že souvislost mezi relativním příjmem a zapojením do domácí práce bude odlišná u mužů a žen. Můžeme proto očekávat, že muži, kteří mají nižší příjem než jejich partnerka, se na domácí práci nepodílejí více než ostatní muži (hypotéza 3B).

3.1.3 Vzdělání

Vztah mezi vzděláním a zapojením do domácí práce je složitější. Početné zahraniční studie ukazují, že se s vyšším vzděláním snižuje čas, který ženy věnují domácí práci. Další studie dokládají nejenom to, že muži s vyšším vzděláním jsou častěji zastánci egalitárního rozdělení rodinných rolí, ale rovněž to, že se zapojují do činností spjatých s péčí o domácnost více než muži s nižším vzděláním [např. Shelton, John 1996; Brines 1993].

V české sociologii rodiny v 80. letech analyzoval dělbu práce v rodinách zevrubně Ivo Možný ve studii rodin vysokoškolsky vzdělaných manželů. Ukázal, že ve srovnání s rodinami dělníků se tyto páry častěji odklánějí od tradičního modelu dělby rolí v rodině, jak v postojích, tak i v realitě rodinného uspořádání. Skloubení rodiny a profese je v těchto rodinách obtížné, protože oba partneři jsou vystaveni silnějším tlakům a rolovým konfliktům. Tento tlak se podle Možného nevyhýbá ani partnerům pracovníě vytižených žen, kteří jsou vedle nároků v profesní oblasti konfrontováni s očekáváním, že budou „egalitárními partnery“ [Možný 1983]. I přes tendence k egalitární dělbě práce tato studie dokládá, že pro sebepojetí českých žen, bez ohledu na to, jak velké jsou jejich profesní aspirace, zůstávalo důležité být „dobrou hospodyní“ a uchovat si hlavní odpovědnost ve sféře rodiny. Podle Možného že-

⁸ V anglosaské literatuře se užívá pro placené služby vypomáhající s chodem domácnosti pojem outsourcing. Mezi tyto služby nepatří jen placená výpomoc např. s úklidem či žehlením prádla, ale také např. rodinné stravování v restauracích či využívání služeb donášky hotových pokrmů do domácnosti.

⁹ Placenou výpomoc podle zjištění šetření CVVM Naše společnost využívají necelá tři procenta respondentů a třetina respondentů by ji chtěla využívat, ale není pro ně finančně dostupná, popřípadě neví, jestli by si ji mohli finančně dovolit. Přibližně tři pětiny dotázaných v tomto šetření uvedly, že placenou výpomoc v domácnosti využívat nechtějí, a dalších 6 % dotázaných uvedlo, že placená výpomoc je pro ně sice finančně dostupná, ale nevyužívají ji [Seidlová 2003].

ny sice deklarují, že by bylo nespravedlivé, kdyby péče o domácnost nebyla rozdělena rovným dílem, ale zároveň při dělení na stejné díly podvědomě usilují o to, aby měl jejich podíl větší váhu [Možný 1983: 103]. Analýzy časového zapojení do domácí práce v českých domácnostech v první polovině devadesátých let, které se soustředily na souvislost mezi socio-profesním postavením a objemem času, který věnují ženy péči o domácnost, nenalezly významné rozdíly. Nepotvrdilo se, že by např. podnikatelky nebo vysoce kvalifikované pracovnice věnovaly domácí práci méně času než ženy s nižším socio-profesním statusem [Křížková, Tuček 1998: 83]. Zajímalo mne proto, zda se koncem devadesátých let začíná čas věnovaný domácí práci na základě vzdělání více diferencovat. Je možné očekávat, že s rozvojem tržní ekonomiky mohou ženy s vyšším vzděláním nalézat větší příležitosti seberealizace v oblasti profese, a proto jim může zbývat méně času na péči o domácnost.

Ověřovala jsem proto, zda s vyšším vzděláním klesá zapojení do domácí práce (hypotéza 4A).

Alternativní hypotéza předpokládala, že zapojení do domácí práce nemusí být závislé jen na pracovní vytíženosti v zaměstnání, ale může souviset i s postoji a hodnotami. *Lidé s vyšším vzděláním častěji zastávají egalitárnější postoje, a proto by mohlo platit, že muži s vyšším vzděláním se podílejí na péči o domácnost více než muži, kteří mají nižší vzdělání (hypotéza 4B).*

3.2 Data, proměnné a metoda

Následující analýzy používají data za Českou republiku z výzkumného šetření ISSP Rodina a gender role, provedeného v roce 2002.¹⁰ Pro srovnání je na některých místech informace doplněna i daty z mezinárodních souborů šetření ISSP 2002.¹¹ Respondenti a respondentky, kteří žijí s partnerem či partnerkou, odpovídali v rámci šetření ISSP 2002 jednak na otázku, jak si s partnerem či partnerkou rozdělují výkon konkrétních domácích činností, a jednak byli požádáni o to, aby odhadli 1. průměrný počet hodin, který týdně stráví domácí prací sami, a 2. průměrný počet ho-

¹⁰ Výzkumné šetření v rámci mezinárodního projektu ISSP proběhlo v České republice na konci roku 2002. Jeho garantem byl Sociologický ústav AV ČR, sběr dat provedla agentura SC&C. Respondenti byli vybráni stratifikovaným pravděpodobnostním výběrem. Data byla vážena tak, aby byla reprezentativní pro celou českou populaci. Pro vážení byla použita celková váha složená 1. ze stratifikační váhy, která upravovala vychýlení podle pohlaví a vzdělání a dalších základních sociálně-demografických charakteristik (kritéria vážení byly region, pohlaví, vzdělání, věk, ekonomická aktivita a velikost obce), a 2. z designové váhy vypočtené podle velikostí domácností.

¹¹ Mezinárodní srovnání bylo omezeno na evropské země. Mezinárodní datový soubor projektu ISSP z roku 2002 obsahuje data z dvaceti tří evropských zemí nebo jejich částí, konkrétně z Velké Británie, Irska, Maďarska, Bulharska, České republiky, Slovenska, Slovinska, Polska, Lotyšska, Španělska, Portugalska, Francie, Kypru, Nizozemí, Norska, Švédska, Dánska, Finska a Švýcarska. Vedle toho byla provedena samostatná reprezentativní výběrová šetření zvlášť v oblasti východního a západního Německa, v Severním Irsku a ve Flandrech.

din, který těmito činnostmi stráví týdně jejich partner či partnerka. Dále byli dotazováni na to, zda považují podíl domácí práce, který sami vykonávají, za spravedlivý.¹² Z celkového počtu 1289 respondentů, o kterých přináší informace základní datový soubor, žily ve společné domácnosti s partnerem a partnerkou jen dvě třetiny respondentů (849). Většina z nich žila v manželství (celkem 746), v nesezdaném soužití žilo 103 respondentů.¹³ Jisté omezení spočívá v tom, že se jedná o nepárová data, tj. údaje o druhém z partnerů jsou zprostředkované. Neumožňují tak porovnat případné rozdíly ve vnímání vlastního zapojení a zapojení partnera či partnerky respondentem s pohledem jeho protějšku. Není proto možné plně zachytit, jaký vliv na výsledné zapojení do domácí práce jedince mají postoje a další charakteristiky druhého z partnerů. Analýzy se tak musely z velké části omezit na zkoumání vztahu mezi časovým zapojením do domácí práce respondenta a jeho individuálními charakteristikami.¹⁴

Pro posouzení vlivu jednotlivých proměnných na časové zapojení do domácí práce byla použita mnohonásobná lineární regresní analýza, která umožňuje odhadnout vliv jednotlivých proměnných při kontrole vlivu zbývajících proměnných. Do regresní analýzy vstupovala jako závislá proměnná vedle míry absolutního zapojení do domácí práce – počtu hodin strávených týdně domácí prací – i míra relativního zapojení do domácí práce – relativní podíl na celkové práci v domácnosti.¹⁵ Výhodou relativní míry je to, že není na rozdíl od absolutního zapojení do domácí práce ovlivněna takovými charakteristikami, jako je velikost domácnosti či její složení, a vystihuje přímo poměrné zapojení ve srovnání s druhým z partnerů [Green-

¹² Přestože bylo šetření zaměřené na problematiku rodiny a gender rolí v rámci projektu ISSP provedeno v České republice i roce 1994, časové srovnání není možné, protože otázky, které jsou zde hlavním předmětem zkoumání – časové zapojení partnerů do domácí práce a hodnocení spravedlnosti rozdělení domácí práce v rodině, nebyly v roce 1994 pokládány vůbec. A navíc položky v otázce týkající se rozdělení konkrétních činností v domácnosti byly formulovány odlišně.

¹³ Mezi ženami dotazovanými v šetření ISSP bylo 59 % vdaných, 8 % žilo v nesezdaném soužití a 33 % nežilo s partnerem. Pokud jde o muže, v manželství jich žilo 56 %, v nesezdaném soužití 7 %. Mezi lidmi, kteří nežijí ve společné domácnosti s partnerem nebo partnerkou, jsou nejčastěji jednak mladí lidé do 30 let (častěji muži) a jednak lidé starší 60 let (častěji ženy). Častěji žijí bez partnera či partnerky lidé se základním a středním vzděláním než vysokoškoláci.

¹⁴ Z důvodu omezeného rozsahu této stati a vzhledem k charakteru dat nebylo možné brát v úvahu celou řadu dalších faktorů, které mohou ovlivňovat zapojení obou partnerů do domácí práce. Patří mezi ně především čas, který stráví v zaměstnání partner/ka, a vzájemné vztahy sledovaných faktorů. Zajímavé by nepochybně bylo i zjištění, jaký dopad mají na reálné uspořádání dělby domácí práce postoje k vymezení gender rolí v rodině. Použitá data však neumožňují srovnat, jak se liší postoje obou partnerů a jak vzájemná interakce postojů obou ovlivňuje rozdělení práce v domácnosti.

¹⁵ Celkovou prací domácnosti se zde rozumí součet hodin, které stráví oba partneři týdně domácí prací. Neuvažujeme tedy o podílu jiných osob (dalších členů domácnosti, např. starších dětí, širší rodiny nebo placené výpomoci). Podíl třetích osob na zajišťování nejčastějších domácích činností je nicméně poměrně nízký (viz tabulku 2).

stein 1996]. Celkový objem časových investic do práce v domácnosti může být ovlivněn jednak různým stupněm organizace domácí práce z hlediska její efektivity, ale i rozdílnými standardy jednotlivých domácností vztahujícími se k tomu, v jakém rozsahu či kvalitě je nutno jednotlivé domácí činnosti vykonávat [Oakley 1974].

Mezi vysvětlující proměnné byl zahrnut *relativní příjem respondenta* ve srovnání s partnerem/partnerkou,¹⁶ *počet hodin, které respondent stráví týdně v placené práci, vzdělání* (měřené v letech studia) a *pohlaví respondenta* (kódované 1 žena, 0 muž). Vzhledem k tomu, že se uspořádání dělby práce v domácnosti mění v průběhu rodinného a životního cyklu, bylo mezi kontrolní proměnné zařazeno i to, zda jsou v rodině děti (zvláště děti do 7 let a od 7 do 17 let, alternativní proměnná kódovaná 1 ano, 0 ne), a *délka soužití partnerů* (v letech). Protože předpokládám, že vliv jednotlivých proměnných se může u mužů a žen lišit, odhadovala jsem i interakční efekty vysvětlujících proměnných s proměnnou pohlaví.¹⁷

3.3 Dělbá domácí práce v českých domácnostech – základní deskriptivní statistiky

Z odhadů počtu hodin strávených týdně prací v domácnosti vyplývá, že ženy věnují domácí práci týdně v průměru dvakrát více času než muži (23,5 hod a 11 hod a 42 min) (tabulka 1) a vykonávají převážnou část domácích činností (tabulka 2).¹⁸ Ve srovnání s ostatními evropskými zeměmi se Česká republika řadí k těm zemím, kde má péče o domácnost na ženy relativně vysoké časové nároky.¹⁹ Srovnání s dří-

¹⁶ Respondenti měli na výběr z následujících možností: 1. partner/ka nemá žádný příjem; 2. mám mnohem vyšší příjem; 3. mám vyšší příjem; 4. máme stejný příjem; 5. partner/ka má vyšší příjem; 6. partner/ka má mnohem vyšší příjem; 7. nemám žádný příjem.

¹⁷ Jako vodítko pro srovnání modelů užívám vedle klasických koeficientů determinace i tzv. bayesovské informační kritérium (BIC), které na rozdíl od koeficientu determinace upřednostňuje úspornější model a umožňuje srovnat i nehierarchické modely [Raftery 1995]. Platí, že čím je koeficient BIC menší, tím lépe model odpovídá datům.

¹⁸ Z tabulek 1 a 2 jsou patrné rozdíly mezi výpověďmi mužů a žen. Ženy statisticky častěji uvádějí, že se všem sledovaným domácím činnostem věnují pouze samy. Na druhé straně muži častěji než ženy uvádějí, že drobné opravy v domácnosti vykonávají vždy sami. Tyto rozdíly mohou být způsobeny tendencí respondentů nadhodnocovat svůj podíl a podhodnocovat podíl svého protějšku. Je třeba ale rovněž vzít v úvahu to, že zde pracujeme s odpověďmi na otázku, kdo dané činnosti v domácnosti vykonává, a nikoli, kdo za vykonávání těchto činností nese hlavní odpovědnost, kdo koordinuje jejich provádění apod. V případě odhadů časového zapojení můžeme předpokládat, že rozdíly mohou být způsobeny i tím, že pro muže může být obtížnější než pro ženy odhadnout čas, který jejich protějšek stráví péčí o domácnost (viz vyšší standardizovaná odchylka).

¹⁹ Více než 20 hodin týdně se podle svých odhadů věnují domácí práci ženy i v dalších post-socialistických zemích, v Německu, Španělsku a Irsku. Nejméně času stráví prací v domácnosti ženy v Norsku – v průměru 12 hodin týdně, Francouzky, Dánky a Finky věnují domácí práci v průměru jen o hodinu týdně déle. Ačkoli se celkový čas, který oba partneři dohromady stráví průměrně týdně péčí o domácnost, v jednotlivých zemích značně liší (od 16 a půl

**Tabulka 1. Průměrný počet hodin týdně věnovaných domácí práci
(v hodinách a desetinách hodiny)**

	Průměr	Stand. odchylka	Min	Max	N		Průměr	Stand. odchylka	Min	Max	N
ženy	22,8	12,70	2	70	427	muži	13,0	12,69	0	78	387
muži o ženách	24,1	14,80	0	85	386	ženy o mužích	10,5	10,99	0	100	427
celkem ženy	23,5					celkem muži	11,7				

Pramen: ISSP 2002, český soubor.

Pozn: Znění otázky: Když nepočítáte čas věnovaný péči o děti a aktivitám ve volném čase, kolik hodin týdně průměrně strávíte prací v domácnosti? A co Váš partner/ka? Kolik hodin týdně průměrně stráví prací v domácnosti, když nepočítáte čas věnovaný péči o děti a aktivitám ve volném čase?

vějšími výzkumy ale ukazuje, že se v posledním desetiletí zvyšuje podíl žen, které se věnují domácí práci méně než 20 hodin týdně. Naproti tomu časové zapojení mužů se výrazně nemění.²⁰ Česká republika patří rovněž mezi země s vysokou pracovní angažovaností žen, nejenom díky tradičně vysoké míře zaměstnanosti žen, ale i proto, že většina českých žen pracuje na plný úvazek.²¹ Přestože pro zajištění životní úrovně většiny českých rodin je příjem ženy nezbytný, vyšší příjem do rodinného rozpočtu přináší zpravidla muži. Podle zjištění výzkumného šetření ISSP 2002 má vyšší příjem než druhý z partnerů 68 % mužů a 11 % žen. Stejný příjem mají partneři přibližně v jedné pětině domácností.

Ve více než třech čtvrtinách českých domácností je praní prádla, úklid a příprava jídla záležitostí žen (tabulka 2). Jedinou ze sledovaných činností, kterou v českých domácnostech vykonávají zpravidla muži, jsou drobné opravy v domácnosti. Drobné opravy jsou ale zároveň jedinou ze sledovaných činností, kterou nelze považovat za rutinní, opakující se a neodkladnou. O něco vyrovnaněji si partneři rozdělují nákupy a péči o nemocné – u těchto činností se, ač je ve více než polovině domácností vykonávají vždy nebo obvykle ženy, zvyšuje podíl respondentů, kteří udávají, že dané činnosti nevykonává jen jeden z partnerů, ale že se na nich podílí oba

hodiny v Norsku až po téměř 40 hodin v Maďarsku či Španělsku), ve většině zemí věnují ženy domácí práci přibližně 2–3 krát více času než jejich partneři (ISSP 2002).

²⁰ Podle dat z výzkumu Rodina 1996 se věnovalo domácí práci v roce 1996 méně než 10 hodin týdně 9,6 % ekonomicky aktivních žen žijících s partnerem a mezi 11 až 20 hodinami týdně 34,3 % žen [Křížková 1999]. V roce 2002 se jejich podíl zvýšil na 21 %, resp. 42 % [ISSP 2002].

²¹ V České republice pracuje na částečný úvazek pouze 8 % ekonomicky aktivních žen, zatímco ve starších členských státech Evropské unie podíl žen pracujících na zkrácený úvazek přesahuje 30 %. Převažujícím vzorcem ekonomické aktivity žen je práce na částečný úvazek např. v Nizozemí, kde takto pracují téměř tři čtvrtiny zaměstnaných žen. Vysoký podíl žen pracujících na částečný úvazek je i ve Velké Británii (44 %), Německu (41 %) a Belgii (40 %) (Zdroj: Eurostat (<http://europa.eu.int/comm/eurostat/>), údaje za rok 2003).

Tabulka 2. Kdo dělá co? Srovnání odpovědí mužů a žen

		vždy muž	obvykle muž	oba stejně	obvykle žena	vždy žena	třetí osoba	N (100%)
Pere prádlo	ženy	1,0	0,5*	6,4	17,7***	74,0***	0,5	408
	muži	2,1	2,1*	9,3	34,6***	50,6***	1,3	387
Pečuje o nemocné členy rodiny	ženy	1,2	2,7	33,6**	25,6	36,3***	0,5	402
	muži	2,7	1,6	43,9**	26,8	23,6***	1,4	369
Provádí drobné opravy v domácnosti	ženy	26,1***	46,2	14,2	5,5*	3,8*	4,3	422
	muži	40,7***	42,8	11,1	2,3*	1,0*	2,1	387
Nakupuje	ženy	1,0**	4,1	36,1	31,3	27,0*	0,5	418
	muži	4,7**	3,9	39,5	31,2	20,0*	0,8	385
Uklízí	ženy	1,0	0,5	19,8*	38,6	39,5***	0,7	414
	muži	1,6	1,0	26,3*	42,4	27,6***	1,0	385
Připravuje jídla	ženy	1,2	1,2	15,1	37,4	44,8***	0,2	417
	muži	1,0	2,9	20,0	43,6	31,2***	1,3	385

Pramen: ISSP 2002, český soubor.

Pozn.: Řádková procenta. * statisticky významné hodnoty adjustovaných reziduí na hladině 0,05; ** statisticky významné hodnoty na hladině 0,01; *** statisticky významné hodnoty na hladině 0,001.

Znění otázky: Kdo ve vaší domácnosti dělá následující věci?

partneři. Podíl domácností, ve kterých některé ze sledovaných činností vykonává třetí osoba, je velmi nízký.²² Vzhledem k tomu, že v šetření ISSP v roce 1994 byly položky formulovány jinak, můžeme srovnávat jen tři z nich: praní prádla, nákupy a péči o nemocné. Toto srovnání ale neukazuje výrazné změny.²³

3.4 Faktory ovlivňující zapojení do domácí práce

V prvním kroku se analýza soustředila na absolutní míru zapojení do domácí práce – čas věnovaný týdně domácí práci. Zjištěním, které nepřekvapí, je, že více ho-

²² Přestože praní, přípravu jídla a úklid mají z velké části na starosti ženy i v jiných evropských zemích, v některých z nich je podíl těch, kteří udávají, že v jejich domácnosti se na těchto činnostech (s výjimkou praní) podílí oba partneři, vyšší. Např. více než třetina žen ze Švédska, Dánska, Finska a Velké Británie uvádí, že se úklidu věnuje stejně často jako jejich partner. Přibližně ve čtvrtině domácností ve skandinávských zemích, Francii a Británii se oba partneři zapojují stejným dílem i do přípravy jídel a ve více než dvou pětinach domácností oba nakupují. Vyšší podíly domácností, kde nejrutinnější domácí činnosti vykonávají výhradně nebo obvykle ženy, jsou ve státech střední, východní a jižní Evropy (ISSP 2002).

²³ Oproti roku 1994 se mírně zvýšil počet domácností, kde vykonávají dané činnosti oba partneři stejně. Rozdíly jsou dosti malé (kolem 3–4 %), největší rozdíl (7 %) je v případě nákupů.

Tabulka 3. Faktory ovlivňující zapojení do domácí práce. Standardizované regresní koeficienty

	<i>Model 1A</i>	<i>Model 2A</i>	<i>Model 3A</i>	<i>Model 1B</i>	<i>Model 2B</i>	<i>Model 3B</i>
Partner/ka – počet hodin týdně věnovaných práci v domácnosti	0,453***	0,373***	0,457***			
pohlaví	0,572***	0,461*	0,373	0,688***	0,443**	0,354
počet hodin v placené práci	-0,197***	-0,179**	-0,124	-0,081*	-0,118*	-0,082
počet hodin v placené práci*pohlaví		-0,046	-0,081		0,047*	-0,022
relativní příjem	0,015	-0,113		0,025	-0,147	
relativní příjem*pohlaví		0,149			0,384**	
délka soužití	0,025	0,137	0,029	-0,080	-0,019	-0,059
délka soužití*pohlaví		-0,124	0,003		-0,136	-0,064
děti do 7 let	0,074	-0,027	-0,019	0,019	-0,096	-0,092**
děti do 7 let*pohlaví		0,146*	0,134*		0,189**	0,176**
děti 7–17 let	0,053	-0,008	-0,012	0,043	0,132*	0,142**
děti 7–17 let*pohlaví		0,066	0,076		-0,144**	-0,158**
Vzdělání – počet let	-0,029		-0,067	0,046		-0,033
Vzdělání – počet let*pohlaví			0,182			0,372*
(konstanta)	5,822	7,826	8,870	0,314***	0,478***	0,445
R ²	0,398	0,334	0,414	0,541	0,545	0,564
adj. R ²	0,387	0,317	0,398	0,533	0,534	0,553
BIC	-77,53	-50,24	-74,37	-132,95	-130,01	-135,85

Pramen: ISSP 2002, český soubor.

Pozn.: *0,05 > p > 0,01; **0,01 > p > 0,001; ***p < 0,001. V modelech 1A–3A je závislou proměnnou počet hodin týdně strávených domácí prací, v modelech označených 1B–3B je závislou proměnnou relativní podíl respondenta na celkové domácí práci v domácnosti.

din týdně domácí prací stráví ženy. Zjištění dále potvrzují, že s rostoucím časovým zatížením v placeném zaměstnání se počet hodin věnovaných domácí práci snižuje (hypotéza 1). Časové nároky na zapojení žen do domácí práce se dále zvyšují, jsou-li v rodině děti (hypotéza 2). Analýza dále dokládá, že mezi časovými investicemi obou partnerů do péče o domácnost existuje kladný vztah. To jinými slovy znamená, že v domácnostech, kde žena věnuje činností spjatým s péčí o domácnost méně času, její čas nenahrazuje partner, ale i on se na těchto činnostech podílí úměrně méně. I když se v rodinách s dětmi zvyšuje čas, který je třeba věnovat péči o domácnost, výrazněji ženám než mužům, současně platí, že se otcové zapojují do péče o domácnost více než muži bezdětní. Na rozdílném objemu času věnovaného těmto činnostem v různých domácnostech se mohou podílet nejen rozdílné objektivní nároky, ale i rozdílné standardy týkající se jejich vykonávání. Jednotlivé domácnosti mohou rovněž disponovat rozdílnými možnostmi jak redukovat čas, který je nutno domácím činnostem věnovat, ať už díky lepším schopnostem koordinovat výkon jednotlivých činností nebo prostřednictvím placených služeb či

technického vybavení domácnosti. Z analýzy dále vyplývá, že se objem času věnovaného péči o domácnost při kontrole vlivu zbývajících proměnných podle výše vzdělání významně neliší – ani vysoce kvalifikované ženy se nevyhnou zátěži „druhé směny“.

Další analýza se soustředila na to, jaké faktory ovlivňují relativní časové zapojení do domácí práce. I zde se potvrdilo, že s rostoucím časovým zatížením v placeném zaměstnání se podíl na domácí práci snižuje a že přítomnost dětí v rodině přináší nejen zvýšení celkového času, který žena věnuje péči o domácnost, ale i nárůst podílu ženy na celkové práci v domácnosti (hypotézy 1 a 2). S rolí matky tak žena zároveň přebírá i hlavní odpovědnost za výkon domácí práce.

Posoudit samotný vliv relativního příjmu na zapojení do domácí práce je obtížné, protože vzhledem ke skutečnosti, že nižší příjem než druhý z partnerů mají většinou ženy, vykazuje relativní příjem silnou souvislost s pohlavím. Data však naznačují, že se podíl žen na domácí práci zvyšuje, čím jsou ekonomicky závislejší na svém partnerovi (tzn. čím mají nižší příjem než jejich partner). V případě mužů však podobný vztah neplatí – data nepotvrzují, že by muži s nižším příjmem přebírali větší podíl domácí práce (hypotéza 3B).

Přestože ani analýzy podílu na celkové práci v domácnosti nepotvrdily, že by se s vyšší vzdělání zapojení do domácí práce snižovalo, jako významný se v modelu vysvětlujícím podíl na celkové práci v domácnosti ukázal interakční efekt vzdělání a pohlaví (model 3B). To znamená, že ve srovnání s muži s vyšším vzděláním je podíl žen s vyšším vzděláním na práci v domácnosti vyšší. Tato zjištění nenaznačují, že by ženy s vyšším vzděláním výrazněji omezovaly své zapojení ve sféře rodiny, ani že by se muži s vyšším vzděláním do domácí práce zapojovali ve větší míře (hypotézy 4A a 4B).

4. Hodnocení spravedlnosti dělby práce v domácnosti

Respondenti byli v šetření ISSP 2002 tázáni, zda považují svůj podíl na domácí práci za spravedlivý či nikoli. Téměř 60 % žen a 10 % mužů uvedlo, že podle svého soudu vykonávají větší podíl domácí práce, než považují za spravedlivé (tabulka 4). Naopak jako menší než spravedlivý hodnotí svůj podíl na domácí práci přibližně 40 % mužů a jen 4 % žen. Jako zhruba spravedlivé označuje své zapojení do péče o domácnost 37 % žen a 49 % mužů.²⁴

²⁴ Podobný podíl žen hodnotí své zapojení do domácí práce jako spravedlivé v Německu (37 %), ve Velké Británii (31 %), Irsku (36 %), Francii (35 %). Ještě nižší je podíl žen, které považují svůj podíl na domácí práci za spravedlivý v Nizozemí (28 %), Flandrech (25 %) a Severním Irsku (22 %). Naproti tomu v Maďarsku (61 %), na Kypru (52 %), v Dánsku (54 %) považuje většina žen svůj podíl za spravedlivý. V ostatních evropských zemích se podíl žen, které považují svůj podíl za spravedlivý, pohybuje mezi 40–50 %. Tyto údaje svědčí o tom, že hodnocení spravedlnosti dělby rolí v rodině je v Evropě značně heterogenní. Jedním z faktorů, které se na tom podílí, je vedle reálného vzorce zapojení partnerů do práce v domácnosti

Tabulka 4. Genderové rozdíly v hodnocení spravedlnosti vlastního podílu na práci v domácnosti (v %)

	Ženy	Muži	Celkem
víc než spravedlivý podíl na práci v domácnosti	33,7	5,2	20,1
o něco více než spravedlivý podíl na práci v domácnosti	25,2	4,5	15,3
zhruba spravedlivý podíl na práci v domácnosti	37,4	48,6	42,7
o něco méně než spravedlivý podíl na práci v domácnosti	3,2	24,1	13,2
o mnoho méně než spravedlivý podíl na práci v domácnosti	0,5	17,6	8,7

Pramen: ISSP 2002, český soubor.

Pozn.: Sloupcová procenta. Ženy N = 412, muži N = 381, CN = 0,507 (sign.=000), $\chi^2 = 274,329$ (sign = 0000).

Otázka zněla: Které z následujících tvrzení se nejvíce hodí na rozdělení práce mezi Vámi a Vaším partnerem /Vaší partnerkou? Respondenti měli na výběr z těchto možností: 1. Dělán mnohem víc, než je můj spravedlivý podíl na práci v domácnosti, 2. Dělán o něco více, než je můj spravedlivý podíl na práci v domácnosti, 3. Dělán zhruba tolik, kolik je můj spravedlivý podíl na práci v domácnosti, 4. Dělán o něco méně, než je můj spravedlivý podíl na práci v domácnosti, 5. Dělán o mnoho méně, než je můj spravedlivý podíl na práci v domácnosti.

Tabulka 5. Hodnocení spravedlnosti vlastního podílu na domácí práci podle podílu respondenta na celkové práci v domácnosti

	Ženy			Muži		
	N	Průměrný podíl	Stand. odchylka	N	Průměrný podíl	Stand. odchylka
větší než spravedlivý podíl	239	0,79	0,13	36	0,49	0,27
zhruba stejně spravedlivý podíl	153	0,63	0,15	183	0,37	0,13
menší než spravedlivý podíl	15	0,55	0,20	160	0,26	0,17
celkem	407	0,72	0,17	379	0,33	0,18

Pramen: ISSP 2002, český soubor.

Z tabulky 5 je patrné, že s vzrůstajícím podílem na celkové práci v domácnosti hodnotí muži i ženy svůj podíl jako větší než spravedlivý. Tato závislost je o něco silnější u žen (Spearmanův korelační koeficient = -0,549) než u mužů (-0,466; oba koeficienty jsou významné na hladině 0,01). Ženy i muži se shodují na tom, že spravedlivé je takové rozdělení domácí práce, kdy vykonává žena 60 % a muž 40 % domácí práce. Překvapivé je zjištění, že v domácnostech, kde oba partneři věnují péči o domácnost v průměru přibližně stejný počet hodin týdně, vnímají ženy většinou svůj podíl jako menší než spravedlivý a muži zpravidla jako větší než spravedlivý.

i rozdílná míra integrace žen do pracovního trhu a různá míra příklonu k tradičnímu či egalitárnímu rodinnému uspořádání v jednotlivých evropských zemích.

4.1 Dosavadní zjištění a hypotézy

To, zda je dělba domácí práce vnímána jako spravedlivá, pochopitelně nezávisí jen na srovnání objektivní časové zátěže spojené s péčí o domácnost, která leží na každém z partnerů, ale i na tom, jaký význam je domácí práci přikládán a na základě čeho respondenti svůj podíl hodnotí jako spravedlivý či nespravedlivý. Vnímání spravedlnosti vlastního podílu může záviset i na tom, s kým dotazovaní svůj podíl srovnávají [Sanchez, Kane 1996]. Podle Lindy Thompson [1991] vnímají ženy rozdělení pracovních odpovědností v domácnosti jako nespravedlivé, jen pokud chtějí, aby jejich partner vykonával více domácí práce, a pokud srovnávají jeho zapojení s někým, kdo se podílí na domácí práci více než on. Thompson dále tvrdí, že ženy mají tendenci porovnávat svůj čas strávený domácími pracemi spíše s jinými ženami než se svým partnerem [Thompson 1991, cit. dle Shelton, John 1996]. Mnohé studie nacházejí souvislost mezi hodnocením spravedlnosti rozdělení domácí práce a celkovou spokojeností s manželstvím [např. Lennon, Rosenfield 1994].

Důležitým faktorem, který ovlivňuje hodnocení rozdělení domácí práce, může být struktura vykonávaných činností. Některé studie ukazují, že svůj podíl vnímají jako větší než spravedlivý častěji ženy, na kterých leží výkon většiny rutinních a nejčastějších domácích prací [Lennon, Rosenfield 1994, Sanchez, Kane 1996].

Mnohé studie se pokoušely ověřit, zda je možné kritéria hodnocení spravedlnosti rozdělení práce v domácnosti odvodit z teoretických předpokladů některého z modelů vysvětlení dělby domácí práce. Podle předpokladů teorie zdrojů bychom mohli očekávat, že *se kritéria hodnocení spravedlnosti snižují, pokud jedinec disponuje méně ceněnými zdroji než jeho protějšek*. Neoklasický přístup očekává, že *nerovnoměrné rozdělení domácí práce mezi partnery může být vnímáno jako spravedlivé, pokud je menší zapojení do péče o domácnost kompenzováno větším zapojením do placené práce*.

Mary Lennon a Sarah Rosenfield [1994], které testovaly výše uvedené předpoklady, dospěly k závěru, že na hodnocení spravedlnosti nemá vliv čas strávený v placené práci. Jejich analýzy nepotvrdily ani to, že by ženy zastávající tradiční postoje k dělbě rolí v rodině méně často hodnotily svůj podíl na domácí práci jako větší než spravedlivý. Jejich analýzy našly souvislost mezi hodnocením spravedlnosti rozdělení domácí práce a distribucí příjmů mezi partnery. Ukázaly, že nerovnou dělbu domácí práce hodnotí jako spravedlivou spíše ženy, jejichž životní standard by se rozpadem manželství snížil [Lennon, Rosenfield 1994]. To ale může být způsobeno i tím, že se jedná o ženy, které jsou rodinně orientované a které dávají přednost méně placenému zaměstnání, které lze dobře skloubit s rodinou. Nemusí proto ani vnímat svůj větší podíl na domácí práci jako nespravedlivý.

Hodnocení spravedlivosti rozdělení práce se může proměňovat v průběhu času. Např. Hochschild ve své kvalitativní studii dokládá, že po neúspěšných snahách o rovnější rozdělení povinností v domácnosti některé ženy rezignují a postupně snižují svá očekávání vůči zapojení partnera do domácí práce [Hochschild 1989].

Zajímalo mne proto, zda lze některé z těchto souvislostí ověřit na českých datech. Především, zda to, jak ženy a muži hodnotí svůj podíl na domácí práci, souvi-

sí s časovým zapojením do domácí práce a s jejich podílem na nejrutinnějších domácích pracích (tj. praní prádla, úklidu a přípravě jídla). Data ISSP rovněž umožňují ověřit, zda existuje souvislost mezi vnímáním spravedlnosti dělby práce v domácnosti a hodnocením celkové spokojenosti s rodinným životem. K posouzení vlivu těchto faktorů byla opět použita vícenásobná lineární regresní analýza.²⁵ Vedle sady proměnných použitých v předchozích analýzách do analýzy vstupovaly další dvě proměnné: spokojenost s rodinným životem (1 zcela spokojen/a – 7 zcela nespokojen/a) a podíl na nejčastěji vykonávaných domácích činnostech.²⁶

4.1.1 Zjištění

Analýza potvrzuje, že nejsilnějšími faktory, které ovlivňují vnímání spravedlnosti dělby domácí práce v českých domácnostech, je časová zátěž (podíl na celkové práci v domácnosti) a podíl na nejrutinnějších (stereotypně ženských) domácích činnostech (viz tabulku 6). Čím více respondenti tyto činnosti vykonávají, tím častěji hodnotí svůj podíl jako větší než spravedlivý. Tuto souvislost dokumentuje tabulka 7, která zahrnuje pouze ty domácnosti, ve kterých se muži podílejí přinejmenším na jedné ze tří nejrutinnějších a nejčastějších domácích činností (tj. na praní prádla, úklidu a přípravě jídla) alespoň stejným dílem jako jejich partnerka. Výrazně se tak zvýšil podíl žen, které rozdělení domácí práce považují za spravedlivé. Ve srovnání s původními téměř 60 % žen zde hodnotí svůj podíl jako větší než spravedlivý pouze 42 % žen a jako přibližně stejně spravedlivý ho vnímá 52 % žen (ve srovnání s 37 %). Za povšimnutí stojí, že se vyloučením respondentů, kteří uvedli, že se v jejich domácnosti muž na těchto činnostech nepodílí, výrazně snížil počet žen. Jen třetina dotazovaných žen připustila, že se jejich partner významněji zapojuje do nejrutinnějších domácích prací. Naproti tomu většina mužů, kteří odpovídali na otázku, kdo v jejich domácnosti pere, uklízí a vaří, uvedla, že alespoň jednu z těchto činností vykonávají minimálně stejně často jako jejich partnerka.

Analýzy nenacházejí silnou souvislost mezi hodnocením spravedlnosti rozdělení odpovědností v domácnosti a celkovou spojeností s rodinným životem. V souladu s očekávanými výsledky analýzy dále ukazují, že s rostoucí délkou soužití vnímají ženy svůj podíl na domácí práci jako méně nespravedlivý. Tato skutečnost mů-

²⁵ Vysvětlovaná proměnná hodnocení spravedlnosti vlastního podílu na domácí práci nabývala hodnot od -2 do 2 (-2 mnohem menší podíl, než je spravedlivý; -1 menší podíl, než je spravedlivý, 0 zhruba stejně spravedlivý podíl; 1 o něco větší podíl, než je spravedlivý; 2 mnohem větší podíl, než je spravedlivý).

²⁶ Odpovědi na rozdělení praní prádla, úklidu a přípravy jídla byly překódovány tak, aby proměnná nabývala hodnoty 0 – 3 podle toho, zda respondent danou činnost vykonával stejně jako partner/ka (1), obvykle sám (2) nebo vždy sám (3). V ostatních případech byla proměnná kódována nulou. Součet hodnot ve všech třech položkách byl vydělen třemi. Čím vyšší hodnoty mezi 0 a 3 index nabývá, tím vyšší je podíl respondenta na nejrutinnějších domácích činnostech.

Tabulka 6. Faktory ovlivňující hodnocení spravedlnosti podílu respondenta na domácí práci. Standardizované regresní koeficienty

	<i>Model 1C</i>	<i>Model 2C</i>	<i>Model 3C</i>
podíl respondenta na celkové práci v domácnosti	0,485***		
pohlaví	-0,045	0,228	-0,158
počet hodin v placené práci	-0,028	-0,041	-0,056
počet hodin v placené práci*pohlaví		0,000	0,008
délka soužití	-0,105*	-0,018	-0,041
délka soužití*pohlaví		-0,268**	-0,219*
relativní příjem	0,005	0,019	
relativní příjem*pohlaví		-0,061	
podíl na nejrutinnějších domácích činnostech	0,301***	0,780***	0,630***
podíl na nejrutinnějších domácích činnostech*pohlaví		-0,230	0,005
děti do 7 let	0,001	-0,072	-0,074
děti do 7 let*pohlaví		0,151*	0,114
děti 7–17 let	-0,073	-0,071	-0,087
děti 7–17 let*pohlaví		-0,004	0,013
spokojenost s rodinným životem	0,097*	0,044	0,040
spokojenost s rodinným životem*pohlaví		0,063	0,075
vzdělání – počet let	0,029		0,022
vzdělání – počet let*pohlaví			0,226
(konstanta)	-1,556***	-0,728	-0,705
R ²	0,550	0,495	0,490
adj. R ²	0,539	0,476	0,471
BIC	-118,409	-88,928	-85,134

Pramen: ISSP 2002, český soubor.

Pozn.: *0,05 > p > 0,01; **0,01 > p > 0,001; ***p < 0,001.

Tabulka 7. Hodnocení spravedlnosti vlastního podílu na domácí práci v domácnostech, kde se muži podílí na nejrutinnějších domácích činnostech

	Ženy	Muži	Celkem
větší než spravedlivý podíl	41,2	8,1	16,2
zhruba stejně spravedlivý podíl	52,1	49,5	50,1
menší než spravedlivý podíl	6,8	42,4	33,54

Pramen: ISSP 2002, český soubor.

Pozn.: Sloupcová procenta. Ženy N = 119, muži N = 370, $\chi^2 = 95,10$ (sign. 0000), CN = 0,404 (sign. 0000).

že mít několik důvodů. Může to být ovlivněno tím, že ženy postupně snižují očekávání, že se bude partner více zapojovat do péče o domácnost [Hochschild 1989]. Významnou roli může hrát i to, že se v průběhu rodinného cyklu mění objem domácí práce a její rozdělení mezi partnery. Může se zde projevovat i souvislost s věkem a tím, že ženy starší generace mohou zastávat tradičnější postoje.

5. Závěr

Tento text se soustředil na vybrané determinanty časového zapojení do domácí práce a hodnocení spravedlnosti rozdělení domácí práce mezi partnery. V první části jsem se věnovala otázce, zda mají na zapojení do domácí práce vliv časové možnosti a omezení, relativní příjem a vzdělání a zda tyto faktory ovlivňují různým způsobem zapojení mužů a žen do domácí práce.

Analýzy dokládají, že gender zůstává nejvýznamnějším determinantem času stráveného péčí o domácnost. Výkon většiny domácích prací v českých domácnostech leží i nadále na ženách. Zapojení žen do domácí práce se navíc zvyšuje, jsou-li v rodině děti. Na rozdíl od časových možností a omezení, daných jednak časovými nároky ze strany zaměstnání a jednak nároky ze strany rodiny, není relativní příjem ani výše dosaženého vzdělání jasným prediktorem zapojení do domácí práce.

Analýza se soustředila především na to, jaké charakteristiky jedince mají vliv na objem času, který stráví týdně domácí prací. Přestože zkoumání individuálního zapojení do domácí práce může přinášet zajímavá zjištění, je třeba mít na paměti, že proces rozdělení domácí práce je proces vztahový a zapojují se do něho oba partneři. Na rozdělení časových investic obou partnerů do placené práce a péče o rodinu má vliv vzájemný vztah zdrojů, časových možností, pracovních příležitostí, ale i interakce představ o pracovním a rodinném uspořádání obou partnerů. Nelze zapomínat ani na to, že se tento proces odehrává v určitém sociálním a politickém kontextu, a jako takový je ovlivněn např. možnostmi na trhu práce nebo opatřeními rodinné politiky.

Protože výsledná rodinná a pracovní uspořádání jsou vždy výsledkem souhry mnoha faktorů, a často se v nich střetávají ideální představy s reálnými možnostmi, mohou být často zdrojem konfliktů a napětí. Je proto důležité sledovat, jak jsou rodinná upořádání, včetně rozdělení domácí práce, subjektivně vnímána a hodnocena. Analýzy hodnocení spravedlnosti rozdělení domácí práce ukázaly, že svůj podíl na domácí práci hodnotí častěji jako větší než spravedlivý ti, kteří vykonávají větší podíl domácí práce, a především ti, kteří se více než druhý z partnerů podílí na nejrutinnějších domácích pracích, jako je praní prádla, úklid nebo vaření.

Možným indikátorem změn rolí v rodině je nejen vysoký podíl žen, které udávají, že vykonávají větší než spravedlivý podíl domácích prací, ale i nezanedbatelný počet mužů, kteří přiznávají, že se do domácích prací zapojují méně, než je spravedlivé. Otázkou samozřejmě zůstává, nakolik je možno očekávat, že se deklarované postoje projeví v oblasti jednání a v aktuálním rodinném uspořádání. Jasně však

je, že „dělicí čára“ rozlišující spravedlivý a nespravedlivý podíl na domácí práci nerozděluje v představách české veřejnosti odpovědnosti spojené s péčí o domácnost mezi partnery v polovině, ale spíše v třech pětinách jejich celkového objemu.

JANA CHALOUPKOVÁ v roce 2002 absolvovala bakalářské studium na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy. V současné době je studentkou magisterského programu sociologie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Zaměřuje se především na sociologii rodiny a problematiku gender v sociologii.

Literatura

- Brines, J. 1994. „Economic Dependency, Gender, and the Division of Labor at Home“. *American Journal of Sociology* 100 (3): 652–688.
- Brines, J. 1993. „The Exchange Value of Housework“. *Rationality and Society* 5 (3): 302–341.
- Becker, G. S. 1993. *A Treatise on the Family*. Harvard University Press.
- Blair, S. L., D. T. Lichter 1991. „Measuring the division of household labour: Gender segregation of housework among American couples“. *Journal of Family Issues* 12: 91–113.
- Blood, R., D. Wolfe 1960. *Husbands and wives: The Dynamics of Married Living*. New York: Free Press.
- Coltrane, S. 2000. „Research on Household Labor: Modeling and Measuring the Social Embeddedness of Routine Family Work“. *Journal of Marriage and Family* 62 (4): 1208–1234.
- Čermáková, M. et al. 2000. *Souvislosti a změny genderových diferencí v české společnosti v 90. letech*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Demo, D., A. C. Acoc 1993. „Family diversity and the division of domestic labor. How much have things really changed?“ *Family Relations* 42 (3): 323–331.
- Greenstein, T. 1996. „Husband's participation in domestic labour: Interactive effects of wives' and husbands' gender ideologies“. *Journal of Marriage and Family* 58 (3): 585–596.
- Hochschild, A. 1989. *The Second Shift*. New York: Avon Books.
- Křížková, A., M. Tuček 1998. „Zaměstnání versus rodina – dělba rolí v rodině“. Pp. 80–87 in Tuček, M. et al.: *Česká rodina v transformaci – stratifikace, dělba rolí a hodnotové orientace*. Working Papers 98:3. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Křížková, A. 1999. „The Division of Labour in Czech Household in the 1990s“. *Czech Sociological Review* 7 (2): 205–214.
- Křížková, A. 2000. „Rovnost gender rolí v průběhu rodinného cyklu“. Pp. 59–78 in Čermáková, M. et al.: *Souvislosti a změny genderových diferencí v české společnosti v 90. letech*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Křížková, A. 2002. „Česká žena v práci a rodině posledního desetiletí“. Pp. 148–160 in Mansfeldová, Z., Tuček, M 2002: *Současná česká společnost. Sociologické studie*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Lennon M. C., S. Rosenfield 1994. „Relative Fairness and the Division of Housework: The Importance of Options“. *American Journal of Sociology* 100 (1): 506–531.
- McFarlane, S., R. Beaujot, T. Haddad 2000. „Time Constraints and Relative Resources as Determinants of Sexual Division of Domestic Work“. *Canadian Journal of Sociology* 25 (1): 61–82.

- Možný, I. 1983. *Rodina vysokoškolsky vzdělaných manželů*. Brno: Universita J. E. Purkyně.
- Možný, I. 1984. „K historicitě současného inferiorního statu domácích prací“. Pp. 46–59 in *Socialistický životní způsob jako sociální realita II*. Brno: Universita J. E. Purkyně.
- Možný, I. 1990. *Moderní rodina. Mýty a skutečnosti*. Brno: Blok.
- Oakley, A. 1974. *Sociology of Housework*. New York: Pantheon Books.
- Raftery A. E. 1995. „Bayesian model selection in social research“. In P. Marsden (ed.): *Sociological methodology*, vol. 25. Oxford: Blackwell Publishers.
- Sanchez, L., E. W. Kane 1996. „Women's and men's constructions of perceptions of housework fairness“. *Journal of Family Issues* 17: 358–387.
- Seidlová, A. 2003. *Péče o domácnost*. Tisková zpráva CVVM.
- Shelton, B. A., D. John 1996. „The Division of Household Labor“ *Annual Review of Sociology* 22: 299–322.
- Thompson, L. 1991. „Family work: women's sense of fairness“. *Journal of Family Issues* 12: 181–196.
- West, C., D. Zimmerman 1987. „Doing gender“. *Gender Society* 2: 125–151.

**Sociální antropologie a post-socialismus: antropologie v přechodu
(Social anthropology in and of post-socialism: state of the art)**

Hostující editoři: Yasar Abu Ghosh a Jakub Grygar,
Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova v Praze

Vymezení tématu: Patnáct let od roku 1989 se nám zdá jako dostatečně dlouhá doba na ohlédnutí za vývojem sociální antropologie v zemi, kde tento obor není doposud plně etablován, ačkoliv se k němu svou odborností a inspirací hlásí nespočet badatelů. Toto období přechodu (transition) nemá přesně určený cíl, je zřejmě tolik cílů, kolik je představ o cestách k nim. V tom se nijak neliší od samotných antropologií přechodu ve střední a východní Evropě, které jsou dnes k dispozici, a to v míře, která se už vzpírá snadné obecné charakteristice. Nepředpokládáme, že tomu bude jinak v případě antropologií česko-slovenských a o Česko-Slovensku.

V připravovaném monotematickém čísle *Sociologického časopisu* chceme představit současnou antropologickou produkci autorů, kteří se ve svých výzkumech soustředili na dominantní témata sociálně-vědního výzkumu posledních patnácti let: problémy spojené s post-socialismem, liberalizací ekonomiky a jejími dopady na vybrané skupiny obyvatel, demokratizaci politických poměrů, sjednocováním Evropy, začleňováním postsocialistických zemí do nových nadnárodních struktur, etnickými konflikty, nadnárodními procesy pohybu populací a skupin nebo proměnami identit apod. Od autorů očekáváme, že se ve svých textech zaměří zejména na empirické, etnograficky průkazné analýzy, založené na terénním výzkumu. Z abstraktů nabízených příspěvků by mělo být zřejmé, jak autoři formulovali objekt svého výzkumu s odkazem na koncepty a metodologie sociální antropologie, na středoevropský nebo východoevropský etnografický kontext a na sociální teorii. Víťame i texty zaměřené na sociální historii konstituování sociální antropologie v lokálním kontextu. Myslíme si, že dnešní diskusi o antropologii už tolik nezatěžuje vymezování se vůči národopisné tradici, která byla stěžejní v polovině 90. let, a od autorů očekáváme, že se spíše zaměří na etnografii „institucionalizace antropologie“.

Organizace a požadavky: Abstrakty nabízených příspěvků (cca 400 slov) prosím zasílejte do 1. května 2005 současně na emailovou adresu editorů: socantro@inmail.cz a SČ: sreview@soc.cas.cz. Editoři si vyhrazují právo výslovně nezdůvodňovat výběr zaslaných abstraktů.

Vybraní autoři budou osloveni do konce května 2005. Termínem pro odevzdání vlastních textů je 31. srpen 2005, monotematické číslo vyjde v roce 2006. Všechny nabídnuté příspěvky projdou standardním recenzním řízením.

Texty přijímáme ve formátu doc. nebo rtf. v maximálním rozsahu 54 000 znaků (s mezerami) a v úpravě podle nároků SČ.

Yasar Abu Ghosh a Jakub Grygar

Model predikce výsledků voleb – alternativní přístup k odhadům volebních výsledků ve volebních obvodech

TOMÁŠ KOSTELECKÝ*

Sociologický ústav AV ČR, Praha

A Model for Predicting Election Results – An Alternative Approach to Estimating Election Results in Electoral Districts

Abstract: To provide reliable pre-election forecasts it is necessary to estimate the election results as precisely as possible in individual electoral districts. Such estimates are traditionally based on a series of pre-election surveys in the individual electoral districts. The article presents an alternative method of making pre-election estimates, which combines the results of national representative surveys and information on the spatial distribution of party support from the previous election, and the results of the model-based estimates are compared with traditional survey-based estimates. The article demonstrates the usefulness of the model-based approach and discusses the conditions that either support or impede the quality of model-based estimates.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2005, Vol. 41, No. 1: 79–101

Úvod

Jedním z nejdůležitějších, nejvíce sledovaných a zároveň nejcitlivějších typů výzkumů veřejného mínění jsou výzkumy veřejného mínění zaměřené na sledování stranických preferencí obyvatel, které měří oblibu jednotlivých politických stran, hnutí a koalic v populaci. Výzkumy stranických preferencí jsou do jisté míry „zkušebními volbami“, které se na reprezentativním vzorku populace provádějí „nanečisto“, v období mezi skutečnými volbami. Souvislost mezi měřením stranických preferencí a volbami je patrná už ze znění otázek, které jsou respondentům pokládány. Jejich formulace, např. „Pokud byste šel(šla) volit, řekněte mi, prosím, kterou stranu byste volil(a)?“ nebo „Představte si, že by příští týden byly volby do Poslanecké sněmovny. Kterou stranu byste volil(a)?“, mají respondentům navozovat situaci skutečných voleb. V mezivolebním období jsou takto získané údaje o popularitě stran nezastupitelné, mimo jiné proto, že představují jeden z mála věrohodných způsobů, jak mohou voliči reagovat na činnost politických elit a jak mohou naopak politici získávat informace o reakcích veřejnosti na své konání. V ideálním případě poskytují výzkumy stranických preferencí věrohodné informace o rozložení politických sil a stabilitě či změnách politických nálad ve společnosti, zvláště pokud jsou výzkumy prováděny stej-

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: RNDr. Tomáš Kostecký, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: tomas.kostecky@soc.cas.cz.

nou metodou v pravidelných intervalech a dlouhých časových řadách. Vzniká tak určitá zpětná vazba mezi politiky a veřejností, která umožňuje politikům korigovat svoje konání již v období mezi volbami a celé společnosti pak dává možnost vyhnout se velkým politickým otřesům spojeným s náhlými změnami mocenských poměrů a politického klimatu, ke kterým by mohlo docházet v případě, že jedinou informací o vztahu mezi voliči a politickými stranami by byly výhradně volby, které se zpravidla opakují v několikaletém intervalu.¹

Simulovat situaci skutečných voleb výzkumem stranických preferencí se ovšem nemůže nikdy zcela beze zbytku podařit, protože se výzkum veřejného mínění v několika podstatných ohledech od skutečných voleb liší. Respondenti vědí, že nejde o skutečné volby, a že tudíž jejich „volba“, tj. odpověď na otázku ve výzkumu, nemůže mít žádné bezprostřední politické důsledky. To jim dává svobodu být méně odpovědní, např. dát svou preferenci „z protestu“ některé z extremistických stran, nebo preferovat některou opoziční stranu, aniž by ji hodlali skutečně volit, a vyslat tak signál vládě o nespokojenosti s její momentální politikou... Jako v každém výzkumu veřejného mínění se někteří oslovení odmítnou zúčastnit nebo už oslovení respondenti odmítnou odpovídat na tento typ otázek. Výsledný soubor respondentů, kteří na otázky po stranických preferencích odpověděli, nemusí být totožný s lidmi, kteří se voleb skutečně zúčastní. Další odlišnost mezi výzkumem veřejného mínění a volbami spočívá v tom, že respondentům (včetně těch, kteří jsou určité rozhodnutí se voleb zúčastnit) je zpravidla dovoleno odpovědět „nevím“, zatímco u účastníků skutečných voleb tato možnost v podstatě neexistuje, pomineme-li jen málo pravděpodobnou možnost, že by se někdo zúčastnil voleb jen proto, aby do urny na znamení své nerozhodnutosti úmyslně vhodil prázdnou úřední obálku.

1. Stranické preference, volební preference, volební prognózy

V období těsně předcházejícímu skutečným volbám přestává měření stranických preferencí plnit svoji informativní úlohu „nastaveného zrcadla“ politickým náladám ve společnosti. S blížícími se volbami už nestačí pouhé *měření stranických preferencí* a začíná růst význam výzkumu veřejného mínění jako nástroje, který potenciálně poskytuje možnost *odhadovat na základě zjištěných stranických preferencí skutečné výsledky voleb*. Skutečnost, že měření stranických preferencí není totéž jako odhad výsledků voleb vytvořený na základě zjištěných stranických preferencí, není veřejnosti příliš známa. Agentury, které se v České republice předvolebními výzkumy systematicky zabývají, si tuto skutečnost uvědomují, a snaží se proto při zveřejňování svých výsledků odlišovat *stranické preference* a *volební preference* resp. *volební prognózy*. Zatímco termín *stranické preference* se všeobecně vžil a je víceméně jednotně chápán jako „procento respondentů, kteří preferují jednotlivé politické strany“, jak je

¹ Pro tento okamžik pomineme možnost, že samo provádění výzkumů veřejného mínění se za určitých okolností může stát nástrojem cílené manipulace s veřejným míněním a nikoliv nástrojem poskytujícím pravdivý obraz o náladách veřejnosti.

zachytí výzkumy veřejného mínění, dva zbylé uvedené termíny už evidentně tak úspěšné nebyly. Termínem *volební preference* je označován výsledek odpovědi na otázku „Kterou stranu byste volil?“ pouze těch respondentů, kteří uvedli, že by šli k volbám (tedy ne všech respondentů, jako je tomu u stranických preferencí). V obdobném smyslu je používán termín *volební prognóza*, která je udávána v % platných hlasů. Jedná se o matematický přepočet, jehož cílem je dát představu o reálném výsledku voleb, tedy bez nerozhodnutých voličů. Bere se v úvahu i míra připravenosti příznivců stran zúčastnit se voleb.

2. Předvolební odhady volebních výsledků

Ačkoliv jsou volební preference či volební prognózy blíže výsledkům voleb než běžně publikované stranické preference, zůstávají v jistém smyslu jen na půli cesty ke skutečným odhadům volebních výsledků. Zpřesňují totiž pouze naši představu o pravděpodobném procentu hlasů odevzdaných ve volbách kandidujícím stranám, zatímco výsledkem voleb, o něž primárně v předvolebních odhadech jde, je složení budoucího parlamentu, tedy *rozdělení mandátů mezi kandidující strany*. Ačkoliv je dobře udělaná volební prognóza předpokladem pro provedení spolehlivého odhadu rozdělení mandátů v parlamentu, je to podmínka nutná, nikoliv však postačující. Rozdělení křesel v parlamentu mezi kandidující strany závisí kromě samotného podílu hlasů, které dostanou kandidující strany od voličů, na volebním systému, který je při daných volbách použit, neboť různé volební systémy mohou vést i při stejných výsledcích hlasování k radikálně odlišným výsledkům ve složení parlamentu [Lebeda 2000; Kostecký 2000a]. Různé volební systémy ovšem nejenom přepočítávají odevzdané hlasy na parlamentní mandáty odlišným způsobem, ale jsou i různě citlivé na kvalitu a formu zjišťovaných stranických preferencí, které slouží jako vstupní data při odhadech povolebního rozdělení mandátů v parlamentu. Relativně nejjednodušší situace nastane v případě, že je v zemi používán systém poměrného zastoupení, v němž je celá země jediným volebním obvodem, jako je tomu například v Izraeli [Kostecký, 2000b]. V tomto případě je možné jako vstupní data pro výpočet rozdělení mandátů v parlamentu použít výsledky výzkumu stranických preferencí, provedené na vzorku populace reprezentativním pro celou populaci (tj. ony stranické preference, které jsou běžně publikovány v mezivolebním období), protože i mandáty se v tomto případě přidělují na celostátní úrovni. Volební prognóza odvozená od těchto stranických preferencí se jednoduše použije namísto skutečných (před volbami samozřejmě dosud neznámých) čísel udávajících podíl hlasů pro jednotlivé strany, na takto získaná čísla se aplikuje procedura daná příslušným volebním zákonem a výsledkem je relativně spolehlivý odhad rozdělení mandátů v budoucím parlamentu. Komplikace ovšem spočívá v tom, že většina zemí, včetně České republiky, používá volební systémy, v nichž je země rozdělena na menší či větší počet volebních obvodů. Mandáty jsou v tomto případě přidělovány na úrovni jednotlivých obvodů, zpravidla v počtu přímo úměrném počtu obyvatel (eventuálně počtu voličů nebo počtu odevzdaných hlasů) v jednotlivých volebních obvodech. Pro-

tože jsou mandáty přidělovány v jednotlivých volebních obvodech, je nutné i při vytváření odhadu rozdělení mandátů postupovat tak, jak se postupuje při skutečných volbách. Tedy: nejprve odhadneme výsledky hlasování v jednotlivých volebních obvodech, poté v každém volebním obvodu zvlášť rozdělíme pomocí procedury dané volebním zákonem mandáty mezi strany a nakonec počty mandátů získané stranami v jednotlivých volebních obvodech sečteme, a získáme tak konečný výsledek. Teoreticky je tato operace jednoduchá, neboť neznamena v podstatě nic jiného než opakování stejné procedury v každém z volebních obvodů, kterých je v českém volebním systému do Poslanecké sněmovny 14,² při volbách do třetiny Senátu 27.³

2.1 Tradiční metody odhadu volebních výsledků – výběrová šetření

Tradičně jsou předvolební odhady volebních výsledků založeny na výzkumech stranických preferencí, které jsou prováděny tak, aby jejich výsledky byly reprezentativní pro populaci jednotlivých volebních obvodů. Zásadní praktická komplikace však spočívá v relativně velkém počtu volebních obvodů, které je nutno takovým výzkumem pokrýt. Při běžných výzkumech stranických preferencí, které jsou reprezentativní pro populaci celé České republiky, se pracuje se vzorkem cca 1000 respondentů. Při této velikosti výběrového vzorku je nutné počítat s výběrovou chybou cca $\pm 3\%$. V předvolební době se zpravidla dělá výzkum na větším vzorku respondentů – 2000 až 3000 dotázaných – což ovšem sníží velikost výběrové chyby jen na zhruba $\pm 2\%$. Cena takového výzkumu se podle typu výběru pohybuje minimálně v řádu statisíců korun. Aby bylo možno získat stranické preference pro všechny volební obvody s výběrovou chybou maximálně $\pm 3\%$, muselo by být v každém volebním obvodu dotázáno přes 1000 respondentů. Celkový počet respondentů ve všech obvodech by tak dosáhl zhruba 14 000 v případě voleb do Poslanecké sněmovny, respektive kolem 27 000 u voleb do třetiny Senátu. Celková částka vynaložená na tak velké šetření by byla o řád vyšší, než stojí běžný výzkum. Společnosti, které se snaží o provedení věrohodného odhadu výsledku voleb, stojí před dilematem. Snaha o provedení série relativně přesných výzkumů na velkých vzorcích v jednotlivých volebních obvodech je extrémně drahá, naráží se při ní navíc na technické a organizační problémy, jako je nedostatek vlastních tazatelů, nutnost spojování více tazatelských sí-

² Od roku 1990 do roku 2002 bylo ve volbách do Poslanecké sněmovny používáno 8 volebních obvodů, které se kryly s tehdy existujícími administrativními kraji. Reforma volebního zákona schválena parlamentem v roce 2000 předpokládala vytvoření 35 speciálních volebních obvodů pro volby do Poslanecké sněmovny [Kostecký, 2000a]. Poté, co Ústavní soud vyhověl stížnosti prezidenta a velkou část tohoto volebního zákona (včetně ustanovení o počtu volebních obvodů) zrušil coby odporující platné ústavě, bylo přijato kompromisní řešení, které stanovilo počet obvodů na 14. Tyto volební obvody se kryjí s novými kraji zavedenými administrativní reformou v roce 2000.

³ Volby do Senátu se konají v 81 volebních obvodech speciálně pro tento účel vytvořených. První volby do Senátu se v roce 1996 konaly ve všech 81 volebních obvodech. Od roku 1998 se každé dva roky konají volby v jedné třetině volebních obvodů.

tí pro tento speciální výzkum, obtížnost efektivní kontroly tazatelů a s tím související riziko poklesu kvality celého výzkumu. Zmenšování počtu respondentů pod 1000 v jednom volebním obvodu s sebou zase nese riziko zvětšování výběrové chyby, a tudíž malé spolehlivosti zjištěných výsledků. Výsledky uskutečněných předvolebních výzkumů, které byly provedeny v jednotlivých volebních obvodech pro různé typy voleb v období 1998 až 2002, ukazují, že v praxi je zpravidla hledán kompromis mezi přesností výzkumu a jeho financovatelností. Před volbami do Poslanecké sněmovny v květnu roku 2002 byly společnostmi STEM a TNSF provedeny nezávisle na sobě předvolební výzkumy ve všech 14 volebních krajích České republiky. Lebeda, který srovnával předvolební výzkumy volebních preferencí z roku 2002 z produkce tří etablovaných společností dlouhodobě se zabývajících výzkumy stranických preferencí v České republice – STEM, TNSF a CVVM, uvádí, že agentura STEM se dotazovala v průměru 600 respondentů v každém kraji, agentura TNSF v průměru kolem 285 respondentů.⁴ Nízký počet respondentů v jednotlivých krajích byl zřejmě jednou z významných příčin, proč byly krajské volební prognózy podstatně méně kvalitní než klasické průzkumy reprezentativní pro celou Českou republiku [Lebeda 2003].⁵ Před prvními volbami do zastupitelstev krajů v době po pádu komunismu, v listopadu 2000, se dvě agentury – SC&C a STEM – spojily do konsorcia, aby mohly provést velký předvolební výzkum, při kterém bylo osloveno celkem 11 917 respondentů, v každém kraji zhruba 800 až 1000 občanů [FSC&C, STEM 2000b]. Ve stejném roce byly před volbami do třetiny Senátu, při kterých je na rozdíl od většiny ostatních voleb v České republice používán dvoukolový většinový systém s jednomandátovými obvody, provedeny týměž konsorciem výzkumy v jednotlivých volebních obvodech. Před prvním kolem senátních voleb byly uskutečněny dvě po sobě se opakující série výzkumů jen v 9 vybraných mediálně nejatraktivnějších volebních obvodech. Jejich výsledky byly postupně uveřejňovány v deníku Mladá fronta Dnes ve dnech 18. 10. 2000 až 7. 11. 2000. Udávané počty respondentů v jednotlivých obvodech se pohybovaly mezi 435 a 519. Před druhým kolem voleb byl uskutečněn výzkum ve všech 26 obvodech, ve kterých ještě nebylo o vítězi rozhodnuto.⁶ Celkem bylo v tomto výzkumu dotazováno 10 058 respondentů [FSC&C, STEM 2000a], což znamená, že bylo v jednotlivých volebních obvodech získáno v průměru kolem 390 dotazníků.

⁴ Agentura CVVM krajské výzkumy neprováděla a omezila se na výzkumy reprezentativní pro populaci celé České republiky.

⁵ Další možné příčiny relativně nízké kvality krajských volebních prognóz vidí Lebeda v přetíženosti tazatelských sítí extrémně velkým množstvím práce koncentrované do malého časového úseku, obtížné kontrolovatelnosti práce tazatelů a ve skutečnosti, že tazatelé dostávali v těchto předvolebních výzkumech za jeden uskutečněný rozhovor menší odměnu, než je obvyklé.

⁶ V jednom z 27 volebních obvodů získal kandidát v prvním kole více než 50 % hlasů, takže se druhé kolo již nekonalo.

2.2 Alternativní metody odhadu volebních výsledků – modely

Snaha vyhnout se obtížnostem spojeným s prováděním volebních odhadů tradiční metodou – sérií výběrových šetření v jednotlivých volebních obvodech – nás přivedla na nápad pokusit se k vytváření odhadů volebních výsledků v jednotlivých volebních obvodech použít zcela jiný přístup. Tento přístup vychází z myšlenky, že za určitých okolností je možné odhadnout volební výsledky v jednotlivých volebních obvodech za použití určitého matematického modelu, který bude výsledky za jednotlivé volební obvody predikovat na základě znalosti výsledků aktuálního výzkumu stranických preferencí na celostátním vzorku populace (o cca 1000–2000 respondentech) a analýzy výsledků předchozích voleb, která nám dodá informace o distribuci stranických preferencí mezi jednotlivé volební obvody. Pokud by byla prostorová distribuce volební podpory politickým stranám naprosto neměnná v čase, tedy prostorový obraz jejich volební podpory zachycený ve volebních mapách by zůstal stejný,⁷ metoda by nutně musela být velmi přesná, neboť by stranické preference, resp. volební prognózy pro jednotlivé politické strany zjištěné na úrovni celé republiky, pouze „pře počítala“ podle vzorců známých z minulých voleb do úrovně jednotlivých volebních obvodů. Ačkoliv je předpoklad naprosto neměnnosti prostorové distribuce voličské podpory stranám v praxi samozřejmě nerealistický, empirické práce analyzující volební mapy v České republice [Jehlička, Sýkora 1991; Kostecký 2001, 2003; Sokol 2003; Jehlička, Kostecký 2003] shodně potvrzují, že charakter regionální diferenciací volebních výsledků politických stran má neobyčejně silnou tendenci přetrvávat v čase.

Příspívá k tomu skutečnost, že velká část voličů svoje stranické preference nemění, míra voličské loajality má navíc tendenci se zvyšovat [Plecitá 2003]. Zároveň je známo, že se obyvatelé České republiky relativně málo stěhují, přičemž intenzita migrace se v posledních desetiletích ještě dále snižuje [Čermák 1999], takže změny ve složení voličů v jednotlivých volebních obvodech způsobené migrací jsou zanedbatelné. Pokud se obliba nějaké strany zvyšuje či snižuje, celková změna ve volební podpoře strany má tendenci probíhat „proporcionálně“ (vzájemné poměry podílu získaných hlasů stranou v jednotlivých volebních obvodech jsou neobyčejně stabilní veličinou), proto jsou volební mapy zachycující výsledky stran v jednotlivých parlamentních volbách u většiny politických stran značně podobné. Lze ukázat [Kostecký 2001], že při snaze „předpovědět“ podíly hlasů pro strany v jednotlivých okresech regresními modely jsou nejlepším prediktorem volební výsledky téže strany ve volbách předešlých. Je sice pravda, že se volební mapy vždy do jisté míry změny (každé nové

⁷ Upozorňujeme, že je třeba rozlišovat mezi neměnností volebních preferencí jako takových a neměnností prostorové distribuce volební podpory. Neměnnost prostorové distribuce volební podpory nevylučuje změny v popularitě jednotlivých stran, ale říká, že např. procento hlasů získaných ODS v Praze by bylo vždy o polovinu vyšší než průměrné procento hlasů, které tato strana získala v celé České republice, podíl hlasů pro ODS v Ostravě by byl vždy o třetinu nižší než celorepublikový průměr atd. Neměnné jsou vzájemné poměry mezi veličnostmi volební podpory v jednotlivých volebních obvodech, nikoliv volební zisky stran.

hlasování je reakcí na jinou situaci), počet dalších faktorů, které modifikují predikční sílu hlavního faktoru (volební výsledky v minulých volbách) je však za normální situace relativně omezený. Nejdůležitějšími doplňkovými faktory ovlivňujícími, jak budou vypadat nové volební mapy, jsou: regionálně se měnící účast ve volbách, reakce voličů na regionálně odlišný ekonomický vývoj [Kostecký 2001] a „přesun“ populárních osobností z jednoho volebního obvodu do druhého [Kostecký 1993].

3. Srovnání tradičních metod výběrových šetření a alternativních „modelových“ metod odhadu volebních výsledků

3.1 Teoretická východiska

Teoreticky je možné dělat odhady volebních výsledků oběma způsoby – jak za použití tradičních metod výběrových šetření, tak s využitím matematických modelů. V tomto smyslu jsou obě metody v zásadě rovnocenné a jde o to posoudit, která z nich poskytuje přesnější a spolehlivější výsledky a za jakých podmínek. Z hlediska praktického však metody zcela rovnocenné nejsou, protože zatímco metoda výběrových šetření pro svou aplikaci žádné modely nepotřebuje, „modelem“ vytvářené odhady volebních výsledků existenci výběrových šetření na celostátní úrovni přepokládají a jejich výstupy používají jako jeden z klíčových vstupů do modelu. Při porovnávání obou metod je třeba mít neustále na paměti, že otázka nestojí: „buď výběrová šetření nebo modely“, ale spíše: „buď série výběrových šetření v jednotlivých volebních obvodech nebo standardní reprezentativní šetření na celonárodním vzorku + modely“. Ať tak či onak, předvolební výzkumy stranických preferencí prováděné metodou výběrových šetření na vzorku reprezentujícím národní populaci jsou naprosto nezastupitelné, protože jenom ony měří momentální popularitu politických stran a její změny v čase. Z toho důvodu také nemůže „modelová“ metoda výběrová šetření beze zbytku nahradit, může ovšem teoreticky nahradit rozsáhlé a drahé série výběrových šetření prováděné paralelně v jednotlivých volebních obvodech.

3.2 Silné a slabé stránky tradičních a alternativních metod, formulace hypotéz

Obě porovnávané metody odhadů volebních výsledků mají některé silné a některé slabé stránky, jejich úspěšnost je závislá na splnění určitých podmínek. Největší komparativní výhodou metody odhadů volebních výsledků založené na provedení výběrových šetření v jednotlivých volebních obvodech je její schopnost zachytit nečekané změny v politických preferencích obyvatel, zvláště ty, které jsou unikátní v prostoru a v čase, a odhalit regionálně specifický vývoj politických preferencí. Změní-li například některý z populárních politiků volební obvod, v němž kandiduje, nebo postaví-li jiná politická strana do voleb známou, oblíbenou a respektovanou osobnost, která se předchozích voleb nezúčastnila, dá se předpokládat, že tím vyvolané regionálně specifické změny stranických preferencí zachytí výběrová šetření

prováděná v jednotlivých volebních obvodech lépe než model, který má tendenci tyto regionálně specifické změny ignorovat a naopak předpokládá neměnnost regionálního obrazu volební podpory. Některé regionálně specifické přesuny volebních preferencí je sice možné do modelových odhadů zakomponovat, ale ne všechny, a vždy jen do určité míry. Je například možné odhadnout, jaký vliv na mapu volební podpory může mít přesunutí stranického leadera z jednoho volebního obvodu do jiného, protože k těmto věcem již v minulosti docházelo a existuje tak určitý precedens,⁸ z něhož lze při modelování vycházet. Obdobně lze do modelu zahrnout předpokládanou změnu stranických preferencí ve volebním kraji, v němž v období od posledních voleb například podstatně vzrostla nezaměstnanost, víme-li z minulých zkušeností, že míra nezaměstnanosti, resp. její růst, je faktorem, který podstatně ovlivňuje stranické preference v regionech [Kostecký 2003] a dokážeme odhadnout „směr“ jejího vlivu na stranické preference, a do jisté míry kvantifikovat i intenzitu těchto změn. Metody odhadů volebních výsledků založené na výběrových šetřeních ve volebních obvodech jsou samozřejmě také vhodnější v okamžiku, kdy dochází k závažným institucionálním změnám ve spektru politických stran – například k dělení nebo slučování stávajících politických stran, zakládání zcela nových stran (zvláště pokud se v nich angažují vlivní a známí lidé, kteří dosud stáli mimo politiku). Modelová řešení mohou být sice za určitých okolností použita i v tomto případě, zvláště pokud existuje dostatek na individuální úrovni získaných informací o tom, jak se v takové situaci pravděpodobně zachovají bývalí voliči rozpadnutých se nebo sloučených stran. Podobně jsou předvolební odhady postavené na výběrových šetřeních ve volebních obvodech ve výhodě v případě, že je jedná o první volby do nově vzniklých institucí. Za této situace samozřejmě modelová řešení narážejí na problém, že nemohou pracovat s informacemi o tom, „jak se voliči chovali minule“, a musí chování voličů do jisté míry odhadovat na základě analogií s jiným typem v minulosti proběhlých voleb, což může výsledek zkreslit. Obecně lze říci, že s použitím modelových odhadů předvolebních výsledků může být problém v období politické a institucionální nestability, zatímco v dobách „normální politiky“ se dá očekávat, že modelová řešení mohou být použita s úspěchem.

Podle toho, co bylo řečeno výše, by se nedalo očekávat, že by mohla být modelová řešení k užítu pro předvolební odhady výsledků voleb v zemi, jakou je Česká republika v období velkých politických změn spojených s procesem post-komunistické transformace. Je však na místě také připomenout komparativní výhody modelových odhadů volebních výsledků, z nichž přinejmenším některé jsou také dány specifickými podmínkami v post-komunistické transformující se zemi. Všechny vý-

⁸ V letech 1990 až 1996 kandidoval tehdejší předseda ODS Václav Klaus ve volebním obvodu na severní Moravě, zatímco v roce 1998 a 2002 kandidoval v Praze. Jeho přesun ze severomoravské kandidátky na pražskou byl následován relativním poklesem volební podpory ODS na severní Moravě. Podobně poznamenal volební mapu ČSSD přesun tehdejšího předsedy Miloše Zemana z jihočeské kandidátky na severomoravskou, ke které došlo mezi volbami 1992 a 1996. O vlivu populárních osobností na volební podporu ve volebních krajích, kde kandidují, podrobněji pojednává Kostecký [1993].

zkumy stranických preferencí se v posledních letech potýkají se dvěma metodologickými problémy – vysokým podílem lidí, kteří se odmítají těchto výzkumů zúčastnit, a také neochotou oslovených odpovídat pravdivě na otázky po jejich stranických preferencích. Stranické preference respondentů výzkumu a voličské preference skutečných voličů se mohou značně lišit, zamlčení skutečných stranických preferencí či dokonce uvedení jiných než skutečných preferencí poskytuje výzkumníkům zavádějící informace. Ačkoliv mohou výzkumné agentury vycházet ze svých zkušeností z minulých voleb a při vytváření volebních prognóz obě tyto chyby do jisté míry „korigovat“, oba zmíněné problémy přesto značně komplikují přesnost odhadů volebních výsledků. S problémem zamlčených, eventuálně nepravdivých stranických preferencí zjištěných dotazováním, se sice musí potýkat obě metody předvolebních odhadů volebních výsledků, protože i modelové odhady používají jako jeden ze vstupů výsledky výběrového šetření na národním reprezentativním vzorku. Výhoda modelových řešení ovšem spočívá v tom, že, na rozdíl od šetření v jednotlivých volebních obvodech, pracuje s informacemi o regionální distribuci volebních preferencí ze skutečných voleb, které nejsou ani zatíženy výběrovou chybou, protože byly získány od „úplného vzorku“ účastníků voleb, ani u nich nepřichází v úvahu komplikace se zamlčenými nebo nepravdivými stranickými preferencemi.

Velmi podstatnou výhodou modelového řešení je také jeho nízká cena, která může být řádově nižší než série šetření v jednotlivých volebních obvodech. Kromě nižší ceny mají modelová řešení ještě jednu nezanedbatelnou výhodu. Zatímco šetření v jednotlivých volebních obvodech je z praktických důvodů (nestandardně velké množství dotazníků, delší doba terénní fáze sběru dat) prakticky nemožné provést v čase těsně před volbami, modely pracují jen s výsledky standardně velkého celostátního šetření, které je snazší uskutečnit v posledním možném termínu umožňujícím publikaci výsledků ještě před volbami, kdy jsou stranické preference relativně nejbližší preferencím v době konání voleb a podíl nerozhodnutých voličů je nejmenší. Poté, co jsou k dispozici výsledky reprezentativního celostátního šetření, je aplikace modelu vedoucí k odhadům výsledků voleb v jednotlivých volebních obvodech již otázkou pouhých desítek minut.

Na první pohled se zdá, že při volbě mezi metodou výběrových šetření v jednotlivých volebních obvodech a modelovou metodou se jedná o rozhodnutí mezi drahým, ale kvalitním a vyzkoušeným řešením, a levným, ale nekvalitním řešením. Toto tvrzení je ovšem založeno na apriorním předpokladu, že odhady volebních výsledků ve volebních obvodech získaných metodou série výběrových šetření v jednotlivých volebních obvodech jsou bližší skutečným výsledkům voleb než modelově vytvořené odhady. Protože tento předpoklad nebyl nikdy v praxi prověřen, rozhodli jsme se provést praktický test kvality odhadů volebních výsledků provedený oběma typy metod porovnáním se skutečnými výsledky voleb. Před provedením tohoto testování jsme si formulovali několik základních hypotéz.

Hypotéza 1: Kvalita modelových odhadů volebních výsledků v jednotlivých volebních obvodech bude obecně srovnatelná s odhady provedenými na základě série výběrových šetření v obvodech.

Hypotéza 2: Čím více budou volby rozhodováním o podpoře konkrétních individuálních kandidátů, tím budou modelová řešení méně použitelná pro odhady výsledků voleb. Jinými slovy: čím více jde o stranické preference a čím méně o konkrétní osoby na kandidátkách, tím je lepší shoda mezi modelovými odhady a skutečnými výsledky voleb.

Hypotéza 3: Modelová řešení budou méně kvalitní v případě, že budou použita pro odhady výsledků voleb do nově vzniklých institucí, a naopak kvalitnější v případě, že budou použita na odhady volebních výsledků voleb do institucí, které již nějakou dobu fungují v relativně neměnné podobě.

3.3 Popis použité modelové metody odhadů volebních výsledků

Existuje celá řada možností, jak modelově odhadovat volební výsledky v jednotlivých volebních obvodech. Všechny modely jsou v zásadě postaveny na stejném principu: známé stranické preference (eventuálně volební preference či volební prognózy) zjištěné výběrovým šetřením na národním vzorku populace se „přepočítají“ na úroveň jednotlivých volebních obvodů na základě informací o distribuci hlasů pro politické strany v jednotlivých obvodech získaných z výsledků některých předcházejících voleb. Prvním krokem při modelování je vytvoření neúplné kontingenční tabulky, u níž známe pouze řádkové a sloupcové součty, ale nikoliv hodnoty ve „vnitřních políčkách“ této tabulky (viz tabulku 1).⁹

Proměnná P_a značí počet hlasů, který pravděpodobně dostane strana A v blízkých se volbách. P_b , P_c ... analogicky značí počet hlasů, které pravděpodobně dostanou strany B, C... Tyto údaje je možné získat z předvolebního průzkumu stranických preferencí provedeného na vzorku reprezentujícím celou populaci. Proměnné

Tabulka 1. Výchozí situace modelového řešení – neúplná kontingenční tabulka předpokládaných volebních výsledků v blízkých se volbách

	Hlasy pro stranu A	Hlasy pro stranu B	Hlasy pro stranu C	Hlasy celkem
Volební obvod 1				P_1
Volební obvod 2				P_2
Volební obvod 3				P_3
Volební obvod 4				P_4
Volební obvod 5				P_5
Celkem	P_a	P_b	P_c	P

⁹ Tabulka popisuje situaci, kdy tři politické strany usilují o voliče v pěti volebních obvodech. V praxi je samozřejmě počet stran v tabulce závislý na počtu stran účastnících se voleb (eventuálně počtu relevantních stran, jejichž volební zisk predikujeme) a skutečném počtu volebních obvodů (resp. počtu obvodů, v nichž výsledky predikujeme).

Tabulka 2. Cílová situace modelového řešení – úplná kontingenční tabulka předpokládaných volebních výsledků v blížících se volbách

	Hlasy pro stranu A	Hlasy pro stranu B	Hlasy pro stranu C	Hlasy celkem
Volební obvod 1	P_{a1}	P_{b1}	P_{c1}	P_1
Volební obvod 2	P_{a2}	P_{b2}	P_{c2}	P_2
Volební obvod 3	P_{a3}	P_{b3}	P_{c3}	P_3
Volební obvod 4	P_{a4}	P_{b4}	P_{c4}	P_4
Volební obvod 5	P_{a5}	P_{b5}	P_{c5}	P_5
Celkem	P_a	P_b	P_c	P

$P_1, P_2, P_3, \dots$ představují předpokládané počty hlasů, které budou ve volbách odevzdány ve volebních obvodech 1, 2, 3, ... Tyto hodnoty by bylo možné teoreticky získat z celonárodního předvolebního průzkumu, neboť jde v podstatě o odhad volební účasti v jednotlivých volebních obvodech, vzhledem k nedostatečnému počtu respondentů pro takový odhad je však lépe počet zúčastněných v jednotlivých volebních obvodech odhadnout na základě aktuálně očekávané míry volební účasti a skutečné účasti voličů v předcházejících volbách. Hodnota P značí očekávaný celkový počet voličů v nadcházejících volbách. Místo absolutních hodnot je možné též použít hodnoty relativní, tedy nikoliv absolutní počty hlasů, ale očekávané podíly hlasů pro jednotlivé politické strany, resp. očekávané podíly hlasů odevzdané v jednotlivých volebních obvodech. Pro další postup modelování není důležité, zda pracujeme s absolutními nebo relativními čísly.

Cílem modelování je odhadnout procenta hlasů, které získají jednotlivé strany v jednotlivých volebních obvodech. Technicky jde o to najít takovou úplnou kontingenční tabulku (viz tabulku 2), v níž budou hodnoty $p_{a1}, p_{a2}, p_{a3} \dots p_{c5}$ takové, že budou jejich řádkové a sloupcové součty odpovídat řádkovým a sloupcovým součtům z tabulky 1.

Až do tohoto okamžiku je výše popsán příklad klasickou ukázkou problému ekologické inference, tedy odvozování individuálních dat z dat agregátních, který je řešen s většími či menšími úspěchy po mnoho let [viz např. Berglund, Thomsen 1990; King 1997]. Hlavním problémem všech metod ekologické inference je skutečnost, že teoreticky existuje nekonečně velké množství takových hodnot p_{xy} , které splňují podmínku, aby jejich sloupcové a řádkové součty odpovídaly řádkovým a sloupcovým součtům z tabulky 1.

V našem případě ovšem máme k dispozici ještě jeden zdroj informací, který míru neurčitosti podstatně omezí, totiž úplnou kontingenční tabulku se skutečnými volebními výsledky stran v minulých volbách (tabulka 3).

Hledáme tedy takové hodnoty $p_{a1}, p_{a2}, p_{a3} \dots p_{c5}$, pro něž platí, že jejich řádkové a sloupcové součty odpovídají řádkovým a sloupcovým součtům z tabulky 1, a zároveň jsou vztahy mezi proměnnými $p_{a1}, p_{a2}, p_{a3} \dots p_{c5}$ co nejpodobnější vztahům me-

Tabulka 3. Další vstupní parametr modelového řešení – úplná kontingenční tabulka skutečných volebních výsledků jednotlivých stran v jednotlivých volebních obvodech v některých z minulých voleb

	Hlasy pro stranu A	Hlasy pro stranu B	Hlasy pro stranu C	Hlasy celkem
Volební obvod 1	q_{a1}	q_{b1}	q_{c1}	Q_1
Volební obvod 2	q_{a2}	q_{b2}	q_{c2}	Q_2
Volební obvod 3	q_{a3}	q_{b3}	q_{c3}	Q_3
Volební obvod 4	q_{a4}	q_{b4}	q_{c4}	Q_4
Volební obvod 5	q_{a5}	q_{b5}	q_{c5}	Q_5
Celkem	Q_a	Q_b	Q_c	Q

zi proměnnými q_{a1} , q_{a2} , q_{a3} ... q_{c5} , které můžeme odvodit z tabulky 3. Při konkrétním řešení tohoto matematického úkolu jsme použili program LOCCONTINGENCY,¹⁰ který byl pro podobné typy úloh vytvořen v Sociologickém ústavu Akademie věd České republiky.

3.4 Výsledky empirických testů

První modelový odhad volebních výsledků v jednotlivých volebních obvodech, který jsme dělali, predikoval výsledky voleb do Poslanecké sněmovny v roce 2002. Soustředili jsme se v něm na odhadnutí procenta hlasů získaných čtyřmi největšími volebními stranami – ČSSD, ODS, KSCM a KOALICE – v jednotlivých volebních krajích. Svůj zájem jsme úmyslně omezili jen na tyto čtyři politické subjekty, protože to byly jediné, které měly podle výsledků výzkumů stranických preferencí reálnou šanci získat více než 5 % hlasů, a tak překročit zákonem danou hranici potřebnou pro vstup do Poslanecké sněmovny. Strany s menší voličskou podporou bylo možno zanedbat, protože jim odevzdané hlasy se při rozdělení mandátů nijak neuplatňují. Ačkoliv jsou skutečným výsledkem voleb počty rozdělených křesel mezi strany, omezili jsme se v našem testu na určení procenta hlasů pro strany v jednotlivých obvodech. Porovnávat procenta hlasů a nikoliv počty rozdělených mandátů v krajích je v naší situaci výhodnější, protože umožňují měřit přesněji rozdíly mezi odhady a skutečnými výsledky voleb i mezi oběma typy odhadů navzájem.¹¹ Zdrojem infor-

¹⁰ Podrobný popis matematického algoritmu, na kterém je práce programu LOCCONTINGENCY založena, je podán jeho autorem v publikaci Vajda [2002] a Vajda, van der Meulen [2003]. Popis vlastností programu a možnosti jeho užití v analýzách politického chování je podán v publikaci Kosteletcký, Čermák [2003].

¹¹ Samotná distribuce křesel mezi strany podle podílu získaných hlasů v jednotlivých krajích je v tomto ohledu jen pouhou aplikací matematické procedury přesně určené volebním zákonem. Z matematického hlediska dochází při přepočtu hlasů v kraji na mandáty k jistým „chybám ze zaokrouhlování“, které mohou za určitých podmínek odhad počtu mandátů o ně-

Tabulka 4. Volby do Poslanecké sněmovny Parlamentu v roce 2002 – podíl hlasů pro čtyři nejúspěšnější volební strany v jednotlivých volebních krajích odhadnutý metodou LOCCONTINGENCY

	ČSSD	ODS	KSČM	KOALICE
Praha	18,43	42,88	10,75	20,44
Středočeský	25,73	30,17	17,66	14,98
Jihočeský	24,28	29,06	17,27	18,78
Plzeňský	24,89	28,02	18,15	17,09
Karlovarský	27,45	27,64	17,62	13,14
Ústecký	27,83	24,97	21,48	10,90
Liberecký	25,34	30,14	13,98	17,15
Královéhradecký	22,54	30,10	14,51	21,05
Pardubický	24,65	26,14	15,83	21,89
Vysočina	25,08	21,23	19,97	22,70
Jihomoravský	24,15	23,70	19,09	22,33
Olomoucký	29,00	22,63	18,69	17,66
Moravskoslezský	32,78	22,66	17,78	15,11
Zlínský	25,27	24,41	15,67	24,46

Zdroj: Vlastní výpočty

mací o stranických preferencích na úrovni celé České republiky bylo šetření agentury STEM, které bylo provedeno ve dnech 31. 5. až 1. 6. roku 2002. Odhad rozdělení hlasů mezi jednotlivé volební kraje v roce 2002 byl odvozen od skutečného regionálního rozložení¹² odevzdaných hlasů ve volbách v roce 1998 (publikováno na volebním serveru Českého statistického úřadu www.volby.cz). Jako vstupní parametr modelového odhadu byly použity skutečné výsledky voleb do Poslanecké sněmovny z roku 1998. Určitou komplikací způsobila skutečnost, že jedním z významných politických subjektů před volbami v roce 2002 byla koalice dvou stran – KDU-ČSL a US-DEU – které se ucházely o přízeň voličů pod názvem KOALICE. KOALICE zahrnovala ve skutečnosti strany, které se v roce 1998 zúčastnily voleb jako tři samostatné subjekty.¹³ Volební výsledky z roku 1998 jsme proto upravili tak, že jsme sečetli hla-

co přiblížit nebo naopak poněkud vzdálit počtu křesel distribuovaných ve skutečných volbách. Vždy přitom ovšem platí, že pokud je odhad procenta hlasů pro strany v jednotlivých krajích zjištěný metodou X skutečným procentům získaným stranami v krajích bližší než odhad procenta hlasů získaný metodou Y, bude i odhad počtu mandátů vycházející z výsledků metody X stejný nebo bližší než odhad počtu mandátů vycházející z výsledků metody Y.

¹² Volební kraje v roce 1998 a v roce 2002 nekorespondovaly. Volební účast v roce 1998 byla proto nejprve přepočtena na územní jednotky totožné s kraji použitými v roce 2002.

¹³ Zmíněnými třemi stranami byly Unie svobody (US), Demokratická unie (DEU) a Křesťanská a demokratická unie-Československá strana lidová (KDU-ČSL). V období mezi volbami

Tabulka 5. Volby do Poslanecké sněmovny Parlamentu v roce 2002 – podíl hlasů pro čtyři nejúspěšnější volební strany v jednotlivých volebních krajích odhadnutý na základě výběrových šetření v jednotlivých volebních krajích agenturou STEM (stranické preference přepočtené bez odpovědi „nevím“)

	ČSSD	ODS	KSČM	KOALICE
Praha	25,90	33,30	10,50	18,10
Středočeský	23,60	30,90	14,30	16,30
Jihočeský	22,60	33,30	14,30	17,90
Plzeňský	24,00	28,80	16,50	15,10
Karlovarský	26,50	26,30	18,10	11,20
Ústecký	28,60	22,80	21,20	10,50
Liberecký	27,20	32,10	10,30	15,30
Královéhradecký	23,40	26,90	13,70	18,50
Pardubický	24,90	27,10	14,30	21,40
Vysočina	24,30	24,70	16,20	20,80
Jihomoravský	23,70	20,10	17,20	21,90
Olomoucký	22,90	24,20	19,00	19,60
Moravskoslezský	30,90	24,60	16,40	14,70
Zlínský	27,30	26,50	14,40	22,60

Zdroj: Lebeda [2003]

sy získané všemi třemi zmíněnými politickými stranami a použili je jako ukazatel předikující potenciální zisk KOALICE v jednotlivých volebních obvodech v roce 2002. Výsledky modelového výpočtu jsou uvedeny v tabulce 4. Tabulka 5 ukazuje, jak odhadovala výsledky jednotlivých politických stran ve volebních krajích agentura STEM tradiční metodou výběrového šetření v jednotlivých volebních krajích. Stranické preference publikované agenturou STEM jsme ještě poněkud vylepšili – aby se více přiblížily možným výsledkům voleb, nebyly v celkovém součtu hlasů brány v potaz odpovědi „nevím“. Výsledná procenta podpory pro jednotlivé politické strany se tak spíše podobala volebním preferencím [Lebeda 2003]. Pro srovnání jsou v tabulce 6 uvedeny skutečné výsledky voleb.

Existuje celá škála ukazatelů, které je možno použít k určení toho, do jaké míry se předvolební odhady blíží skutečným volebním výsledkům. Různé ukazatele se vyznačují různou mírou citlivosti na počet porovnávaných čísel v tabulce, absolutní hodnoty porovnávaných čísel, na extrémní hodnoty v tabulce nebo hodnoty blízké 0. Ačkoliv různé ukazatele měří odlišným způsobem „vzdálenost“ mezi modelovými a skutečnými výsledky, tedy míru shody resp. neshody mezi odhady a skutečnými

1998 a 2002 se několikrát změnila forma spolupráce zmíněných stran. US a DEU se sloučily do jediné strany, takže v době voleb šlo formálně o koalici dvou stran.

Tabulka 6. Volby do Poslanecké sněmovny Parlamentu v roce 2002 – podíl hlasů pro čtyři nejúspěšnější volební strany v jednotlivých volebních krajích – skutečné volební výsledky

	ČSSD	ODS	KSČM	KOALICE
Praha	25,85	33,84	11,11	18,47
Středočeský	31,53	26,84	18,67	11,91
Jihočeský	30,33	25,99	18,25	12,25
Plzeňský	30,34	25,51	19,61	11,76
Karlovarský	29,32	24,70	21,98	8,85
Ústecký	29,19	24,22	25,09	7,82
Liberecký	27,06	27,41	17,18	13,25
Královéhradecký	27,48	26,59	16,06	14,46
Pardubický	29,46	22,90	17,39	16,80
Vysočina	31,97	19,27	19,70	16,92
Jihomoravský	29,91	20,95	19,76	17,35
Olomoucký	31,92	20,35	21,02	13,95
Moravskoslezský	36,14	19,38	21,07	11,83
Zlínský	29,07	21,48	16,64	19,46

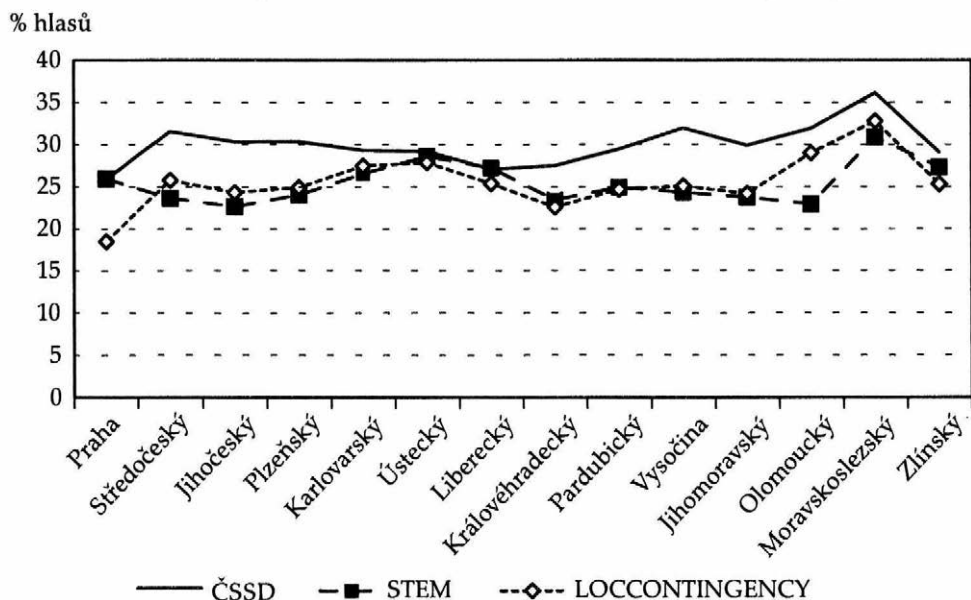
Zdroj: Český statistický úřad (www.volby.cz)

výsledky, naprostá většina z nich se shoduje v určení toho základního – shodně určuje, který z odhadů je skutečným výsledkům bližší. Pro hodnocení shody odhadů a skutečných volebních výsledků použijeme v následujícím textu jednoduchého ukazatele K. U každé dvojice porovnávaných tabulek nejprve vypočítáme rozdíly (v absolutní hodnotě) mezi modelovým odhadem a skutečným výsledkem voleb pro každé políčko tabulky, zjištěné hodnoty sečteme a nakonec vydělíme počtem políček v tabulce. Získáme tak průměrnou odchylku mezi modelovým odhadem a skutečnými výsledky voleb připadající na jedno políčko tabulky. Čím větší je hodnota ukazatele K, tím větší je odchylka mezi odhadem a skutečnými volebními výsledky.¹⁴

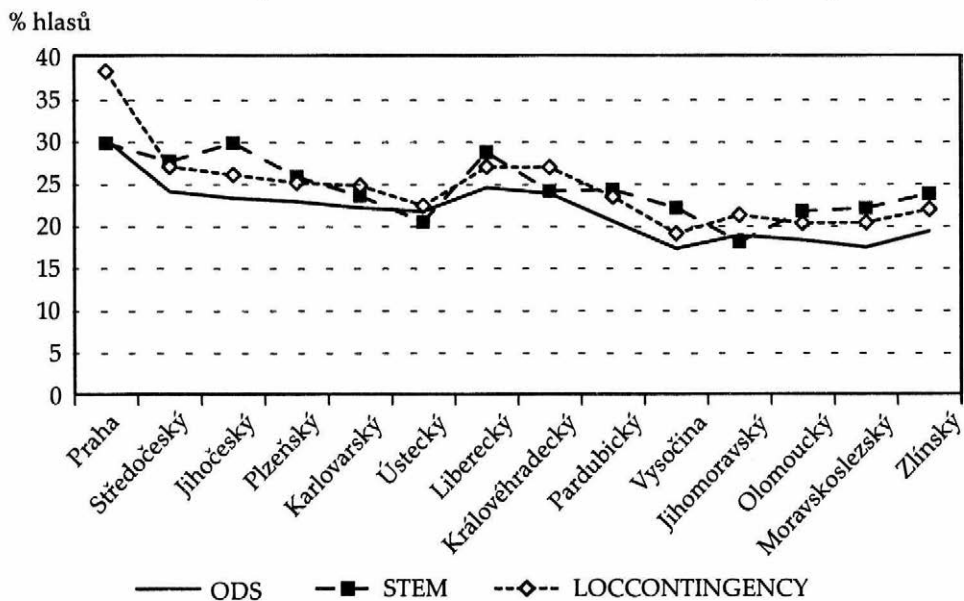
V našem konkrétním případě je u tradičního odhadu provedeného agenturou STEM hodnota tohoto ukazatele $K = 3.73$ a v případě modelového odhadu provedeného pomocí programu LOCCONTINGENCY je hodnota ukazatele $K = 3.48$. Z porovnání je zřejmé, že postup používající modelové odhady poskytnul v tomto případě předvolební odhady podobné kvality, jako tradiční série předvolebních výběrových šetření v jednotlivých krajích. Modelem předpovězené volební výsledky v jednotlivých volebních krajích byly dokonce v průměru o něco bližší skutečným výsledkům voleb.

¹⁴ Výhodou námi zvoleného ukazatele je jeho jednoduchost a názornost. Nevýhodou je naopak nemožnost exaktně určit statistickou významnost zjištěného rozdílu. Pro tento účel by bylo třeba využít některého ze statistických testů dobré shody, např. Chí kvadrát.

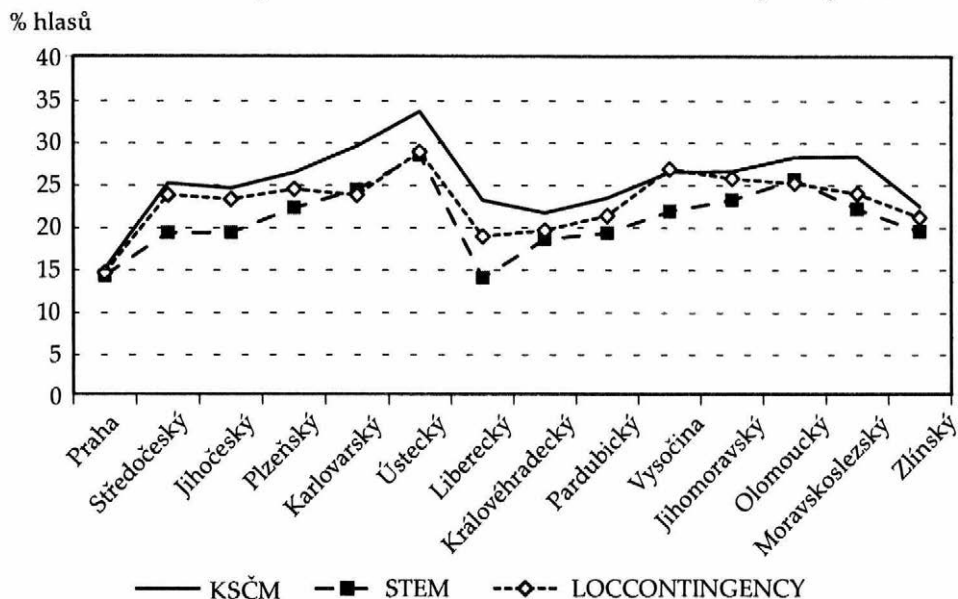
Graf 1. Volby do Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR v roce 2002 podle volebních krajů. ČSSD – předvolební odhady STEM tradiční metodou výběrových šetření v krajích, modelové odhady metodou LOCCONTINGENCY a skutečné výsledky voleb

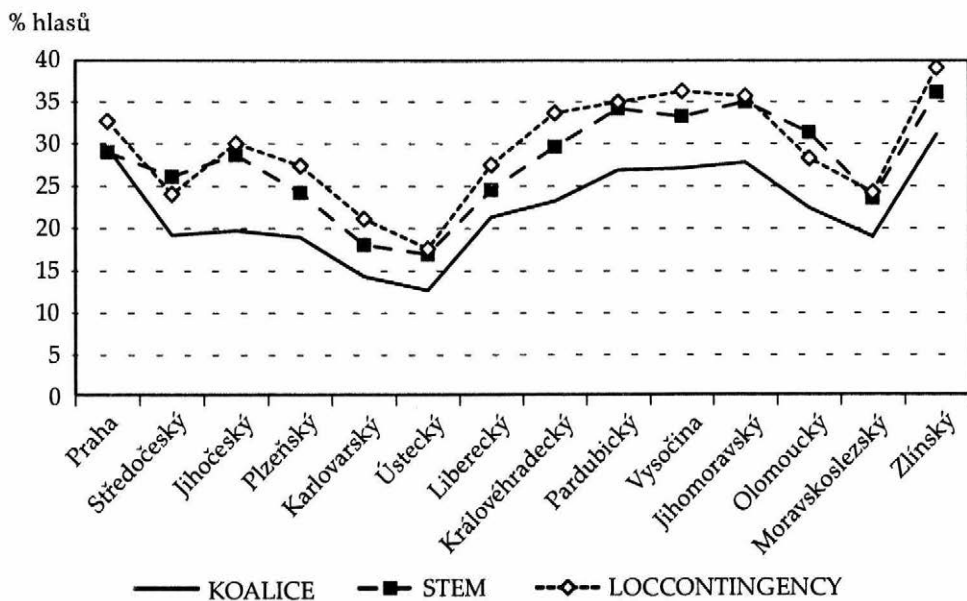
Graf 2. Volby do Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR v roce 2002 podle volebních krajů. ODS – předvolební odhady STEM tradiční metodou výběrových šetření v krajích, modelové odhady metodou LOCCONTINGENCY a skutečné výsledky voleb

Graf 3. Volby do Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR v roce 2002 podle volebních krajů. KSČM – předvolební odhady STEM tradiční metodou výběrových šetření v krajích, modelové odhady metodou LOCCONTINGENCY a skutečné výsledky voleb

Graf 4. Volby do Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR v roce 2002 podle volebních krajů. KOALICE – předvolební odhady STEM tradiční metodou výběrových šetření v krajích, modelové odhady metodou LOCCONTINGENCY a skutečné výsledky voleb

Poněkud podrobnější pohled na srovnání modelových odhadů s tradičními odhady postavenými na výběrových šetřeních ve volebních krajích a skutečnými výsledky voleb nám, zvláště pro každou ze čtyř hlavních volebních stran, poskytnou grafy 1 až 4.

Z grafů je patrné, že jak krajské odhady STEM, tak modelové odhady dokázaly v zásadě predikovat volební zisky volebních stran v jednotlivých volebních krajích, přesnost odhadů se ovšem lišila pro jednotlivé strany i kraj od kraje. Obecně se dá říci, že největší problém bylo správně předpovědět volební výsledky ČSSD. Oba volební odhady zisk ČSSD podcenily, realitě přece jen o něco blíže byly odhady modelové. Hlavním důvodem pro to byla skutečnost, že stranické preference ČSSD v předvolebním období rostly – modelové odhady v tomto případě těžily z toho, že jako vstupní data pro výpočet mohla být využita data o stranických preferencích sebraná relativně blíže datu skutečných voleb, což si tradiční odhad provedený metodou šetření v jednotlivých krajích nemohl z organizačních a časových důvodů dovolit. Zatímco krajské výzkumy STEM byly uskutečňovány v průběhu měsíce května, model pracoval s výsledky celostátního výzkumu preferencí STEM ze dnů 31. 5. až 1. 6. Ze stejného důvodu zřejmě model předpověděl lépe i výsledky KSČM. Modelový odhad se od skutečných volebních výsledků nejvíce odchýlil v případě KOALICE, jejíž volební zisky předvídal na vyšší úrovni než krajské výzkumy STEM. Je pravděpodobné, že použití součtu volebních zisků součástí KOALICE (KDU-ČSL, US a DEU) ve výsledcích voleb z roku 1998, jako jednoho ze vstupních parametrů modelu odhadujícího výsledky KOALICE ve volbách v roce 2002, necharakterizovalo skutečnou sílu KOALICE a bylo hlavní příčinou nadhodnocení jejího volebního zisku modelem.

Zajímavější než posuzování přesnosti odhadů podle jednotlivých stran, které je do jisté míry podmíněno načasováním sběru dat u tradičních výběrových šetření v krajích, je srovnání schopnosti obou typů metod odhalit regionální rozdíly ve volebních preferencích. Pohled na grafy 1 až 4 naznačuje, že modelové odhady by mohly být v tomto ohledu přesnější, protože průběh křivek popisujících modelové odhady v krajích je podobnější průběhu křivek charakterizujících skutečné volební výsledky. Tento předpoklad potvrzují i hodnoty Pearsonova korelačního koeficientu, které měří míru lineární asociace mezi odhady volebních výsledků v krajích tradiční metodou výběrových šetření v krajích, resp. metodou modelování s využitím programu LOCCONTINGENCY a skutečnými výsledky voleb v jednotlivých krajích (tabulka 7).

Obecně lze říci, že oba typy odhadů dobře vystihly regionální rozdíly ve volební podpoře jednotlivým stranám. Až na jedinou výjimku (krajské odhady STEM pro ČSSD) jsou korelační koeficienty statisticky významné na 99% hladině spolehlivosti. Údaje v tabulce také potvrzují, že modelové odhady jsou v tomto ohledu přesnější než tradiční metoda výběrových šetření v jednotlivých volebních krajích. Na závěr by bylo dobré ještě upozornit na jeden konkrétní případ, v němž se nejvíce odlišovaly modelové odhady od krajských výzkumů STEM, tedy výsledky ODS v Praze. Modelem předpovězený zisk ODS (42,88 %) byl o více než 9 procentních bodů vyšší, než

Tabulka 7. Volby do Poslanecké sněmovny Parlamentu v roce 2002 – korelace mezi krajskými odhady STEM, modelovými odhady LOCCONTINGENCY v krajích a podíly hlasů pro čtyři nejúspěšnější volební strany v jednotlivých volebních krajích (Pearson r)

	ČSSD	ODS	KSČM	KOALICE
odhady STEM	0,197	0,767**	0,892**	0,909**
odhady LOCCONTINGENCY	0,799**	0,970**	0,912**	0,940**

Zdroj: Vlastní výpočty

Pozn.: korelace označené ** jsou statisticky významné na 99% hladině spolehlivosti

odhad STEM učiněný na základě výběrového šetření v Praze (33,30 %). Odhad STEM byl v tomto případě skutečným výsledkům ODS v Praze (33,84 %) podstatně blíže než odhad modelu. Příčinou byly pravděpodobně hluboké rozpory uvnitř pražské ODS, které vyvrcholily vystoupením populárního primátora Prahy Jana Kasla ze strany těsně před volbami. Model, který odvozoval volební podporu ODS v Praze podle volebních výsledků v roce 1998, na tuto situaci, pochopitelně, nereagoval, zatímco lokální výzkum STEM uskutečněný v Praze tuto skutečnost dokázal zachytit.

Obdobným způsobem, jako jsme modelovali výsledky voleb do Poslanecké sněmovny Parlamentu v roce 2002 a porovnávali je s výsledky krajských průzkumů provedené před týmiž volbami agenturou STEM, jsme provedli ještě několik dalších testů modelu, jejichž výsledky jsme posléze porovnali s publikovanými výsledky tradičních předvolebních výzkumů volebních preferencí. Ve všech případech jsme pracovali pouze s výsledky čtyř největších stran – ČSSD, ODS, KSČM a (ČTYŘ)KOALICE. Je samozřejmě možné odhadovat modelem výsledky i více stran než čtyř a v některých případech (např. krajské volby) by to zřejmě bylo i vhodné. Kvůli vzájemné srovnatelnosti výsledků jednotlivých testů jsme ovšem používali stejný soubor volebních stran. Tabulka 8 dává přehled o tom, jaké volební výsledky byly modelovány, o vstupních parametrech modelů, a rovněž poskytuje informace o výběrových šetřeních, s nimiž byly modelové odhady porovnávány. (Pro úplnost jsou do tabulky zahrnuty i informace o výše popsaném modelovém odhadu výsledků voleb do Poslanecké sněmovny v roce 2002, které byly srovnávány s volebními odhady STEM).

Výběr se řídil především dostupností publikovaných regionálních odhadů prováděných tradičními metodami výběrových šetření. Tabulka 9 ukazuje základní výsledky testování kvality modelových řešení ve srovnání s tradičními metodami. U každého z testovaných případů uvádíme hodnotu ukazatele K = průměrnou odchylku mezi modelovým odhadem (resp. tradičním odhadem) a skutečnými výsledky voleb připadající na jedno políčko tabulky.

Výsledky testů sumarizované v tabulce nám umožní vyjádřit se k hypotézám, které jsme si před testováním modelu stanovili.

Tabulka 8. Přehled provedených testů – základní informace

Číslo testu	Rok	Typ voleb	Počet volebních obvodů	Vstupní parametry modelu	Porovnávané tradiční výběrové šetření
1a.	2000	Senát	9*	– Stranické preference STEM. – Výsledky voleb do Senátu 1996	Průzkum konsorcia SC&C a STEM ve vybraných senátních volebních obvodech
1b.	2000	Senát	9*	– Stranické preference STEM. – Výsledky voleb do Poslanecké sněmovny 1998	Průzkum konsorcia SC&C a STEM ve vybraných senátních volebních obvodech
2.	2000	Zastupitelstva krajů	13	– Stranické preference STEM. – Výsledky voleb do Poslanecké sněmovny 1998	Průzkum konsorcia SC&C a STEM v jednotlivých krajích
3a.	2002	Poslanecká sněmovna	14	– Stranické preference TNSF. – Výsledky voleb do Poslanecké sněmovny 1998	Krajské volební prognózy TNSF
3b.	2002	Poslanecká sněmovna	14	– Volební prognózy TNSF. – Výsledky voleb do Poslanecké sněmovny 1998	Krajské volební prognózy TNSF
4	2002	Poslanecká sněmovna	14	– Volební preference STEM. – Výsledky voleb do Poslanecké sněmovny 1998	Krajské volební preference STEM

Pozn.: Testy 1a a 1b (resp. 3a a 3b) se liší jen v jednom ze vstupních parametrů modelu, jde tedy jen o dvě různé varianty téhož testu.

* Celkový počet volebních obvodů, v nichž se konaly volby do třetiny Senátu, byl 27. Modelovány byly jen výsledky v 9 vybraných obvodech, v nichž byly zároveň prováděny tradiční výzkumy formou výběrového šetření.

– *Hypotéza 1: Kvalita modelových odhadů volebních výsledků v jednotlivých volebních obvodech bude obecně srovnatelná s odhady provedenými na základě série výběrových šetření v obvodech.* Zdá se být nepochybné, že hypotézu 1 můžeme přijmout. Ve čtyřech ze šesti testů se modelové odhady od skutečných volebních výsledků odlišovaly v průměru méně, než odhady prováděné tradiční metodou. Jen ve zbývajících dvou případech byly modelové odhady horší než tradiční odhady, rozdíl v kvalitě obou odhadů však nebyl ani u těchto testů příliš velký.

– *Hypotéza 2: Čím více budou volby rozhodováním o podpoře konkrétních individuálních kandidátů, tím budou modelová řešení méně použitelná pro odhady výsledků voleb.* Výsledky testování ukazují, že i tato hypotéza by mohla být přijata. Nejvíce se modelové odhady přiblížily skutečným výsledkům u voleb do Poslanecké sněmovny, kde se voliči rozhodují značně stranicky. Naopak relativně nejhorší byly modelové odhady výsledků senátních voleb, které jsou díky použití většinového volebního systému v jednomandátových volebních obvodech typickým příkladem voleb, v nichž se voliči rozhodují více podle osobností kandidátů a méně podle politických stran, za něž se kandidáti ucházejí o jejich podporu. V tomto smyslu je zajímavé i srovnání

Tabulka 9. Srovnání kvality modelových odhadů a odhadů provedených tradičními metodami výběrových šetření ve volebních obvodech (uvedena je hodnota K = průměrná odchylka mezi modelovým odhadem, resp. tradičním odhadem a skutečnými výsledky voleb připadající na jedno políčko kontingenční tabulky)

Číslo testu	Rok	Typ voleb	Tradiční šetření	Kvalita modelového odhadu ($K=$)	Kvalita tradičního odhadu ($K=$)
1a.	2000	Senát	SC&C a STEM	7.67	6.49
1b.	2000	Senát	SC&C a STEM	6.70	6.49
2.	2000	Zastupitelstva krajů	SC&C a STEM	4.80	5.12
3a.	2002	Poslanecká sněmovna	TNSF	3.28	3.77
3b.	2002	Poslanecká sněmovna	TNSF	3.09	3.77
4	2002	Poslanecká sněmovna	STEM	3.48	3.73

Zdroj: vlastní výpočty

testů 1a a 1b, které se vzájemně lišily jen tím, jaké starší volební výsledky byly použity jako vstupní parametr modelu. Model 1a, v němž byly pro modelování volebních výsledků ve vybraných senátních obvodech v roce 2000 použity informace o skutečných výsledcích voleb v těchto senátních obvodech v roce 1996, předpověděl výsledky hůře než model 1b, v němž byly jako vstupní informace modelu použity volební výsledky voleb do Poslanecké sněmovny z roku 1998, přepočítané na příslušné senátní volební obvody. Je zřejmé, že výsledky senátních voleb v roce 2000 byly značně závislé na osobnostech individuálních kandidátů. Stejně tak tomu bylo i v roce 1996, proto nebyly výsledky senátních voleb z roku 1996 příliš vhodným prediktorem pro modelování. Lepší vstupní informaci pro modelování senátních voleb v roce 2000 paradoxně poskytly výsledky voleb do Poslanecké sněmovny, které byly daleko stráničtější, a sloužily tak jako informace o obecné míře podpory stran v senátních obvodech. Identifikace se stranou je stabilnější charakteristikou volebního obvodu než identifikace s konkrétním kandidátem.

– *Hypotéza 3: Modelová řešení budou méně kvalitní v případě, že budou použita pro odhady výsledků voleb do nově vzniklých institucí, a naopak kvalitnější v případě, že budou použita na odhady volebních výsledků voleb do institucí, které již nějakou dobu fungují v relativně neměnné podobě.* Z výsledků testování není úplně zřejmé, zda můžeme tuto hypotézu rovněž přijmout. Modelové volební odhady u voleb do Senátu a krajských zastupitelstev, které jsou relativně „mladšími“ institucemi, byly sice méně kvalitní než modelové odhady výsledků voleb do Poslanecké sněmovny, která už má v tomto smyslu určitou historii, není ale úplně jisté, zda jsou rozdíly způsobeny „novostí“ obou institucí nebo jinými faktory – např. použitým volebním systémem. Volby do Poslanecké sněmovny v roce 2002 také nemohou být považovány za vzor voleb ve stabilní situaci – oproti roku 1998 došlo ke slučování některých relevantních politických stran i k úpravě volebního systému.

4. Závěr

Provedené analýzy ukázaly, že modelové odhady volebních výsledků, které vycházejí z výsledků národních reprezentativních výzkumů stranických či volebních preferencí a informací o regionální distribuci volební podpory stranám získaným z výsledků některých voleb v minulosti, jsou životaschopnou alternativou tradičních odhadů vycházejících ze série šetření v jednotlivých volebních obvodech. Obrovskou výhodou modelových řešení je jejich řádově nižší cena. Relativně vysoká míra kontinuity volebního chování regionálních populací v čase spolu se skutečností, že informace o chování voličů získané ze skutečných volebních výsledků nejsou zatíženy výběrovou chybou, vysokým procentem nevyšetřených respondentů ani nepravdivými odpověďmi respondentů, kteří se účastní výběrových šetření, patří také k silným stránkám modelových odhadů. To ve značné míře kompenzuje hlavní metodologický nedostatek modelových řešení, totiž neschopnost zachytit regionálně specifické reakce na konkrétní politický vývoj, konkrétní kandidáty nebo události, což naopak představuje hlavní silnou stránku výběrových šetření. Relativně omezený počet volebních odhadů založených na provedení výběrových šetření v jednotlivých volebních obvodech neumožňoval detailně otestovat všechny hypotézy o vlastnostech modelových odhadů ve srovnání s tradičními odhady, a některé otázky tak zůstávají otevřené. Rozšíření možnosti testovat modelové odhady i na datech pocházejících ze zahraničí by bylo rovněž velmi cenné, neboť by nejenom dodalo více dat pro testování, ale zároveň poskytlo cenné informace o kulturním kontextu, v němž mohou být modelové odhady prováděny, a jeho vlivu na jejich kvalitu. Už doposud provedené testy ukazují, že existuje i prostor pro vylepšování kvality modelových odhadů, spočívající v zahrnutí odhadu vlivu některých faktorů (např. regionálně specifické změny v míře nezaměstnanosti) do modelových řešení. Je zřejmé, že zabývat se alternativními způsoby odhadování volebních výsledků ve volebních obvodech má smysl.

TOMÁŠ KOSTELECKÝ je vědeckým pracovníkem Sociologického ústavu AV ČR, vedoucím oddělení Lokální a regionální problémy. Ve svém výzkumu se věnuje především studiu vlivu teritoriálních faktorů na lidské chování, politické geografii, regionálním aspektům vývoje společnosti a komparativní politice. V roce 2002 vydal v nakladatelství Woodrow Wilson Center Press monografii *Political Parties After Communism. Developments in East-Central Europe*.

Literatura

- Berglund, S., S. R. Thomsen 1990. *Modern Political Ecological Analysis*. Copenhagen: Abo Academic Press.
- Čermák, Z. 1999. „Distinctive features of migration in the Czech Republic as part of the transformation of the Central European countries“. Pp. 209–222 in Hampel, M. et al.

- Geography of Societal Transformation in the Czech Republic. Praha: Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy.
- FSC&C, STEM 2000a. „Jaké jsou šance kandidátů ve 2. kole voleb do Senátu“. *Mladá fronta Dnes*, 15. 11. 2000: 4.
- FSC&C, STEM 2000b. „Parlamentní strany opanují i krajské sněmy 2000“. *Mladá fronta Dnes*, 8. 11. 2000: 4.
- Jehlička, P., L. Sýkora 1991. „Stabilita regionální podpory tradičních politických stran v Českých zemích (1920–1990)“. *Sborník ČGS* 2: 81–95.
- Jehlička, P., T. Kostecký 2003: „Czech Greens in the 2002 General Election: A New Lease of Life?“ *Environmental Politics* 12 (2): 133–138.
- King, G. 1997. *A solution to the ecological inference problem: reconstructing individual behavior from aggregate data*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Kostecký, T. 1993. *Analýza volebních výsledků jako součást politické geografie*. (Dizertace). Praha: Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy.
- Kostecký, T. 2000a. „Navrhované změny volebního zákona vzešlé z dodatků „opoziční smlouvy“ v roce 2000 a jejich možné důsledky“. *Sociologický časopis* 36 (3): 299–305.
- Kostecký, T. 2000b. „Volební systémy a politický konflikt v prostoru“. Pp. 242–262 in Jehlička, P., J. Tomeš, P. Daněk (eds.): *Stát, prostor, politika. Vybrané kapitoly politické geografie*. Praha: Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy.
- Kostecký, T. 2001. *Vzestup nebo pád politického regionalismu?* Working Papers 01:9. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Kostecký, T. 2003. „Results of the 1992 and 1996 Parliamentary Elections in the Czech Republic from a Regional Perspective.“ Pp. 84–108 in Mansfeldová, Z. (ed.): *Czech Republic: The First Elections in the New Republic, 1992–1996*. Berlin: Edition Sigma.
- Kostecký, T., D. Čermák 2003. „Výběrová šetření a analýza agregátních dat – diskuse na téma použitelnosti různých přístupů v komparativních analýzách politického chování.“ *Sociologický časopis* 39 (4): 529–550.
- Lebeda, T. 2000. „Possibilities for Modifying the System of Proportional Representation Aimed at Stabilising the Executive in the ČR“. *Czech Sociological Review* 1: 49–68.
- Lebeda, T. 2003. „Průzkumy volebních preferencí před volbami do Sněmovny 2002. Srovnání výzkumů agentur CVVM, STEM a TNSF“. *Politologický časopis* 1: 22–37.
- Plecitá, K. 2003. *Voliči v letech 1992–2000. Studie vývoje stranické identifikace v České republice*. (Dizertace). Praha: Fakulta sociálních věd, Univerzita Karlova.
- Sokol, P. 2003. „Volební geografie při volbách do Poslanecké sněmovny“. Pp. 152–160 in Linek, L., L. Mrklas, A. Seidlová, P. Sokol (eds.): *Volby do Poslanecké sněmovny 2002*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Vajda, I. 2001. *Adaptation of Contingency Tables to Local Marginals*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Vajda, I., E. C. van der Meulen 2005. „On minimum divergence adaptation of discrete bivariate distributions to given marginals“. *IEEE Transactions on Information Theory* 51: 313–320.

Historická demografie 28

Obsah

ÚVOD

Tomasz Jaworski: *Historicko-demografické výzkumy Zelenohorské univerzity v letech 1998–2004*

Martin Holý: *Křest ve šlechtickém prostředí českých zemí na prahu novověku*

Eva Kačerová: *Sňatečnost v 17. a 18. století ve světle matrik pražské farnosti Panny Marie pod řetězem*

Markéta Seligová: *Geografická mobilita poddaného obyvatelstva v 1. polovině 18. století ve světle poddanských seznamů*

Michaela Holubová: *Geografická a sociální mobilita snoubenců farnosti Dobruška od konce 18. století do druhé poloviny 19. století*

Martin Jemelka: *Populace Šalomounské hornické kolonie v Moravské Ostravě (1890–1930)*

MATERIÁLY

Eliška Čáňová: *K problematice rekonstrukce rodin na základě matričních zápisů ve farnosti Broumov 2*

RECENZE

Vydává Sociologický ústav AV ČR

Objednávky přijímá a vyřizuje Tiskové a ediční oddělení Sociologického ústavu AV ČR, Jilská 1, Praha 1, 110 00, tel.: +420 222 221 761
e-mail: Eva.Strnadova@soc.cas.cz

Zhodnocení vlivu práce výzkumných agentur na konstruktovou validitu škál¹

MARTIN KREIDL*

Sociologický ústav AV ČR, Praha
a Fakulta filozofická, Západočeská univerzita, Plzeň

Evaluating the Influence of Survey Agencies on the Construct Validity of Scales

Abstract: This article uses a multiple-indicators multiple-causes model to assess the validity of an attitude scale in different survey contexts. Data used in the article come from a methodological experiment that was carried out in the Czech Republic in May 2002. A set of standardised questions was added to the omnibus surveys of three major Czech agencies that routinely conduct public opinion surveys and publicize voting preferences. As all survey instruments in the experiment were standardised, the author argues that the only possible source of variable validity across individual agencies is their fieldwork procedures. Therefore, the model compares not only the construct validity of scales, but also the quality of the fieldwork in individual agencies. It turns out that the scales are valid in all survey contexts, and the assessment fails to identify any major differences between agencies in the quality of measurement.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2005, Vol. 41, No. 1: 103–123

1. Kvalita měření

Kvalita kvantitativního sociálního výzkumu závisí kritickým způsobem na kvalitě dat. Kvalita dat má dvě klíčové složky: reprezentativitu a kvalitu měření. Reprezentativita vypovídá o vztahu výběrového souboru a základní populace výzkumu, zatímco kvalita měření je klasicky posuzována pomocí konceptů reliability a validity. Rozumějme reliabilitou přesnost, konzistentnost měření, tj. schopnost dosáhnout

¹ Práce na tomto textu byly podpořeny Grantovou agenturou Akademie věd ČR (grant číslo S7028204). Rád bych poděkoval zejména Jindřichovi Krejčímu za pomoc při psaní a úpravách dřívějších verzí tohoto textu a anonymním recenzentům Sociologického časopisu za cenné rady a připomínky k předchozím verzím textu, zejména pak k aplikaci myšlenky bootstrapu v analýze. Odpovědnost za případné zbylé chyby a nepřesnosti samozřejmě náleží pouze autorovi. Pracovní verze textu byla prezentována na semináři Sociologického ústavu AV ČR v Praze 6. března 2003. Části tohoto článku byly již dříve využity v pracovním textu, který jsem připravil společně s Tomášem Lebedou [Kreidl, Lebeda 2003]. Připomínky recenzentů této dřívější verze, Hynka Jeřábka a Ladislava Cabady, byly využity rovněž při práci na tomto článku.

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Martin Kreidl, M.A., Ph.D., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: martin.kreidl@soc.cas.cz.

stejného výsledku měření v případě, že se stav pozorovaného předmětu nezměnil, a validitou schopnost měřit koncept, který skutečně zamýšlíme měřit [viz např. Řehák 1998a; Schutt 2004].

Důležitost kvalitního měření v poslední době přitáhla vlnu zájmu sociálních vědců. Přestože klasický model měření má své základy už v monografii Lorda a Novicka [1968], širšího metodologického uplatnění a popularizace se tématu kvality měření dostalo až v osmdesátých a především devadesátých letech minulého století [např. Alwin 1989; Lyberg et al. 1997; Saris, Meurs 1990; Scherpenzeel 1995],² nicméně zájem o kvalitu měření a dat neustoupil ani v novém tisíciletí [např. Biemer, Lyberg 2003]. Do českého prostředí uvádí teorii měření Jeřábek [1992], empirické nástroje pro zjištění kvality měření potom série článků Řeháka a jeho kolegů [Řehák 1998a, 1998b; Řehák, Bártová, Hamanová 1998].

Zájem o měření reliability, ověření validity měřicích instrumentů a jejich implikace pro praktický výzkum narůstá nejen v sociologii, ale i v příbuzných sociálních vědách. Například v sociální demografii Wu, Martin a Long [1999] zkoumali reliability retrospektivně zjišťovaných údajů o plodnosti a sexuálním chování; v sociální psychologii např. Lynch [2000], Rees, Hardy, Ingledew a Evans [2000], nebo Russell [1996] analyzovali validitu škál používaných k měření konceptů jako je pocit osamocení, úzkosti, a sociální opory; Smith a Patterson [1984] uvedli některé pokročilé nástroje k měření validity do kriminologie. Podobně ve výzkumu vzdělání např. Huang a Michael [2000] určují validitu měřicích nástrojů napříč socio-demografickými skupinami; Ward [1994] měří validitu psychologických konceptů, jako je potřeba kontroly a excelence; a Reed-Ashcraft, Kirk a Fraser [2001] zkoumají validitu škál měřících kvalitu rodinného prostředí – nástroje běžného v praxi sociální práce. Podobné příklady bychom ale našli i v medicíně a výzkumu veřejného zdraví [Bjorner, Kristensen 1999; Sukhwinder, Kuttalaliangam, Seneviratna, Orrell 1999].

Možné zdroje nekvalitního měření lze rozdělit do dvou zásadně odlišných skupin: *zdrojem chyb měření je buď samotný měřicí nástroj, nebo je to kontext měření* (srov. podrobný rozbor nabídnutý Biemerem a Lybergem [Biemer, Lyberg 2003: kap. 4–7]). V sociologii je nejběžnějším měřicím instrumentem dotazník, respektive jeho jednotlivé otázky. V případě jednotlivých otázek mají vliv na spolehlivost měření jednak znění otázky, nabídka odpovědí, jejich obsah a počet kategorií (sudý vs. lichý), stejně jako explicitně uvedená možnost „nevím“ a použití karet nebo jiných vizuálních pomůcek. Mezi vlivy kontextu patří design a délka dotazníku, pořadí otázek v dotazníku, způsob distribuce dotazníků (např. poštou, ve skupině, na internetu, emailem, nebo přímý rozhovor s tazatelem), trénink tazatelů, jejich vystupování, neutralita při kladení otázek, důvěryhodnost a zdrženlivost v reakcích na odpovědi. Předpoklady kvalitního měření také stojí na vzájemné neznalosti tazatele a respondenta, na pravidle uskutečnění pouze jediného rozhovoru v domácnosti a vylou-

² Přehled některých dalších klíčových prací z tohoto období tzv. „revoluce kvality“ uvádí např. Biemer a Lyberg [2003: 12–13].

čení opakovaných dotazování jedné osoby [např. Alwin 1989; Biemer, Lyberg 2003; Lyberg et al. 1997; Řehák 1998a; Tourangeau, Singer, Presser 2003].

V tomto textu nejdříve představím jeden ze základních instrumentů používaných k měření konstruktové validity škál, tzv. MIMIC model, a poté tento nástroj použiji k odhadu konstruktové validity škály pravo-levé politické orientace respondentů. Poté porovnám kvalitu škály v datech sebraných třemi hlavními českými výzkumnými agenturami: CVVM, STEM a TNS-Factum. Vycházím z předpokladu, že *v případě, že použijeme v různých měřicích kontextech stejný měřicí instrument, může být jediným zdrojem rozdílné kvality měření právě jen odlišný kontext*. Na základě této metodologie lze odhalit rozdíly ve kvalitě měření mezi agenturami, ale nelze a priori určit, která agentura dosahuje lepších výsledků. Seřadit agentury podle výsledků lze lépe s použitím jiných nástrojů, například přístupů založených na zkoumání prediktivní validity [Lebeda 2003].

2. Metody měření reliability a validity

Existuje celá řada metod, jak měřit reliabilitu a validitu měření. Jak už jsem uvedl, reliabilita je schopnost měřicího nástroje dosáhnout stejného výsledku měření, pokud se nezměnil stav měřeného objektu. Reliabilita je podmínkou nutnou, nicméně nepostačující k dosažení validity. Nástroje k měření reliability jsou nicméně poněkud snáze dostupné než nástroje nutné pro odhad validity, a proto se často v empirických pracích testuje pouze reliabilita měřicích instrumentů.

Mezi základní čtveřici nástrojů ke zhodnocení reliability patří *metoda v čase opakovaného měření* (například tzv. „Quasi-simplex model“ [viz Řehák 1998b]), která je založená na předpokladu, že se stav objektu v určitém časovém intervalu nemění, a proto by opakovaná měření měla dospět ke stejnému výsledku. Druhou poměrně rozšířenou metodou měření reliability je *mezi-položková reliabilita*, neboli konzistence v odpovědích na baterii otázek určovaná například pomocí indexu Cronbachovo alfa. Další běžnou metodou je reliabilita zjišťovaná pomocí *alternativních forem* jedné otázky, která se liší například formulací úvodního stimulu, množstvím nebo řazením nabízených odpovědí, použitím karet a podobně. Alternativní verze téže otázky se buď mohou objevit v tomtéž dotazníku, kde na ně odpovídají titíž respondenti, nebo je každá verze nabídnuta jen části respondentů v tzv. *split-halves designu* [Schutt 2004]. Konečně poslední rozšířenou metodou zjišťování reliability je *porovnání více pozorovatelů*, kteří hodnotí stejnou situaci, nebo věc. Tato metoda je často používána např. ve školách, kdy je každá zkouška hodnocena nezávisle více než jedním hodnotitelem s použitím stejného nástroje, např. hodnotících instrukcí. Čím vyšší je mezi hodnotiteli shoda, tím lepší je reliabilita použitého nástroje.

Nástroje a postupy k měření validity jsou obecně vzácnější. Asi nejběžnější, nicméně také nejsnazší a nejméně uspokojivá je metoda zjevné validizace. *Zjevná validita* je založena na intuitivním předpokladu, že výsledek měření skutečně odráží výzkumníkův koncept. Přístupy spoléhající na zjevnou validizaci jsou zpravidla

neuspokojivé, Disman [1993] je dokonce přesvědčen, že zjevná validizace je jen eufemismem pro situace, kdy kontrola validity vůbec nebyla provedena. Pojem *obsahové validity* se zaměřuje na úplnost významové domény jevu, který zkoumáme. Jak zjevná, tak obsahová validita nemohou být zkoumány jinak než odkazem na existující literaturu, teorii daného jevu, empirický výzkum a mínění expertů.

Třetí ze skupiny nástrojů k určení validity, *kriteriální validita*, je naproti tomu objektivněji měřitelná, a to porovnáním s nějakým objektivním, již validizovaným kritériem buď souběžně (tzv. *souběžná validita*), nebo prospektivně (*prediktivní validita*). Například volební prognóza může být validizována skutečnými volebními výsledky. Slabinou přístupů založených na kriteriální validitě je absence spolehlivě validizovaných kritérií.

Posledním, čtvrtým přístupem k určení validity je *konstruktová validita*. Konstruktová validita je doložena, pokud je v datech zjištěn takový vztah mezi daným indikátorem a dalšími proměnnými, jaký bychom a priori očekávali na základě teorie. Konvergentní validity je dosaženo, pokud je jeden indikátor zkoumaného konceptu asociován s dalšími, nicméně odlišnými indikátory téhož konceptu. Diskriminační validity je naproti tomu dosaženo v případě, že hodnoty proměnné měřící daný koncept nejsou příliš silně asociovány s měřením odlišných, nicméně příbuzných konceptů. Základním nástrojem k měření konvergentní a diskriminační validity jsou explorační a konfirmační faktorová analýza a jejich různé aspekty (např. Bell, Lee 2002; Campbell, Arthur 1997; Jones et al. 2002; Lynch 2000; Russell 1996; Zhu 2000).

Posledním, a teoreticky i metodologicky nejnáročnějším přístupem k měření konstruktové validity je potom tzv. MIMIC model, který umísťuje zkoumaný měřicí nástroj, zpravidla vícepoložkovou škálu, do kontextu jak konceptuálně příbuzných tak odlišných proměnných, přesně specifikuje možné kauzální vazby mezi proměnnými a kontrastuje v datech zjištěný vzorec vztahů s teorií. Pokud jsou v datech zjištěny vztahy odpovídající teorii, je toto zjištění bráno jako potvrzení konstruktové validity zkoumané proměnné [např. Bagozzi 1978; Edmundson, Koch 1993; Jöreskog, Sörbom 1975; Ruble, Stout 1990; Williams 1994].

3. Kvalita měření volebních preferencí: základní výzkumná otázka

Zatímco otázky kvality měření jsou neustále v centru pozornosti empirických sociálních věd, stojí většinou celkem pochopitelně mimo zájem veřejnosti. Nicméně stejně jako v určitých, zejména předvolebních, obdobích periodicky roste zájem o mapování postojů a chování lidí, vyvstává se stejnou periodicitou i zájem o kvalitu měření. Například před volbami do Poslanecké sněmovny v roce 2002 se někteří novináři snažili vysvětlit systematicky rozdílné výsledky výzkumů veřejného mínění, které nabízely jednotlivé agentury, zejména nejčastěji citované CVVM, STEM a TNS Factum. Tím se do středu zájmu dostaly i odlišné metody měření volebních preferencí. Například Hospodářské noviny 19. dubna 2002 přebírají zprávu

ČTK, která konstatuje rozdíly změřených volebních preferencí mezi agenturami [čtk 2002]. Lipold [2002] poukazuje na inherentně danou nepřesnost volebních odhadů a Šídlo [2002] v podobně laděném článku objasňuje poměrně podrobně i vznik a metodologii odhadů volebních preferencí a volebních prognóz.

Autor skrytý pod redakční značkou *luk* [2002] se v Právu dostává nejblíže našemu tématu. Autor spekuluje o tom, že odlišné volební preference jsou důsledkem odlišných dotazovacích metod, které jednotlivé agentury používají. Konečně Černý [2002], v té době mimo jiné i zaměstnanec TNS-Factum, odhaduje, že výsledek volební prognózy závisí i na kontextu konkrétního dotazníku a tématech dalších otázek, které tazatel respondentovi ve výzkumu klade. Do debaty o kvalitě volebních preferencí se „vysvětlujícími“ texty zapojila i Seidlová [2001, 2002], v té době jinak ředitelka CVVM.

Tento text má dvojí cíl. Jednak představuje české sociologii jeden z nejrozšířenějších metodologických nástrojů k měření konstruktové validity, tzv. MIMIC model (viz níže), a zároveň jej aplikuje na problém kvality měření českých výzkumných agentur. Tento druhý cíl tak v odborné rovině doplňuje mediální zájem o kvalitu sociologického měření. Česká sociologie má, bohužel až na velmi řídké výjimky, v empirické analýze běžně používaných výzkumných metod zatím [ale viz např. Řehák 1998a, 1998b; Řehák, Bártová, Hamanová 1998] nesplacený dluh k odborné i laické veřejnosti.

4. Použitá data

Používám data z metodologického šetření, které bylo provedeno v předvolebních měsících roku 2002. Do omnibusových šetření, která byla v té době v STEM, TNS-Factum a CVVM využívána i pro měření volebních preferencí, byl přidán soubor několika standardních otázek, z nichž v tomto textu používám pětipoložkovou baterii k měření postavení respondenta na tzv. „objektivní“ škále pravolevé politické orientace (viz níže), subjektivní politickou orientaci měřenou na sedmibodové pravolevé škále jdoucí od 1 (levice) až po 7 (právice), desetibodovou škálu subjektivního sociálního statusu (1 nejvyšší status, 10 nejnižší status)³ a vzdělání měřené čtyřstupňovou škálou (ZŠ, vyučení, maturita, vysoká škola).

Protože znění otázek, použité měřicí škály, další instrumenty i termíny položení otázek (květen 2002) byly ve všech kontextech (tj. agenturách) v maximální dosažitelné míře shodné, lze jediné zjištěné rozdíly v kvalitě měření připsat rozdílné kvalitě práce jednotlivých agentur. Zdrojem nereliabilního měření může být, jak už bylo řečeno, kvalita tazatelské sítě, tj. kvalita tréninku a školení tazatelů, sociální skladba sítě, neutralita a důvěryhodnost tazatelů, přesné dodržení pokynů k výzkumu, neopakování rozhovorů ve stále stejných domácnostech, provádění rozhovorů pouze respondenty, které tazatel před zahájením výzkumu neznal apod. Zdrojem nekvalitní

³ Přesné znění těchto otázek je uvedeno v Příloze.

ho měření může ovšem být i nekvalitní *zpracování dat v samotné agentuře*, kódování a kontroly dat [srov. Biemer, Lyberg 2003]. Kvalitu měření ovlivňuje i celková délka rozhovoru (tj. počet dalších otázek v omnibusovém šetření), nebo kontext dalších otázek ve výzkumu, neboť ty mohou vést ke krátkodobé změně postoje, mohou navádět k jisté odpovědi, mohou iniciovat proces tvorby nového postoje nebo mohou zvyšovat nebo snižovat ochotu respondentů k účasti ve výzkumu.⁴

Na první pohled nabízejí ve svých měsíčních omnibusech všechny tři agentury velmi podobné podmínky. Základní metodou je standardizovaný rozhovor vedený v osobním *face-to-face* kontaktu s respondentem, někdy s pomocí karet. Také v otázkách našeho metodologického experimentu byly použity karty. Respondentovy odpovědi jsou tazatelem zaznamenávány do předtištěných políček dotazníku.

Všechny tři firmy standardně v roce 2002, kdy byla data sebrána, používaly metodu kvótního výběru. Agentura TNS Factum použila 5 kvótních znaků: regiony-NUTS3, velikost místa bydliště, věk (5 skupin), pohlaví a vzdělání (4 kategorie); agentura nám s datovým souborem neposkytla technickou zprávu, proto nám nejsou známy podrobnosti o členění věkových skupin a velikostní kategorie místa bydliště v kvótním předpisu. I STEM používá kvótní předpis s pěti znaky: regiony (definované jako 8 regionů NUTS2), velikost místa bydliště (6 kategorií), pohlaví, věk (4 kategorie) a vzdělání (4 kategorie). CVVM používá 5 kvótních znaků: region (8 starých krajů), velikost místa bydliště (6 kategorií), pohlaví, věk (4 kategorie) a vzdělání (rovněž 4 skupiny).

STEM ani CVVM klientům ve svých výzkumech nenabízejí váhy, zatímco TNS Factum nabízí hned dva alternativní způsoby vážení. Prvním je sociodemografická váha, která převažuje výsledky znovu podle základních kvótních znaků. Druhá váha upravuje výsledky podle regionu, velikosti místa bydliště a volebního chování v roce 1998. Podrobnosti o tvorbě vah nám s datovým souborem nebyly poskytnuty, což je poněkud překvapivý postup. Váhy nejsou v analýze dat TNS Factum použity, neboť software použitý pro analýzu jejich použití neumožňuje (viz níže). Popisné statistiky dat ze souboru TNS Factum nabízím jak nevážené, tak s použitím obou dodaných vah. Vliv vah na distribuci hodnot jednotlivých proměnných je ovšem minimální, zpravila v řádu jednoho procenta (viz níže).

Výzkum STEM proběhl v prvním květnovém týdnu roku 2002 na celkem 2080 respondentech. Výzkum CVVM proběhl ve stejném termínu na celkovém sou-

⁴ Vliv těchto kontextuálních efektů nelze nikdy vyloučit, ani standardizovat, byť by to např. v metodologickém šetření tohoto druhu bylo vhodné. Protože kontexty otázky na volební preference se v omnibusových šetřeních mění od měsíce k měsíci, bude se pravděpodobně s nimi měnit i samotná kvalita dat. Proto by bylo vhodné experiment podobný našemu opakovat častěji a získat tak stabilnější a robustnější výsledky. Zodpovědnost za tyto kontextuální efekty v případě omnibusových šetření náleží ovšem agentuře, která má složit dotazník tak, aby byly reaktivní efekty mezi otázkami minimalizovány, popřípadě odmítnout do omnibusu záležitosti, díky nimž by došlo ke zkreslení celého šetření nebo k jeho prodloužení nad únosnou délku. Je ovšem vhodné, aby se zainteresovaní uživatelé výsledků sami o obsah omnibusu zajímali.

boru 1083 respondentů a TNS Factum se v týdnu od 13. 5. 2002 dotázal 1014 osob. Protože jednotlivé agentury používají odlišné věkové vymezení základní populace (15 let a více vs. 18 let a více⁵), rozhodl jsem se věkové rozložení sjednotit a do analýzy zahrnout pouze respondenty ve věku 18 let a více (972 respondentů TNS, 2077 respondentů STEM a 991 respondentů CVVM). Po vyloučení respondentů s chybějícími daty zbylo pro samotnou analýzu 754 respondentů TNS Factum, 1817 respondentů STEM a 710 respondentů CVVM.

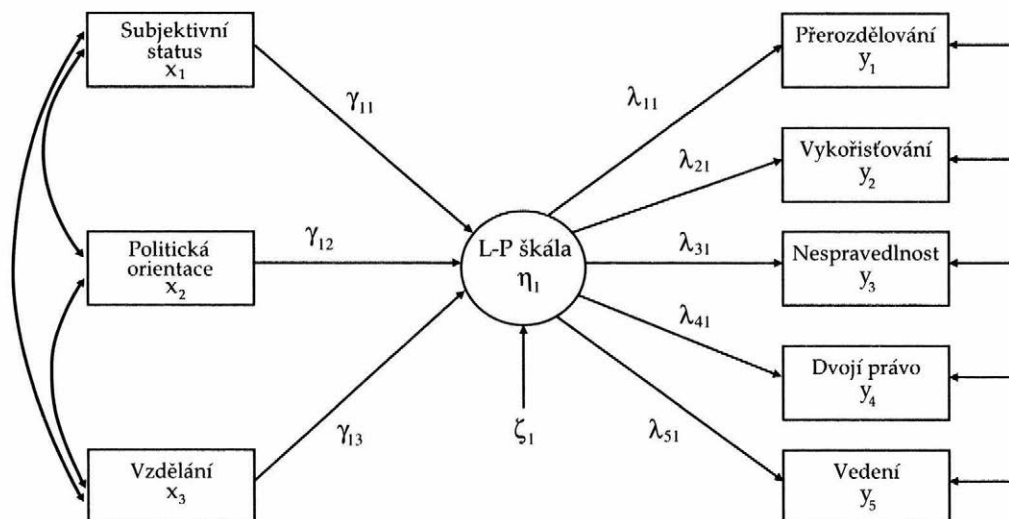
Protože při porovnávání modelů (viz níže) používám testové statistiky na bázi chí-kvadrátu⁶, jejichž velikost závisí na velikosti vzorku, nabízím výsledky analýzy v několika podobách: výsledky založené na kompletním souboru všech dostupných respondentů všech agentur; výsledky založené na všech dostupných respondentech každé agentury zvlášť; a nakonec výsledky založené na re-samplingu respondentů každé agentury (podrobněji o myšlence re-samplingu a bootstrapu, viz [Efron, Tibshirani 1993]. Mezi respondenty každé agentury provádím 100 opakovaných náhodných výběrů s opakováním o standardizované velikosti. Jako standardní velikost výběrových souborů pro re-sampling jsem zvolil velikost nejmenšího datového souboru (CVVM, 710 respondentů). Test validity opakuji na každém takto získaném datovém souboru a uvádím souhrnné statistiky těchto opakování (medián, směrodatnou odchylku testového kritéria, 95% interval spolehlivosti) a ukáži distribuci testového kritéria pomocí krabicového grafu. Aplikací myšlenky bootstrapu v tomto kontextu jednak optimálně využiji informace o všech respondentech, tak standardizují velikost jednotlivých datových souborů a přitom není výsledek chí-kvadrátového testu ovlivněn odlišnou původní velikostí jednotlivých datových souborů, což by například výběr pomocí náhodné procedury bez opakování neumožnil [srov. Efron, Tibshirani 1993].

5. Základní charakteristiky MIMIC modelu

MIMIC model (MIMIC je zkratka za Multiple Indicators – Multiple Causes) je jedním z nejběžnějších existujících nástrojů pro měření konstruktové validity měřicích instrumentů. Podstatou MIMIC modelu je testování validity vícepoložkové škály, která má měřit jeden latentní konstrukt, v nějakém teoreticky relevantním kontextu dalších proměnných. Nejjednodušší verze MIMIC modelu je situace s jednou latentní škálou, která je měřena pomocí několika indikátorů (označovaných v tradici strukturního modelování zpravidla y) a je zároveň ovlivňována několika přímo pozorovanými proměnnými x , viz Jöreskog, Sörbom 1989]. Takový nejjednodušší mo-

⁵ Přestože STEM udává základní populaci výzkumu v rozmezí 18 a více let, našli jsme v souboru 3 respondenty, kteří udávali nižší věk.

⁶ Příkaz *testnl* v programu STATA testuje nelineární omezení v rámci odhadnutého modelu pomocí Waldova testu (je to obdoba příkazu *test*, který nicméně testuje pouze lineární omezení); v tomto konkrétním případě pomocí klasického chí-kvadrátu [podrobnosti viz STATA Corp. 2003b].

Obrázek 1. MIMIC model k ověření konstruktové validity škály pravolevé politické orientace

del používají například Hodge a Treiman [1968], kteří testují závislost latentní škály sociální participace (měřené pomocí tří indikátorů) na třech různých žebříčcích sociálního statusu (příjem, zaměstnání, vzdělání).⁷

V našem konkrétním případě je výchozí MIMIC model prezentován na Obrázku 1. Model obsahuje 8 přímo měřených proměnných a jednu latentní proměnnou (η).⁸ Z osmi přímo měřených proměnných jsou 3 nezávislé (x) a 5 je závislých (y). Závislé proměnné jsou položky používané standardně pro měření tzv. objektivní pravolevé orientace [viz např. Evans, Heath, Lalljee 1996; Matějů, Vlachová 2000]. Jde o souhlas (vyjádřený na čtyřbodové škále, kde 1 je „rozhodně souhlasím“, 2 znamená „spíše souhlasím“, 3 „spíše nesouhlasím“ a 4 „rozhodně nesouhlasím“) s následující pětici tvrzení (v závorkách jsou uvedeny zkrácené výrazy použité v obrázcích):

1. Vláda by měla přerozdělovat příjem od těch, kteří jsou na tom lépe, těm, kteří jsou na tom hůře. (přerozdělování)

⁷ MIMIC model byl v posledních desetiletích použit v řadě různých disciplín, mimo jiné i v sociologii [Blake, Richardson, Bhattacharya 1991; Bohrnstedt 1977; Inverarity 1976; Warren, Hauser 1997]; kriminologii [např. Piquero, Macintosh, Hickman 2002; Smith, Patterson 1984]; ekonomii [Giles 1999]; politické vědě [Stapleton 1978]; výzkumu veřejného zdraví a medicíně [např. Bjorner, Kristensen 1999; Gallo, Anthony, Muthen 1994; Mast, MacNeill, Lichtenberg 2002]; sociální psychologii [např. Lynch 2000] i sociální práci [Reed-Ashcraft, Kirk, Fraser 2001].

⁸ Při popisu MIMIC modelu používám notaci, která je běžná ve strukturním modelování, například v programu LISREL [Jöreskog, Sörbom 1989].

2. Vlastníci velkých podniků bohatnou na úkor dělníků. (*vykořisťování*)
3. Obyčejní pracující lidé nedostávají spravedlivý podíl z národního bohatství. (*nespravedlnost*)
4. Existuje jedno právo pro bohaté a druhé pro chudé. (*dvojí právo*)
5. Vedení podniku se bude vždy snažit vyzrát na zaměstnance, pokud dostane šanci. (*vedení*)

Těchto pět postojů je v souladu s teorií bráno jako pět indikátorů latentního konstruktů (η_i v Obrázku 1). Zároveň z teorie determinant politických postojů a její aplikace na českou společnost odvozují, že měřená pozice na „objektivní“ pravo-levé škále závisí na třech exogenních, nezávislých proměnných: objektivním sociálním statusu, který je zde přiblížen vzděláním respondenta, na subjektivním sociálním postavení respondenta a na subjektivní pravo-levé politické identifikaci [viz např. Kreidl 1998; Matějů, Vlachová 2000].

Model dále obsahuje dva druhy chyb, chybu v rovnicích (ζ_i) a chyby měření [ε_i , viz Jöreskog, Sörbom 1989]. Vztahy mezi proměnnými v MIMIC modelu mohou být vyjádřeny dvěma rovnicemi, rovnicí strukturní („*structural equation*“) a rovnicí pro model měření („*measurement equation*“).

Strukturní rovnici můžeme zapsat jako:

$$\eta = \Gamma X + \zeta, \quad (1)$$

kde η je sloupcový vektor (obecně) m latentních proměnných, X je sloupcový vektor n pozorovaných nezávislých proměnných, Γ je maticí ($m \times n$) parametrů, která vyjadřuje efekty nezávislých proměnných (X) na vektor m latentních závislých proměnných (η) a ζ je sloupcový vektor (obecně) m disturbancí v měření m latentních konstruktů.

Model měření je potom:

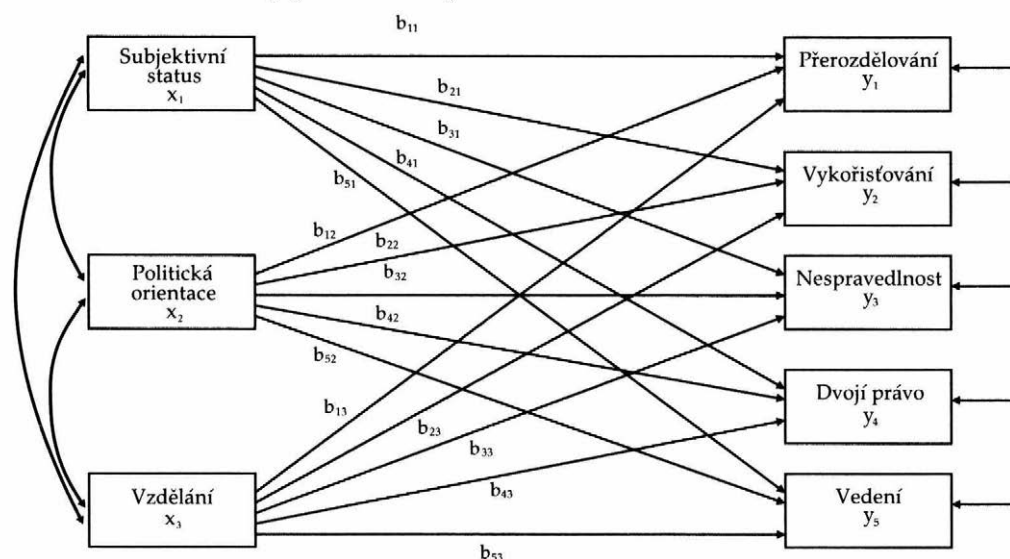
$$Y = \Lambda \eta + \varepsilon, \quad (2)$$

kde Y je sloupcový vektor p pozorovaných indikátorů, η je sloupcový vektor (obecně) m latentních proměnných, Λ je ($p \times m$) parametrická matice obsahující faktorové zátěže a ε je sloupcový vektor p chyb měření u indikátorových proměnných.

6. Měření validity škál pomocí MIMIC modelu

Metodologicky o modelech typu MIMIC poprvé pojednávají pravděpodobně Hauser a Goldberger [1971]. Jöreskog a Goldberger [1975] dále ukazují, že se lze na MIMIC model dívat jako na mnohorozměrný regresní model s určitou soustavou omezení, tzv. poměrových omezení („*proportionality restrictions*“). Tato poměrová omezení hrají klíčovou roli při použití MIMIC modelu ke zhodnocení konstruktové validity škál,

Obrázek 2. Neomezený regresní model předpokládající přímý vliv nezávislých proměnných na indikátory pravolevé škály⁹

a proto v této sekci textu jednak vysvětlím, co poměrová omezení znamenají, tak princip jejich testování.

Vezměme mnohorozměrný regresní model závislosti pěti proměnných (proměnné „Přerozdělování“, „Využívání“, „Nespravedlnost“, „Dvojí právo“, „Vedení“) na třech nezávislých proměnných („Subjektivní status“, „Vzdělání“, a „Politická orientace“), jak je znázorněno na Obrázku 2. Tento model, na rozdíl o MIMIC modelu (Obrázek 1) nepředpokládá existenci latentní škály indikované pětici přímo měřených proměnných. Na rozdíl od MIMIC modelu nepředpokládá tento regresní model žádná škálovací omezení a nechává každou závislou proměnnou reagovat individuálně na změny v hodnotách nezávislých proměnných, tj. relativní síla efektů jednotlivých nezávislých proměnných na závislou proměnnou se může v každé z rovnic libovolně měnit. Každá z přímých šipek v obrázku 2 odpovídá jednomu z celkem 15 regresních koeficientů v modelu. Tento model můžeme zapsat jako:

$$\begin{aligned}
 y_1 &= b_{11} x_1 + b_{12} x_2 + b_{13} x_3 + \varepsilon_1 \\
 y_2 &= b_{21} x_1 + b_{22} x_2 + b_{23} x_3 + \varepsilon_2 \\
 y_3 &= b_{31} x_1 + b_{32} x_2 + b_{33} x_3 + \varepsilon_3 \\
 y_4 &= b_{41} x_1 + b_{42} x_2 + b_{43} x_3 + \varepsilon_4 \\
 y_5 &= b_{51} x_1 + b_{52} x_2 + b_{53} x_3 + \varepsilon_5
 \end{aligned} \tag{3}$$

⁹ Z důvodu zachování přehlednosti nejsou v obrázku zakresleny korelace mezi chybami měření závislých proměnných (vektor Y).

V MIMIC modelu, kde je y_1 referenčním indikátorem pro η a tudíž je $\lambda_{11} = 1$, platí:

$$\begin{aligned} y_1 &= \eta + \varepsilon_1 \\ y_2 &= \lambda_{21} \eta + \varepsilon_2 \\ y_3 &= \lambda_{31} \eta + \varepsilon_3 \\ y_4 &= \lambda_{41} \eta + \varepsilon_4 \\ y_5 &= \lambda_{51} \eta + \varepsilon_5 \end{aligned} \quad (4)$$

a zároveň:

$$\eta = \gamma_{11} x_1 + \gamma_{12} x_2 + \gamma_{13} x_3 + \zeta \quad (5)$$

MIMIC model zapsaný v rovnicích (4) a (5) je zúžením obecného regresního modelu (3) (jde o „nested models“). MIMIC model konkrétně předpokládá následující restrikce uvnitř regresního modelu:

$$\begin{array}{lll} b_{11} = \gamma_{11} & b_{12} = \gamma_{12} & b_{13} = \gamma_{13} \\ b_{21} = \gamma_{11} \lambda_{21} & b_{22} = \gamma_{12} \lambda_{21} & b_{23} = \gamma_{13} \lambda_{21} \\ b_{31} = \gamma_{11} \lambda_{31} & b_{32} = \gamma_{12} \lambda_{31} & b_{33} = \gamma_{13} \lambda_{31} \\ b_{41} = \gamma_{11} \lambda_{41} & b_{42} = \gamma_{12} \lambda_{41} & b_{43} = \gamma_{13} \lambda_{41} \\ b_{51} = \gamma_{11} \lambda_{51} & b_{52} = \gamma_{12} \lambda_{51} & b_{53} = \gamma_{13} \lambda_{51} \end{array} \quad (6)$$

Z toho vyplývají následující restrikce:

$$b_{21}/b_{11} = b_{22}/b_{12} = b_{23}/b_{13} \quad (7)$$

$$b_{31}/b_{11} = b_{32}/b_{12} = b_{33}/b_{13} \quad (8)$$

$$b_{41}/b_{11} = b_{42}/b_{12} = b_{43}/b_{13} \quad (9)$$

$$b_{51}/b_{11} = b_{52}/b_{12} = b_{53}/b_{13} \quad (10)$$

Namísto 15 regresních koeficientů (viz rovnice (3)) má MIMIC model jen 7 koeficientů (γ a λ v rovnicích (4) a (5)), což vyplývá z uvedených 8 dodatečných omezení (viz (7), (8), (9) a (10)). Tato omezení jsou známa právě jako „poměrová omezení“ („proportionality restrictions“). Z poměrových omezení vyplývá, že relativní efekty nezávislých proměnných jsou stejné pro všechny položky v baterii. Např. x_1 může mít větší efekt než x_2 , ale platí, že relativní velikost efektů x_1 a x_2 je stejná pro y_1 , y_2 , y_3 , y_4 i y_5 .

Principem MIMIC modelu coby nástroje k určení konstruktové validity je statistický test nulové hypotézy (H_0) o platnosti poměrových omezení pomocí chí-kvadrátového testu. Pokud poměrová omezení platí, respektive nulová hypotéza není na základě statis-

tického testu zamítnuta, je škála považována za konstruktově validní. Je potvrzen předpoklad, že *vliv měřených nezávislých proměnných na měřené závislé indikátory není přímý, ale je zprostředkován jednou latentní proměnnou, tj. škálou*. V našem konkrétním případě (viz rovnice (7), (8), (9), (10)) se bude jednat o chí-kvadrátový test s osmi stupni volnosti. Vyšší hodnota chí-kvadrátu pak, při standardizované velikosti vzorku, znamená větší odchylku od poměrových omezení; pokud hodnota chí-kvadrátu překročí kritickou hladinu, musíme zamítnout platnost poměrových omezení a škálu v daném kontextu prohlásit za konstruktově nevalidní.

V principu lze odhadnout parametry MIMIC modelu s použitím běžné algebry. Testovat platnost poměrových omezení lze například i s použitím běžných statistických balíků jako je STATA [STATA Corp. 2003a], který byl použit i pro výpočet zde uváděných výsledků.¹⁰ Odhad všech parametrů modelu je pak možné získat jen speciálním softwarem pro strukturní modelování, jako je např. LISREL, EQS, nebo Mplus.

7. Popis dat a výsledků

Distribuce odpovědí na otázky tvořící pravo-levou postojoyou škálu jsou velmi podobné napříč agenturami (Tabulka 1). Jen v několika málo případech najdeme významnější odchylky. Nejsilnější rozdíly najdeme mezi CVVM a TNS Factum v odpovědích na 3 otázky použité škály. Zatímco 23 % respondentů TNS Factum rozhodně souhlasilo s výrokem „Vláda by měla přerозdělovat příjem od těch, kteří jsou na tom lépe, těm, kteří jsou na tom hůře“, pouze 15 % respondentů CVVM vyjádřilo podobně silný souhlas. Podobně 40 % respondentů TNS Factum a pouze 33 % respondentů CVVM rozhodně souhlasilo, že „Vlastníci velkých podniků bohatnou na úkor dělníků.“ Konečně 38 % respondentů TNS Factum a pouze 31 % respondentů CVVM rozhodně souhlasilo, že „Obyčejní pracující lidé nedostávají spravedlivý podíl z národního bohatství.“ Ostatní rozdíly mezi agenturami jsou již méně významné.

Výsledky testů platnosti proporčních omezení v testovaném MIMIC modelu jsou představeny v Tabulce 2. Pro ilustraci uvádím výsledky testu na souhrnném vzorku všech respondentů všech agentur, na kompletním vzorku každé agentury a výsledky založené na standardizovaném vzorku respondentů každé agentury. Velikost těchto standardizovaných vzorků (710 respondentů) odpovídá počtu respondentů v nejmenším vzorku, který patří CVVM. Při standardizaci velikosti vzorků ovšem vyvstává otázka, jak efektivně využít informaci o respondentech, kteří nebyli do vzorku vybráni. Abych předešel ztrátě informace, provedl jsem mezi respondenty všech agentur sto opakovaných náhodných výběrů s opakováním o velikosti

¹⁰ Použité datové soubory a potřebné příkazové soubory („do files“) použité v programu STATA ke všem zde prezentovaným výpočtům jsou volně k dispozici ke stažení a k replikaci výsledků na následující internetové stránce: www.soc.cas.cz/kreidl_data. Tato stránka také obsahuje písemný návod na spuštění programů pro čtenáře, kteří běžně program STATA nepoužívají.

Tabulka 1. Procentní distribuce proměnných tvořících škálu pravo-levé politické orientace podle agentury, předvolební omnibusová šetření z roku 2002

Agentura	Proměnná				
	Přerozdělování				Celkem (N)
	Rozhodně souhlasím	Spiše souhlasím	Spiše nesouhlasím	Rozhodně nesouhlasím	
TNS Factum 1	23 %	32 %	27 %	18 %	100 % (754)
TNS Factum 2	24 %	32 %	27 %	17 %	100 % (743)
TNS Factum 3	22 %	31 %	28 %	18 %	99 % (738)
STEM	19 %	35 %	30 %	16 %	100 % (1817)
CVVM	15 %	36 %	32 %	16 %	100 % (710)
Celkem	19 %	34 %	30 %	17 %	100 % (3281)
	Vykorišťování				Celkem
	Rozhodně souhlasím	Spiše souhlasím	Spiše nesouhlasím	Rozhodně nesouhlasím	
TNS Factum 1	40 %	34 %	19 %	7 %	100 % (754)
TNS Factum 2	41 %	33 %	19 %	6 %	99 % (743)
TNS Factum 3	41 %	33 %	20 %	7 %	101 % (738)
STEM	37 %	37 %	19 %	7 %	100 % (1817)
CVVM	33 %	42 %	18 %	7 %	100 % (710)
Celkem	37 %	37 %	19 %	7 %	100 % (3281)
	Nespravedlností				Celkem
	Rozhodně souhlasím	Spiše souhlasím	Spiše nesouhlasím	Rozhodně nesouhlasím	
TNS Factum 1	38 %	38 %	19 %	5 %	100 % (754)
TNS Factum 2	39 %	38 %	18 %	5 %	100 % (743)
TNS Factum 3	38 %	38 %	19 %	5 %	100 % (738)
STEM	34 %	41 %	20 %	5 %	100 % (1817)
CVVM	31 %	46 %	17 %	5 %	99 % (710)
Celkem	34 %	42 %	19 %	5 %	100 % (3281)
	Dvojí právo				Celkem
	Rozhodně souhlasím	Spiše souhlasím	Spiše nesouhlasím	Rozhodně nesouhlasím	
TNS Factum 1	38 %	33 %	20 %	9 %	100 % (754)
TNS Factum 2	38 %	33 %	20 %	8 %	99 % (743)
TNS Factum 3	37 %	34 %	21 %	9 %	101 % (738)
STEM	35 %	37 %	19 %	8 %	99 % (1817)
CVVM	35 %	36 %	19 %	9 %	99 % (710)
Celkem	36 %	36 %	20 %	9 %	101 % (3281)
	Vedení				Celkem
	Rozhodně souhlasím	Spiše souhlasím	Spiše nesouhlasím	Rozhodně nesouhlasím	
TNS Factum 1	38 %	39 %	18 %	5 %	100 % (754)
TNS Factum 2	39 %	38 %	18 %	5 %	100 % (743)
TNS Factum 3	38 %	39 %	19 %	5 %	101 % (738)
STEM	38 %	41 %	17 %	4 %	100 % (1817)
CVVM	36 %	46 %	15 %	3 %	100 % (710)
Celkem	38 %	42 %	17 %	4 %	101 % (3281)

Pozn.: U TNS Factum uvádíme tři výsledky – první řádek platí pro nevážená data, druhý pro data vážená „demografickou“ vahou a třetí je výsledek po aplikaci převážení podle regionu, velikosti místa bydliště a volebního chování v roce 1998. Všechny hodnoty jsou zaokrouhleny na jedno desetinné místo, v důsledku chyby ze zaokrouhlení není součet v každém řádku roven přesně 100 %.

Tabulka 2. Test platnosti proporčních omezení v MIMIC modelu podle výzkumné agentury v roce 2002

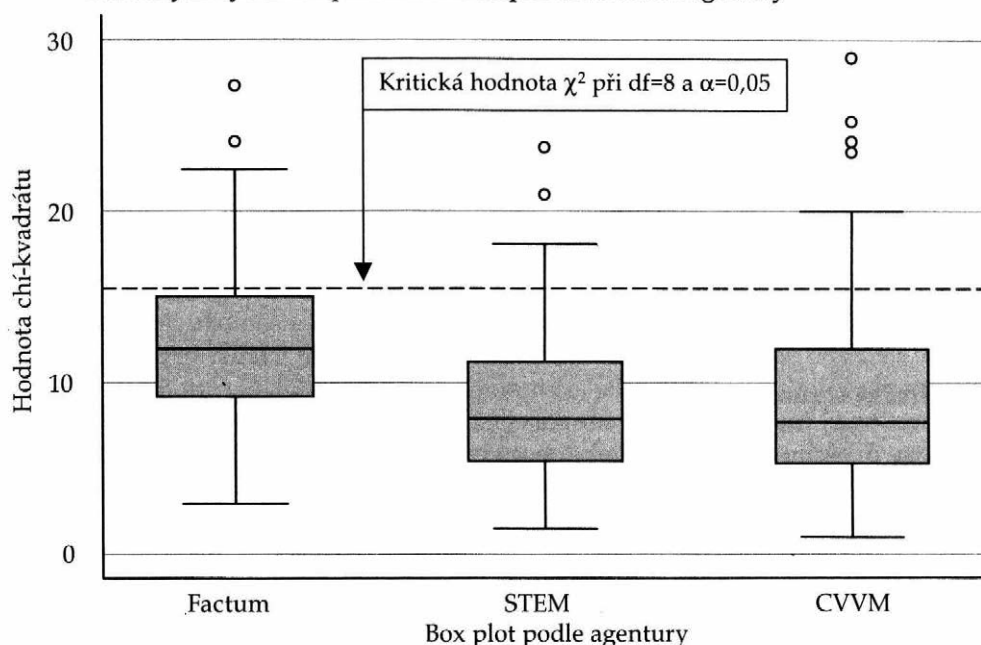
	χ^2	s.d.	df	N	95 % C.I.
A. bootstrapovaný vzorek*					
CVVM	7,71	5,42	8	710	2,43; 24,64
STEM	7,89	4,41	8	710	1,73; 19,46
TNS	11,97	4,88	8	710	3,74; 23,20
B. původní data					
CVVM	4,59	--	8	710	--
STEM	12,52	--	8	1817	--
TNS	10,02	--	8	754	--
Všichni respondenti	9,05	--	8	3281	--

* Bootstrapovaný vzorek znamená, že jsem v souboru respondentů každé agentury provedl 100 náhodných výběrů s opakováním ($n = 710$) a v každém jsem vypočetl chí-kvadrátový test platnosti poměrových omezení. V tabulce prezentované hodnoty jsou střední hodnotou a směrodatnou odchylkou distribuce této stovky hodnot chí-kvadrátu. Konfidenční interval je založen na 2.5 a 97.5-tém percentilu v distribuci hodnot chí-kvadrátu, což je hrubé, nicméně přijatelné přiblížení skutečných hodnot [Efron, Tibshirani 1993: 5].

710 respondentů a na každém takto získaném souboru jsem otestoval platnost poměrových omezení pomocí chí-kvadrátového testu (idea *bootstrapu*, viz výše). Protože používám metodu náhodného výběru s vracením, můžu provádět výběr ze souboru každé agentury, a tedy i CVVM. V Tabulce 2 potom prezentuji střední hodnotu chí-kvadrátu v tomto souboru sta opakovaných testů v souboru dat každé agentury.

V panelu A Tabulky 2 jsou uvedeny výsledky na bootstrapovaných vzorcích a v panelu B na vzorcích nestandardizovaných. Podle výsledků v Tabulce 2 se zdá, že se data sebraná každou z agentur signifikantně neodlišují od předpokládaného MIMIC modelu. Chí-kvadrátový test proporčních omezení v nestandardizovaných datech CVVM dosahuje hodnoty 4.59 ($df=8$), datech STEM 12.52 a u TNS Factum 10.02. Žádná z těchto hodnot nepřesahuje kritickou hodnotu chí-kvadrátu s 8 stupni volnosti (15.5) a proto u žádné agentury nemůžeme zamítnout hypotézu o platnosti proporčních omezení. Použitá škála *pravo-levé politické orientace se tedy jeví uspokojivě validní bez ohledu na kontext vzniku dat*. Podle velikosti dosaženého testového kritéria by se mohlo zdát, že je škála v datech CVVM validnější, než v datech TNS Faktum a že je u obou agentur dosaženo větší validity než u STEM. Tato interpretace by však byla chybná, jednak proto, že jde pouze o testové kritérium, a také proto, že je jeho hodnota ovlivněna i velikostí datového souboru. Proto je vhodné porovnat i hodnoty testového kritéria na bootstrapovaných vzorcích. Na standardizovaných vzorcích dosahuje střední hodnota chí-kvadrátu 7.71 v datech CVVM, 7.89 v datech STEM a 11.97 v datech TNS Factum. V datech každé agentury také nalez-

Graf 1. Krabicový graf hodnot chí-kvadrátu testu platnosti poměrových omezení ve stovce náhodných výběrů s opakováním z respondentů každé agentury

Pozn.:

1. Každý box plot znázorňuje hodnoty chí-kvadrátu pro 100 nezávislých náhodných výběrů s opakováním ze souborů všech respondentů dané firmy. Velikost každého tohoto výběru je rovna 710 respondentům bez ohledu na původní velikost datového souboru dané agentury.
2. Každý box plot je vytvořen podle zásad navržených Clevelandem [1993: 25–27] a znázorňuje hodnotu mediánu a 25-ho a 75-ho percentilu („Interquartile range“ IQR), přilehlá pozorování v rozmezí $x_{25}/x_{75} + 1.5 \cdot \text{IQR}$. Vzdálená pozorování, tj. pozorování mimo oblast přilehlých pozorování, jsou v grafu znázorněna samostatnými body.
3. Čerchovaná horizontální čára ukazuje kritickou hodnotu χ^2 při osmi stupních volnosti a hladině významnosti 0.05.
4. Hodnota χ^2 na nestandardizovaném souboru 1817 respondentů STEM je 12.52, na nestandardizovaném souboru 754 respondentů TNS Factum 10.02 a na nestandardizovaném souboru 710 respondentů CVVM 4.59.

neme přibližně stejnou varianci (viz Tabulku 2).¹¹ Z toho vyplývá, že testovaná škála dosahuje ve všech kontextech v zásadě stejné úrovně validity.¹²

¹¹ Graf 1 ukazuje podrobněji distribuci hodnot chí-kvadrátu v opakovaných náhodných podvýběrech všech agentur. V grafu je pro orientaci uvedena i kritická hodnota chí-kvadrátu s osmi stupni volnosti.

¹² Bootstrapová metoda ovšem také ukazuje, že u každé agentury dochází v určitém procentu výběrů k překročení testového kritéria (viz Tabulku 2), což může zpochybnit dostatečnou

Logicky se nyní musíme zeptat, která z agentur dosáhla nejlepších výsledků. Tvrdit a priori, že agentura, která dosáhla nejmenší hodnoty testového kritéria v testu proporčních omezení, odvádí při sběru dat nejprofesionálnější práci, by bylo jen málo podložené. Je zřejmé, že určitý druh nedokonalé práce agentur (například podvádění tazatelů při vyplňování dotazníků) může teoreticky vést k takové struktuře dat, která se v MIMIC modelu projeví jako zvýšení validity. Jinými slovy, faktory specifické pro jednotlivé agentury mohou změřenou validitu jak zvyšovat, tak snižovat oproti skutečné validitě, protože nevíme, zda a v jaké míře byla v české populaci přítomna předpokládaná kovarianční struktura. Protože neznáme skutečnou validitu použité škály, je bez dodatečných znalostí nemožné klasifikovat agentury podle výkonu.

8. Závěrečné shrnutí

Jednou ze dvou motivačních otázek tohoto textu bylo ukázat, zda lze doložit rozdíly v kvalitě měření mezi agenturami na základě zhodnocení validity standardizované škály. Vycházel jsem při tom z předpokladu, že existují v zásadě pouze dva možné zdroje chybného měření: měřicí nástroj a kontext měření. V případě že každá z agentur ve svém výzkumu použila stejný měřicí nástroj, mohou být jediným zdrojem chybového měření jevy specifické pro každou agenturu: kvalita tazatelské sítě a její proškolení a profesionalita, dodržování výběrových postupů, schopnost sestavit otázky omnibusového dotazníku způsobem, který nepovede ke zkreslení odpovědí, kvalitní práce s daty a podobně. Ukázalo se nicméně, že *podle zvoleného kritéria dosahují všechny agentury velmi podobných výsledků a nelze ukázat na data žádná z nich jako na data výrazně odlišná* [srov. Lebeda 2003], a tudíž potenciálně méně kvalitní.

I kdybychom však zjistili nějaké významné zdroje variance v měření volebních preferencí mezi agenturami, mohli bychom o jejich přesných zdrojích spíše jen spekulovat, protože agentury řadu důležitých údajů nezveřejňují. Zpravidla se nedozvídáme, kolik tazatelů se daného výzkumu zúčastnilo, ani kolik dalších výzkumů v dané době prováděli. Nedozvídáme se ani údaje o sociální skladbě tazatelské sítě, která je u kvótních výběrů obzvláště důležitá, ani o obměně tazatelů v čase (což souvisí s jejich zkušeností a rutinou jejich práce). Paradoxně tak musíme nahlížet na agenturu jako na černou skříňku, která na základě požadavků zadavatele produkuje nějaké výsledky, nenechává však nikoho nahlédnout do svého nitra, což ztěžuje práci s výsledky i jejich kritické zhodnocení, a přispívá tak k jejich zkreslenému mediálnímu zpracování. Tato skutečnost sama o sobě je dosti znepokojivá a to i přesto, že agentury dosáhly v našem testu velmi podobných výsledků.

validitu celé škály jako takové. V tomto textu jsem ovšem bootstrapovou metodu používal pro srovnání relativní validity škály v různých kontextech a celková validita škály se mi jeví jako uspokojivě doložená analýzou nestandardizovaných vzorků.

Je třeba mít na paměti, že zde uvedený test není a ani nemůže být komplexním zhodnocením kvality dat, která zmíněné agentury rutinně produkují [viz např. Krejčí 2004 pro přehled a aplikace dalších přístupů]. Jak již bylo řečeno v úvodu, závisí kvalita dat na mnoha okolnostech. V případě měření volebních preferencí a produkce volebních prognóz mimo jiné i na kvalitě výběru a použitých otázkách. Kvalita inference z výběru na základní populaci je dále závislá i na použité výběrové proceduře. Zatímco STEM i TNS Factum byly v roce 2002 schopny provádět i náročnější a nákladnější pravděpodobnostní výběry (byť je pravděpodobně naprostá většina jejich klientů nevyžaduje), CVVM v té době kapacitu k provádění pravděpodobnostních výběrů ještě nevybudovalo.

Pro koncové uživatele je rovněž důležitá velikost výběrového souboru, neboť, při jinak stejných okolnostech, znamená větší soubor větší přesnost odhadů. Z hlediska velikosti vzorku vedla v roce 2002 agentura STEM se svými měsíčně přibližně 2000 sebranými rozhovory jednoznačně nad konkurencí jak z CVVM, tak z TNS Factum. Posledním otazníkem ve srovnání agentur a jejich volebních preferencí je potom samotný použitý instrument, tj. otázka, kterou agentura ke zjištění stranických preferencí používá [např. Luk 2002; Seidlová 2001, 2002; Šídlo 2002; Vlachová 2004]. Zde ovšem neexistuje v odborné veřejnosti jednoznačný konsenzus ohledně toho, který způsob dotazování je lepší a přesnější v předpovídání konečných volebních výsledků.

Z hlediska sociologické metodologie je vhodné připomenout, že tento text seznámuje českou sociologickou komunitu s jedním specifickým, nicméně užitečným metodologickým nástrojem, který nachází v soudobé sociální vědě široké uplatnění [např. Bagozzi 1978; Edmundson, Koch 1993; Jöreskog, Sörbom 1975; Ruble, Stout 1990; Warren, Hauser 1997; Williams 1994]. MIMIC model jde při hodnocení kvality škál nad některé jiné instrumenty, jako je Cronbachovo alfa. Logika MIMIC modelu rovněž poukazuje na důležitý fakt, že měřicí kvalita škály může být a velmi často je kontextuálně podmíněna. Vedlejším produktem tohoto textu je i ověření validity jedné často používané škály měřicí politickou ideologií.

MARTIN KREIDL je vědeckým pracovníkem Sociologického ústavu AV ČR se zaměřením na otázky vývoje sociálních nerovností, sociální demografii a jejich souvislosti. Vystudoval sociologii na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze, kde v roce 2003 získal titul Ph.D., a na Kalifornské univerzitě v Los Angeles, kde v současné době pokračuje v postgraduálním studiu.

Literatura

- Alwin, Duane F. 1989. „Problems in the Estimation and Interpretation of the Reliability of Survey Data“. *Quality and Quantity* 23: 277–331.
- Bagozzi, Richard P. 1978. „The Construct Validity of the Affective, Behavioral, and Cognitive Components of Attitude by Analysis of Covariance Structure“. *Multivariate Behavioral Research* 13: 9–31.

- Bell, S., C. Lee 2002. „Development of the Perceived Stress Questionnaire for Young Women“. *Psychology, Health & Medicine* 7 (2): 189–201.
- Biemer, Paul P., Lars E. Lyberg 2003. *Introduction to Survey Quality*. Hoboken: John Wiley & Sons, Inc.
- Bjorner, Jakob Bue, Tage Sondergaard Kristensen 1999. „Multi-Item Scales for Measuring Global Self-Rated Health. Investigation of Construct Validity Using Structural Equations Models“. *Research on Aging* 21 (3): 417–439.
- Blake, Judith, Barbara Richardson, Jennifer Bhattacharya 1991. „Number of siblings and sociability“. *Journal of Marriage and the Family* 53: 271–283.
- Bohrnstedt, Georg W. 1977. „Use of Multiple-Indicators Multiple-Causes (MIMIC) Model“. *American Sociological Review* 42: 656–663.
- Campbell, Todd, James Arthur 1997. „The Factor Structure of the Bem Sex-Role Inventory (BSRI): Confirmatory Factor Analysis of Long and Short Forms“. *Educational & Psychological Measurement* 57 (1): 118–124.
- Cleveland, William S. 1993. *Visualizing Data*. Summit: Hobart Press.
- Černý, Jiří 2002. „Proč průzkumy selhaly“. *Lidové noviny, příloha Orientace*, 20. 6. 2002.
- čtk. 2002. „Agentury se rozcházejí v odhadech volebních výsledků“. *Hospodářské Noviny*, 19. 4. 2002
- Disman, Miroslav 1993. *Jak se vyrábí sociologická znalost. Příručka pro uživatele*. Praha: Karolinum.
- Edmundson, Elizabeth, William W. Koch 1993. „A Facet Analysis Approach to Content and Construct Validity“. *Educational & Psychological Measurement* 53: 351–368.
- Efron, Bradley, Robert J. Tibshirani 1993. *An Introduction to the Bootstrap*. New York: Chapman & Hill.
- Evans, Geoff, Anthony Heath, Mansur Lalljee 1996. „Measuring left-right and libertarian-authoritarian values in the British electorate“. *British Journal of Sociology* 47 (1): 93–112.
- Gallo, Joseph J., James C. Anthony, B. O. Muthen 1994. „Age Differences in the symptoms of Depression: a Latent Trait Analysis“. *Journal of Gerontology* 49 (6): 251–264.
- Gilles, David E. A. 1999. „Modeling the Hidden Economy and the Tax-Gap in New Zealand“. *Empirical Economics* 24: 621–640.
- Hauser Robert M., Arthur S. Goldberger 1971. „The Treatment of Unobservable Variables in Path Analysis“. Pp. 81–177 in: *Sociological Methodology*. Edited by H. L. Costner. San Francisco: Jossey-Bass.
- Hodge, Robert W., Donald J. Treiman 1968. „Social Participation and Social Status“. *American Sociological Review* 33: 723–740.
- Huang, Chiungjung, William B. Michael 2000. „A Confirmatory Factor Analysis of Scores on a Chinese Version of an Academic Self-concept Scale and its Invariance Across Groups“. *Educational and Psychological Measurement* 60: 722–786.
- Inverarity, James M. 1976. „Populism and Lynching in Louisiana, 1889–1896: a Test of Erikson's Theory of the Relationship Between Boundary Crises and Representative Justice“. *American Sociological Review* 41: 262–280.
- Jeřábek, Hynek 1992. „Koncepty měření v sociálních vědách“. *Sociologický časopis* 28: 103–118.
- Jones, Nicole Tuomi, Peter Ji, Mary Beck, Niels Beck 2002. „The Reliability and Validity of the Revised Conflict Tactics Scale (CTS2) in a Female Incarcerated Population“. *Journal of Family Issues* 23: 441–457.
- Jöreskog, Karl G., Arthur S. Goldberger 1975. „Estimation of a Model with Multiple Indicators and Multiple Causes of a Single Latent Variable“. *Journal of American Statistical Association* 70: 631–639.

- Jöreskog, Karl G., Dag Sörbom 1989. *LISREL 7. A Guide to the Program and Applications*. 2nd Edition. Chicago: SPSS Inc.
- Kreidl, Martin 1998. „Changes in the Perception of Poverty and Wealth: Czech Republic Between 1991–1995“. *Czech Sociological Review* 6: 73–97.
- Kreidl, Martin, Tomáš Lebeda 2003. *Pre-election polls, election results, and validity of measurement before the 2002 elections*. Sociologické texty/Sociological Papers 03:8. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Krejčí, Jindřich (ed.) 2004. *Kvalita výzkumů volebních preferencí*. Praha: SOÚ AV ČR.
- Lebeda, Tomáš 2003. „Průzkumy volebních preferencí před volbami do Sněmovny 2002. Srovnání výzkumů agentur CVVM, STEM a TNSF“. *Politologický časopis* 10 (1): 22–37.
- Lipold, Jan 2002. „Proč se prognózy pokaždé aspoň trochu mylí“. *Hospodářské noviny*, 10. 6. 2002.
- Lord, Frederic M., Melvin R. Novick 1968. *Statistical Theories of Mental Test Scores*. Reading: Addison-Wesley Publishing Company Inc.
- luk. 2002. „Volební průzkumy bývají divoké“. *Právo*, 1. 6. 2002.
- Lyberg, Lars, Paul Biemer, Martin Collins, Edith de Leeuw, Cathryn Dippo Norbert Schwarz, Dennis Trewin. 1997. *Survey Measurement and Process Quality*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Lynch, Scott M. 2000. „Measurement and Prediction of Aging Anxiety“. *Research on Aging* 22 (5): 533–558.
- Mast Benjamin T., Susan E. MacNeill, Peter A. Lichtenberg 2002. „A MIMIC Model Approach to Research in Geriatric Neuropsychology: The Case of Vascular Dementia“. *Aging Neuropsychology and Cognition* 9 (1): 21–37.
- Matějů, Petr, Klára Vlachová a kol. 2000. *Nerovnost, spravedlnost a politika. Česká republika 1991–1997*. Praha: SLON.
- Piquero, Alex R., Randall Macintosh, Matthew Hickman 2002. „The Validity of a Self-Reported Delinquency Scale. Comparisons Across Gender, Age, Race, and Place of Residence“. *Sociological Methods and Research* 30 (4): 492–529.
- Reed-Ashcraft, Kellie, Raymond S. Kirk, Mark W. Fraser 2001. „The Reliability and Validity of the North Carolina Family Assessment Scale“. *Research on Social Work Practice* 11 (4): 503–520.
- Rees, Tim, Lew Hardy, David K. Ingledew, Lynne Evans 2000. „Examination of the Validity of the Social Support Survey using Confirmatory Factor Analysis“. *Research Quarterly for Exercise and Sport* 71 (4): 322–330.
- Ruble, T. L., D. E. Stout 1990. „Reliability, Construct Validity, and Response – Set Bias of the Revised Learning-Style Inventory (LSI-1985)“. *Educational & Psychological Measurement* (3) 50: 619–629.
- Russell, Daniel W. 1996. „UCLA Loneliness Scale (Version 3): Reliability, Validity, and Factor Structure“. *Journal of Personality Assessment* 66: 20–40.
- Řehák, Jan 1998a. „Kvalita Dat I. Klasický model měření reliability a jeho praktický aplikační výzkum“. *Sociologický časopis* 34 (1): 51–60.
- Řehák, Jan 1998b. „Kvalita dat II. Přístupy ohodnocování výzkumných instrumentů založené na modelování kovariančních struktur“. *Sociologický časopis* 34 (2): 195–204.
- Řehák, Jan, Irena Bártová, Jana Hamanová 1998. „Kvalita dat III. Empirické výsledky měření reliability pro vybrané míry a stupnice“. *Sociologický časopis* 34 (3): 363–372.
- Saris, W. E., A. van Meurs (eds.) 1990. *Evaluation of Measurement Instruments by Meta-Analysis of Multi-Trait Multi-Method Studies*. Amsterdam: North-Holland.
- Seidlová, Adéla. 2001. „Volební preference politických stran CVVM“. *Neviditelný pes* 21. 11. 2001, http://pes.internet.cz/clanky/2001/11/17258_0_0_0.html

- Seidlová, Adéla 2002. „Výzkumy stranických preferencí“. *Neviditelný pes* 20. 3. 2002, http://pes.eunet.cz/clanky/2002/03/20314_12_0_0.html
- Scherpenzeel, Annette. 1995. *A Question of Quality. Evaluating Survey Questions by Multitrait-Multimethod Studies*. Leidschendam: KPN Research
- Schutt, Russell K. 2004. *Investigating the Social World. The Process and Practice of Research*. 4th edition. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- Smith, Douglas A., E. Britt Patterson 1984. „Applications and a Generalization of MIMIC Models to Criminological Research“. *Journal of Research in Crime and Delinquency* 21: 333–352.
- Stapleton, David C. 1978. „Analyzing Political Participation Data with a MIMIC Model“. *Sociological Methodology* 9: 52–74.
- STATA Corp. 2003a. *STATA Statistical Software: Release 8.0*. College Station: Stata Corporation.
- STATA Corp. 2003b. *STATA 8. Reference Su–Z*. College Station: Stata Corporation.
- Sukhwinder S. Shergill, Kuttalaliangam K. Shankar, Knightley Seneviratna, Martin W. Orrell. 1999. „The Validity and Reliability of the Health of the Nation Outcome Scales (HoNOS) in the Elderly“. *Journal of Mental Health* 8 (5): 511–521.
- Šídlo, Jindřich 2002. „Volební preference: hra bez záruky“. *MF Dnes*, 29. 4. 2002.
- Tourangeau, Roger, Eleanor Singer, Stanley Presser 2003. „Context Effects in Attitude Surveys. Effects on Remote Items and Impact on Predictive Validity“. *Sociological Methods and Research* 31: 486–513.
- Vlachová, Klára 2004. „Výzkumy volebních preferencí, žurnalistika a problém formulace otázek“. Pp. 131–138 in Krejčí, Jindřich (ed.): *Kvalita výzkumů volebních preferencí*. Editoval Jindřich Krejčí. Praha: SOÚ AV ČR.
- Ward, Edward A. 1994. „Construct Validity of Need for Achievement and Locus of Control Scales“. *Educational and Psychological Measurement* 54: 983–992.
- Warren, John Robert, Robert M. Hauser 1997. „Social Stratification Across Three Generations: New Evidence from the Wisconsin Longitudinal Study“. *American Sociological Review* 62: 561–572.
- Williams, Jannice E. 1994. „Anxiety Measurement: Construct Validity and Test Performance“. *Measurement & Evaluation in Counseling & Development* 27: 302–307.
- Wu, Lawrence L., Steven P. Martin, Daniel A. Long 1999. *Comparing Data Quality of Fertility and First Sexual Intercourse Histories*. Center for Demography and Ecology WP 99/08. Madison: University of Wisconsin.
- Zhu, Weimo 2000. „Which Should It Be Called: Convergent Validity or Discriminant Validity?“ *Research Quarterly for Exercise and Sport* 71: 190–194.

Příloha: znění otázek v metodologickém výzkumu

Subjektivní politická orientace:

„V souvislosti s politikou se často hovoří o levici a pravici. Kam byste se zařadil Vy osobně na této stupnici, kde 1 znamená krajní levici a 7 krajní pravici, 4 je střed?“ (tazatel předkládá kartu zobrazenou se škálou).

Subjektivní sociální status:

„V naší společnosti jsou skupiny, kterým je přisuzováno vysoké sociální postavení a naopak skupiny s nízkým sociálním postavením. Kam byste se Vy osobně zařadil(a) na následující škále?“ (tazatel předkládá kartu zobrazenou se škálou).

Baterie otázek měřící pravolevou ideologii:

„Nyní Vám budu číst výroky a Vy mi prosím řekněte, nakolik s nimi souhlasíte, nebo ne-souhlasíte.“ (tazatel předkládá kartu se čtyřbodovou odpovědní škálou).

- a) Vláda by měla přerozdělovat příjem od těch, kteří jsou na tom lépe, těm, kteří jsou na tom hůře.*
- b) Vlastníci velkých podniků bohatnou na úkor dělníků.*
- c) Obyčejní pracující lidé nedostávají spravedlivý podíl z národního bohatství.*
- d) Existuje jedno právo pro bohaté a druhé pro chudé.*
- e) Vedení podniku se bude vždy snažit vyzrát na zaměstnance, pokud dostane šanci.“*

Lidé *města* **Urban People**

2/2004 – 14

(revue pro antropologii, etnologii
a etologii komunikace)

Z témat:

Konrad Lorenz a NSDAP, partnerské preference,
porod jako téma, babičky a snachy,
sexuální motivace, dětský pláč,
exotické se stává erotickým...

Z textů:

Stanislav Komárek: Etologie aneb mravosloví
Karl Grammer: Sexual selection
and the biology of beauty
Michael T. McGuire: Belief Systems, Social Input,
Behavior, and Physiology
Wulf Schiefenhövel: Human Birth – Evolutionary
and Crosscultural Perspectives
Kathleen Wermke: Human Infants' Crying
– Research aspects
Jan Havlíček: Podle vůně poznáte je!
Zdeněk Pinc: Volný jako pták?
František Týmr: Komunikace mezi člověkem
a papouškem šedým

Problém chudoby – několik doporučení k definici a měření

STEIN RINGEN*

Oxford University, Velká Británie

The Problem of Poverty – Some Recommendations on Definition and Measurement

Abstract: Society needs believable information about poverty for its self-understanding and for rational political exchange and social policy. It is an ambition of poverty research to provide society with that information. In spite of decades of effort and volumes of excellent research, sociologists and economists have had only limited – if any – success in achieving this aim. There is a view that for this purpose poverty research needs to seek a methodology for the measurement of poverty. Here, it is suggested that the object of measurement should be 'the problem of poverty'. Basic conventions in definition and measurement are re-examined, and eight recommendations for measurement are developed. The main results are the rejection of the very notion of a poverty line that divides the population into 'the poor' and 'the not-poor' as the commanding instrument for measuring the problem of poverty and the recommendation against the use of approaches in which poverty is established from relative information only. The alternative, it is suggested, is a social indicator approach, grounded in the principle of poverty as freedom denied, and encapsulating degrees of deprivation in the form of destitution, want, and risk.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2005, Vol. 41, No. 1: 125–139

Jak závažný společenský problém představuje chudoba? To je otázka, již se zabývám v této esejí. Snažím se ji zodpovědět tak dobře a přesvědčivě, jak to jen solidní vědecké řemeslo dovoluje. Můj pokus je součástí širšího úsilí, jehož cílem je vytvořit prostor pro uplatnění racionality v politické debatě a veřejné politice.

Zkoumání „problému chudoby“ přesahuje zkoumání „chudoby“. Chudí jsou zjevně postiženi problémem chudoby, a to velmi bezprostředně, ale nejsou jediní. I jiní jedinci jsou v jeho dosahu, zejména ti, kterým hrozí, že se stanou chudými, včetně osob, které žijí na okraji chudoby a střídavě do ní upadají a zase z ní na čas vyplouvají. Osoby ohrožené chudobou nemusí patřit v určitém časovém okamžiku mezi „chudé“, nebo to platí aspoň o některých z nich, ale jejich situace zcela jistě tvoří součást tohoto problému. Problém chudoby pochopitelně velmi úzce souvisí

* Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Prof. Stein Ringen, University of Oxford, St. Cross Building, Manor Road, Oxford OX1 3UL, United Kingdom, e-mail: stein.ringen@green.ox.ac.uk

s množstvím lidí, kteří v chudobě skutečně žijí, a nelze jej uchopit ani měřit, aniž by se nějakým způsobem k němu přihlédlo. Avšak ztotožnění *problému* chudoby s *počty* chudých by bylo nepřesným pochopením naší otázky, jak je zde nastíněna.

Měření chudoby se obvykle chápe jako záležitost „identifikace“ – identifikace chudých – a „agregace“ – určení úrovně chudoby v dané společnosti podle situace chudých [Sen, Foster 1997]. Takovýto přístup nás ovšem příliš rychle odvádí k technické a metodologické diskusi. Naším konečným cílem jistě je chudobu měřit, ale abychom to dovedli, potřebujeme vyřešit některé základní filozofické otázky. Co je to chudoba a co je to problém chudoby? Co znamená být chudý a co znamená být ohrožen chudobou? V čem chudoba „sídlí“ a kde ji lze pozorovat? Lidé žijí ve velmi různorodých společnostech: tradičních a moderních, bohatých a zaostalých, zemědělských a průmyslových. Zkušenost chudoby nemůže být vždy a všude stejná. Lze problém chudoby vysvětlit všeobecně platným způsobem? Mohlo by se zdát, že takovéto záležitosti již byly v rozsáhlé literatuře na téma chudoby prodiskutovány více než dostatečně, avšak není tomu tak. Položíme-li otázku chudoby jakožto otázku *problému chudoby* a z tohoto úhlu pohledu se zamyslíme nad souvisejícími filozofickými tématy, vyplynou nám z toho důsledky, a, jak uvidíme, důsledky velmi radikální, jak pro způsoby konceptualizace chudoby, tak pro její měření.

Principy

Chudoba v posledku znamená absenci svobody. Každý člověk chce žít dobře v souladu se svou představou o tom, co tvoří dobrý život. Svoboda každého uspořádat vlastní život způsobem rozumně odpovídajícím jeho přáním, nadějím a aspiracím je univerzální hodnotou. Svoboda v tomto smyslu závisí na řadě podmínek. Jaké podmínky to jsou, je velmi nejasné a snad i sporné, avšak neopomenutelnou podmínkou v jakémkoli smyslu svobodného života je nepřítomnost nedobrovolné deprivace v materiálních životních okolnostech, jež je natolik závažná, že jedinci nedává příležitost vést život ve shodě s jeho aspiracemi a volbami. Chudoba je zjevně problémem sociální spravedlnosti, občanství a nerovnosti, avšak mimo to je především záležitostí svobody. Absence této základní podmínky svobody představuje jádro morálního problému chudoby. Pokud veškeré zdroje, jimiž jedinec disponuje, pokrývají jeho základní potřeby, nezbyvá mu již nic, z čeho by mohl vybírat. Hrozí-li jedinci chudoba, je ohrožena také jeho svoboda. (Zakotvení pojmu chudoby v pojmu svobody je filozoficky náročné téma, o němž jsem pojednal jinde [srov. Ringen 2004a]. Zde tuto diskusi rozvíjím dále ve snaze upřesnit význam „problému chudoby“. Jinde přecházím k empirickým přístupům k chudobě pod hlavičkou „sociálního zpravodajství“ [srov. Ringen 2004b; viz také např. Ringen 1997; Sen 1999].)

Materiální deprivace

Existuje mnoho druhů deprivace – deprivace lásky, přátelství, štěstí, potěšení, volného času, odpočinku a dalších dobrých věcí. Chudoba je *materiální* deprivace. Netýká se výhradně peněz, ale souvisí s nimi velmi silně. Pokud žijete v tržním hospodářství, což v dnešním světě platí více méně o každém, musíte mít peníze, abyste mohli fungovat.

V materiálním smyslu svoboda vyrůstá z majetku. Nemáte-li nic, chybí vám prostředky k tomu, abyste žili, jak chcete. Vlastníte-li kapitál, máte základnu, o kterou se ve společnosti můžete opřít.

Majetek má podobu fyzického a lidského kapitálu. Fyzický kapitál se skládá z (peněžních) úspor a vlastnictví, například nemovitého. Lidský kapitál spočívá (z praktických důvodů) ve zdraví a znalostech.

Chudý nebo téměř chudý je takový jedinec, který nemá žádný nebo téměř žádný majetek, o který se může opírat a z něhož by mohl v případě potřeby brát, a který není schopen udržet si ani to málo, co má. Být chudý pro něj znamená, že má příjem, který nepostačuje k uspokojení jeho základní spotřeby, a nedisponuje žádnými rezervami, v důsledku čehož jej náhoda a nutnost vystavují riziku nouze nebo zadlužení. Znamená, že postrádá některé lidské schopnosti nebo tyto schopnosti jsou v jeho případě natolik opotřebovány, že není schopen získat nebo udržet si zdroje v podobě zdraví a znalostí, jež potřebuje, aby ve společnosti fungoval s rozumnou mírou autonomie.

Chudoba má různé stupně

Výzkum chudoby někdy vychází z předpokladu, že každý jedinec buď je nebo není chudý. Tento předpoklad však není správný. Ve většině společností někteří lidé zjevně chudí nejsou. Boháčů nejsou chudí. Avšak ti ostatní nemusí nutně všichni být ani jasně, ani stejně chudí. Jedni mohou být velmi chudí, jiní méně chudí a ještě jiní pouze téměř chudí.

To je trapně triviální, avšak nutné konstatování. Díváme-li se dnes s výhodou zpětného pohledu na nedávný vývoj výzkumu chudoby, zdá se, jako by hlavní proud této disciplíny v určité chvíli téměř nevědomky přijal za svůj značně dogmatický model, podle něž se společnosti ostře dělí na dvě skupiny, z nichž jednu – obvykle tu větší – tvoří ti, kdo chudí nejsou, a tu druhou „chudí“. To mohlo přispět svým dílem k jemnému zkreslení předmětu měření: počtu chudých, a nikoli problému chudoby. Výzkum chudoby však začínal se zcela jinými východisky. Otec empirického výzkumu chudoby Seebohm Rowntree použil ve své první studii o chudobě v Yorku (publikované v roce 1901) model rozlišující různé stupně chudoby [Rowntree 1901]. „Primární chudoba“ znamenala být bez „výdělku nezbytného k zachování stavu fyzické funkčnosti“. „Sekundární chudoba“ znamenala život ve „zjevném nedostatku a bídě“ vinou neefektivního využívání dostupných prostředků. Jedním z důvodů, proč hlav-

ní proud pozdějšího výzkumu chudoby alespoň částečně přerušil návaznost na tuto tradici, může být to, že významní představitelé moderního britského výzkumu chudoby vymezili své stanovisko v protikladu k Rowntreemu, a tím se připravili o spojení se svými vlastními kořeny [Abel-Smith, Townsend 1965; Veit, Wilson 1989].

I v běžné řeči nalezneme vhodná slova k popisu stupňů chudoby. Existuje *nouze* (*destitution*) – postrádání toho, co je nepochybně potřebné. Dále existuje *nedostatek* (*want*) – postrádání toho, k čemu by měl mít přístup každý. Najdeme rovněž *ohrožení* (*vulnerability*) – tak nejisté životní podmínky, že, i když jedinec není zcela chudý, za jistých okolností se snadno může chudým stát.

Uznáme-li, že chudoba se vyskytuje v různých stupních, stává se filozoficky problematickým vést napříč populací dělicí čáru a považovat všechny její příslušníky nacházející se na jedné straně čáry za chudé a všechny ostatní za „ne-chudé“. Pokud existují stupně chudoby, je chybné myslet si, že populaci lze hladce rozdělit na dvě skupiny, chudé a ty ostatní, a že všichni nacházející se pod hranicí chudoby jsou chudí stejně.

Těžká deprivace

Téměř každý trpí v nějakém smyslu deprivací a má méně než druzí nebo méně, než chce mít nebo si myslí, že by měl mít, a dokonce i velmi zámožní lidé mohou zcela jistě pociťovat silnou deprivaci. Chudoba není to, že jedinec je nebo se cítí deprivován. Zařazovat některé formy deprivace do vyhrazené kategorie „chudoby“ má smysl pouze tehdy, pokud se vyznačují něčím specifickým, pokud představují obzvláště těžké formy deprivace.

Deprivace je natolik vážná, aby se jí říkalo chudoba, pokud je tak těžká, že přestává být přijatelnou. Měli bychom důvod odsuzovat kvalitu společnosti ve jménu chudoby, pokud v ní lidé jsou nuceni žít, nebo jim hrozí riziko, že budou muset žít způsobem, který je tak nepřiměřený, že nikdo nemá být nucen takto žít.

Kdekoli se vyskytuje nerovnost, vzniká také relativní deprivace [Runciman 1966]. Deprivace definovaná pouze relativně není nutně nepřijatelná. Jinak by tomu bylo pouze tehdy, kdyby byla sama o sobě nepřijatelná jakákoli nerovnost, což jistě neplatí. Jediným účelem toho, proč se některé formy deprivace označují jako „chudoba“, je dát najevo, že se jedná o obzvláště těžkou a nepřijatelnou deprivaci. Smysluplné vysvětlení deprivace proto musí zahrnovat kritéria, která dokáží odlišit ty formy deprivace, jež jsou nepřijatelné.

Deprivace je tak těžká, že se stává nepřijatelnou, když postižený jedinec postrádá materiální prostředky, které jsou nevyhnutelně nezbytné. Nevyhnutelně nezbytné pro něj je, aby měl prostředky potřebné k fungování ve společnosti. Ten, kdo postrádá prostředky k navázání kontaktu s druhými, se nemůže stát aktérem sociálního života. Nemůže udělat téměř nic a není téměř ničím.

Zdroje nezbytné k fungování jsou ty, které jsou nutné k odvrácení nouze a nedostatku. Nouze znamená být bez základních životních nezbytností, neboli, jak ří-

kal Rowntree, bez prostředků „zachování pouhé fyzické funkčnosti“. Každý musí přežít, a proto potřebuje prostředky, jež mu umožní vyhnout se nouzi. Kritériem nouze je nutnost. Po nouzi následuje nedostatek, postrádání toho, co „společnost“ považuje za potřebné. Kritériem nedostatku je stud. Právě o něm mluví Adam Smith, když v *Bohatství národů* hovoří o tom, „bez čeho by se ... důvěryhodní lidé, i z nejnižších vrstev, ... styděli objevit na veřejnosti...“ [Smith 1904]. Každý musí mít možnost zjednat si respekt druhých lidí, a proto potřebuje prostředky, jež mu umožní vyhnout se hanbě.

Tato kritéria jsou univerzální. Chudoba vždy a všude sestává z nouze a nedostatku. Lidé, kteří se musí vyhýbat kontaktu s druhými nebo nemají prostředky k navázání kontaktu na alespoň trochu rovném základě, nejsou svobodní. Méněcenný člověk, který musí při setkání s lidmi lepšími než on omlouvat svou existenci nebo postávat stranou s čepicí v ruce, není svým vlastním pánem. Chybějí mu základní předpoklady svobodného života.

Nouze v sobě obsahuje neredukovatelné absolutní jádro: chybějící nutnou stravu, oblečení a přístřeší [Sen 1981]. Každý člověk musí mít dostatek stravy a takový příbytek a oblečení, aby mohl ráno vstát a věnovat se každodenním starostem. To je hrubý základ sociálního života, práh schopnosti navazovat sociální vztahy. Člověk, který se nemůže chránit proti nepřízni živlů oblečením, nemá obydlí, v němž by si mohl odpočinout, a postrádá výživu potřebnou k pohybu a práci, je nepopíratelně chudý. Taková situace je nepříjemná kdekoli a v každém typu společnosti. Je nepříjemná i tehdy, když dostupné zdroje v této společnosti jsou takové, že nouze je nevyhnutelná, a když v ní žijí ve stejné bídě všichni. Pro tento druh masové deprivace lze najít vysvětlení, ale nikdy nebude lidsky přijatelný.

Avšak nouze přesahuje hrubou deprivaci stravy, přístřešku a oblečení. Základní potřeby nemají jen formu fyzického kapitálu, ale také kapitálu lidského. Nouzi trpí i lidé, kteří nemají příležitost získat zdravou tělesnou konstituci a minimální vzdělanostní základ. Jsou z těchto důvodů stejně neschopní fungovat, jako kdyby je ochromoval nedostatek peněz.

Zatímco nouze se vztahuje k jedincově izolované situaci, nedostatek se dotýká jeho vztahů k druhým lidem. Jednotlivec trpí hanbou chudoby, pokud jeho materiální podmínky jsou takové, že má dobré důvody se obávat, že druhí jimi mohou být vedeni k přesvědčení, že s ním mohou nebo mají nakládat lhostejně nebo jako s méněcenným nebo se mu vyhýbat, protože nevěří tomu, že by mohl poskytnout přiměřenou protihodnotu, kdyby s ním jednali jako se sobě rovným. Hanba chudoby je odůvodněná hanba, hanba, která má původ ve skutečné deprivaci. Člověk se může cítit zahanben, pokud nemá peníze na hedvábnou košili, a to pro něj může představovat velmi vážný problém, ale chudým se tak nestává. Pokud však nemá dostatek oblečení, aby se mohl světu ukázat v čisté košili, když to je třeba, jeho hanba je hanbou chudoby.

Popření svobody

Pokud zjišťujeme, že lidé žijí v chudobě, zjišťujeme něco, k čemu by nemělo docházet. Důvodem pro tento soud je, že lidem jsou upírány základní předpoklady pro život podle jejich vlastní volby. Právě to činí chudobu morálním problémem. Jedná se o *nedobrovolnou* deprivaci.

Skromný život, i na velmi nízké úrovni, není nutně v tomto smyslu problémem. Není problémem, pokud je součástí jedincovy volby životního stylu. Je tomu tak proto, že zde se nejedná o absenci svobody. Lidé žijící skromně z vlastního rozhodnutí nepatří do stejné sociální kategorie jako ti, kteří žijí podobně, protože jim jsou upřeny prostředky k lepšímu životu [Piachaud 1981].

Existuje několik možností, jak lidé mohou žít na nízké materiální úrovni, aniž by tím představovali ten typ problému, který bychom měli nazvat chudobou. Mnich, který si zvolil život bez majetku a rezignoval na všechny materiální touhy s výjimkou holých nezbytností stravy, oblečení a přístřešku, je chudý podle mechanické definice chudoby, ale nikoli v morálním smyslu slova. Nežije v nedostatku a jeho situace není dokladem žádného selhání společnosti. Naopak je známkou sociální kvality, že je mu dána svoboda žít i zcela mimořádným způsobem. Pokud však před klásterem našeho mnicha uvidíme rolníka, který obdělává půdu, aby uživil svou rodinu, a který přitom nežije o nic lépe než mnich, máme co do činění s chudobou. Jeho situace je dokladem toho, že v této společnosti jsou lidem upírány minimální slušné materiální podmínky k životu. Mnich a rolník mají touž nízkou životní úroveň, avšak výzkum chudoby by v této společnosti měl správně napočítat jednoho, a ne dva chudé.

Mnich není chudý v morálním smyslu tohoto slova, protože jeho situace vyplývá z jím samým zvoleného životního stylu. I jiní si mohou vybrat životní styl, k němuž rovněž patří nízká životní úroveň. Takovou volbou může být studium. Mnozí studenti mají nízký nebo žádný příjem (alespoň ve smyslu, v jakém se příjem obvykle měří), avšak proto je ještě nelze považovat za chudé. Jejich situace je výsledkem volby, v níž obětují svůj příjem po dobu studia s cílem získat vzdělání a nejspíše i s nadějí, že budou schopni dosáhnout lepšího příjmu v budoucnosti. Zahrnutí studentů mezi chudé, přinejmenším na stejné úrovni s pracujícími chudými, by mohlo mít ten zvrácený důsledek, že by se vysoká míra využívání vzdělávacích příležitostí proměnila v indikátor nízké sociální kvality.

Jiným příkladem jsou mladí lidé, kteří se rozhodnou „udělat si roční volno“. Roční volno je obvykle čas mezi střední školou a dalším studiem, mezi dvěma ročníky vysokoškolského studia nebo mezi studiem a zahájením vážně míněné profesní dráhy, který mladí lidé typicky tráví cestováním a/nebo odpočinkem a zábavou. V bohatých společnostech si volna nejružnějšího druhu dopřávají mnozí mladí lidé (a nejen mladí), a to zřejmě ve stále rostoucí míře. Mohou si to dovolit, protože žijí v kultuře blahobytu, která jim umožňuje, aniž by to pro ně bylo příliš nákladné a riskantní, aby se na čas stáhli a žili za málo kvůli získání nových zkušeností. Podle techniky měření chudoby velikostí příjmů možná během volna žijí pod hranicí chu-

doby, avšak jejich situace neodráží chudobu v problémovém významu tohoto slova. Spíše naopak. Žijí ve společnosti, která (mladým) lidem dopřává a umožňuje i svobodu žít čas od času z ruky do úst.

Některé výzkumy chudoby v bohatých společnostech, jako např. ve Skandinávii, ukazují poměrně vysoký výskyt chudoby mezi mladými lidmi ve třetím desetiletí jejich života [Gustafsson 1999]. Objevil se však názor, že tato zjištění jsou nepřesná, neboť, řečeno naší terminologií, reflektují spíše blahobyť, který umožňuje výše zmíněné volno, než skutečnou chudobu. Fakta jsou předmětem sporů, ale příklad ukazuje, že platnost hlavního závěru rozsáhlého výzkumu může záviset na problému, zda se jedná o důsledek volby životního stylu nebo nedobrovolné deprivace.

Také mnohé další volby životního stylu mohou zahrnovat větší nebo menší materiální oběti. Vyskytují se excentrici silně upřednostňující volný čas před příjmem, idealisté, kteří se obětují kvůli povinnosti, skrblicí, kteří do nekonečna spoří kvůli spoření samotnému, milovníci přírody, kteří dávají přednost prostému životu pod širým nebem, cestovatelé, kteří si cení jistého typu svobody tak vysoko, že jsou kvůli němu ochotni materiálně trpět. Není jednoduché odhadnout, jak častý je výskyt dobrovolných materiálních obětí, ale může být docela vysoký, alespoň v některých fázích životního cyklu a přinejmenším ve společnostech všeobecného blahobytu. Tam, kde je chudoba široce rozšířena a boj o existenci tvrdý a neúprosný, pojem dobrovolné oběti bude spíše akademickou záležitostí. Avšak pokud tomu tak skutečně je, o to více si toho musíme být vědomi při srovnávání společností stojících na různých úrovních ekonomického rozvoje.

Nízkou životní úroveň lze smysluplně považovat za dobrovolnou jen tehdy, když je součástí svobodně a racionálně zvoleného životního stylu, o němž je známo, že zahrnuje více nebo méně materiálních obětí. Jakákoli forma deprivace, do níž se jedinec nedostává vědomě a s otevřenýma očima, spadá mimo tuto kategorii. Není podstatné, zda deprivace je výsledkem jedince vlastního jednání nebo chyb, ale zda je výsledkem jeho promyšlené volby. Snadno se může stát, že oběť, kterou si dnes jedinec sám vybral, se zítra promění v nechtěnou deprivaci, a pak se zjevně přesouváme od dobrovolného strádání k nedobrovolnému. Například mladý člověk si může dopřát volný rok s úmyslem vrátit se po jeho uplynutí zpět do práce, ale v průběhu volna se chytne do pasti alkoholismu a drog a už se sám znova nedokáže postavit na nohy. Dřívější výraz svobody se proměnil v nesvobodu, již nedokáže uniknout. Není podstatné ani to, zda člověk žijící na nízké materiální úrovni je, nebo není schopen si poradit. Ten, kdo dře za mzdu nižší, než je mzda nutná k přežití, je chudý, i kdyby byl obdařen mimořádnou dovedností umět se i přes veškeré strádání o sebe postarat nebo kdyby si díky své povaze navzdory nepřízni osudu uchovával spokojenost.

Chudoba sídlí v životech lidí

Chudé jsou osoby. Často mluvíme o chudých kolektivech, například o chudých zemích nebo chudých čtvrtích, ale tento způsob vyjadřování je v určitém ohledu nedbalý. Chudá čtvrť je čtvrť, v níž žije mnoho chudých lidí. Předměstská čtvrť vyšší třídy není bohatá sama o sobě. Je bohatá pouze v tom smyslu, že bohatí jsou lidé, kteří v ní žijí. Jistě existují země, které jsou chudé v tom smyslu, že trpí nedostatkem agregovaných zdrojů, avšak problém chudoby nesídlí v zemi, ale v jejích lidech.

Dvě země, které jsou stejně chudé, pokud jde o jejich celkové zdroje, se mohou velmi výrazně lišit v rozsahu sociálního problému chudoby v závislosti na způsobu rozdělení těchto zdrojů. Je-li rozdělení takové, že v jedné zemi je více chudších lidí než v druhé, právem bychom obě umístili rozdílně na škále sociální kvality měřené chudobou i přes rovnost jejich celkových zdrojů. To lze zjistit pouze tak, že se podíváme, jak lidé v těchto zemích žijí – měřením chudoby zespodu spíše než shora.

Zvláštní případ představují rodiny s dětmi. Pro rodiče je nezbytností, aby byli schopni se o své děti postarat. Pokud k tomu nemají přiměřené prostředky, nejsou svobodní. V rodinách s dětmi lze problém chudoby odhalit v deprivaci nebo riziku deprivace rodičů. Jestli tato deprivace povede ke skutečné chudobě dětí, může záviset na mnoha okolnostech, včetně schopnosti chudých rodičů své děti před chudobou ochránit. Miliony lidí po celém světě, kteří vyrostli v situaci „objektivní“ chudoby, dokládají, že v dětství nikdy chudobu nezažili. Kdybychom měli chudobu měřit, toto by pro nás představovalo skutečnou obtíž: mají se děti chudých rodičů, které samy vyrostly v bezpečí a dostatku potravin a péče, považovat za chudé? V našem případě však tato obtíž nevzniká. Děti chudých rodičů jistě jsou chudobou ohroženy, ať se je jejich rodiče před ní snaží sebevíce ochránit, a my se nemusíme přímo zabývat tím, jak se chudoba rodičů promítá do specifických životních podmínek dětí.

Chudoba jako věc, její příčiny a důsledky

Chudoba je věc, je to materiální deprivace sídlící v lidech. Je toto a nic jiného. Mluvíme-li například o nějaké zemi jako o chudé, mluvíme ve skutečnosti o *příčinách* chudoby. Chudý je takový stát, v němž jsou lidé chudí, protože stát je postižen nedostatkem zdrojů. Těžko bychom mluvili o Spojených státech jako o chudé zemi, i když v americké populaci zřejmě existuje mnoho chudoby. Takový způsob vyjadřování ale není vhodný, protože Spojené státy jsou země, v níž chudoba mezi lidmi existuje z jiných důvodů než nedostatku celkových zdrojů.

S chudobou je možné spojovat i jiné formy deprivace, ale pokud se snažíme vyhlédnout za oblast materiální deprivace, díváme se už mimo samotnou chudobu na její možné důsledky. Z dobrých důvodů můžeme předpokládat, že chudoba vede ke ztrátě spokojenosti, avšak i to je důsledek chudoby a nikoli její součást. Načrtnutí dělicích čar mezi chudobou a jejími možnými příčinami a důsledky je nezbytné. Chceme totiž měřit samotnou chudobu. Pokud ji budeme směřovat s jejími příčinami nebo důsledky, nezjistíme, co je ona sama.

Práva a povinnosti

Lidé, kteří jsou chudí v tom smyslu, že žijí v situaci nedobrovolné deprivace natolik závažné, že je nepřijatelná, jsou oprávněni očekávat pomoc od druhých. Toto oprávnění pochází z implicitní společenské smlouvy mezi majetnými a nemajetnými, smlouvy, která stanoví nároky a povinnosti. Osoby, které se poprávu označují za chudé, jí získávají spravedlivý nárok na zvláštní ohled ostatních. Druzí mají vůči chudým povinnost zvláštní péče. Tak jako v případě mnoha jiných smluv, i při uzavírání této se objevuje prvek mocenského zápasu. Ti, kteří jejím prostřednictvím pro sebe mohou získat nějaká práva, mají zájem maximalizovat zisk, který z ní budou mít. Naopak ti, pro které ze smlouvy vyplývají povinnosti, mají zájem na minimalizaci svého podílu. Nemajetní mají zdráhavý zájem na tom, aby mohli nosit odznak chudoby. Získávají tím možnost apelovat na povinnost druhých jim pomáhat. Majetní svou povinnost pomoci chudým uznávají, ale zdráhají se přistoupit na takovou definici pojmu chudoby, která jejich uznanou povinnost přeměňuje v těžké břemeno.

Způsob, jak společnost chudobě rozumí, závisí na tom, zda a jak byl tento mocenský zápas rozhodnut. Pokud nebylo dosaženo konsenzuálního chápání, dochází k zablokování a politika chudoby se zmítá v přetahované mezi nároky a protinároky. K dosažení konsensu je zapotřebí takového kompromisu, který umožní, aby si nároky a povinnosti navzájem co nejvíce odpovídaly způsobem rozumně přijatelným pro oba svářící se zájmy.

Politika měření chudoby

Měření chudoby se odehrává na bitevním poli politické rétoriky. Probíhají zde vedle sebe dvě debaty: debata akademická o významu chudoby, která vyúsťuje ve vědecky podložené metody měření, a debata politická, v níž občané a tvůrci politiky hledají uspokojivá fakta, která se k problému chudoby vztahují. Vědci i politikové by zřejmě chtěli, aby obě tyto diskuse byly propojené a navzájem se doplňovaly, avšak toto soužití se ukázalo být obtížné. Využití vědy na podporu konsenzuálního chápání chudoby je v prostředí neshody kontroverzní. Aplikovaný výzkum chudoby chová naději, že akademická práce může vytvořit metodu, jež by politickému životu dodávala o chudobě spolehlivé informace. Když však vědci nabízejí své metodologie a odhady, vstupují do politického života a střetávají se se zájmy. Měření chudoby, přinejmenším pokud je považováno za aplikovaný výzkum politik, se snaží působit jako zprostředkovatel v mocenském zápasu práv a povinností. Pokus stanovit fakta o problému chudoby je současně pokusem určit, jaká práva si nemajetní mohou nárokovat a jaké povinnosti majetní musí přijmout. Velmi často chce „pravice“, ministerstvo financí a řada sdružení daňových poplatníků slyšet, že rozsah chudoby je malý, zatímco „levice“, ministerstvo sociálních věcí a různé aktivistické skupiny očekávají sdělení, že rozsah chudoby je vysoký. Vlády hledají v nesporných faktech o chudobě stožár, k němuž by se mohly připoutat, aby v politice chudoby vybědly z blokády a postoupily dále v implementaci a financování účinných politik namířených proti chudobě.

Vědci jsou někdy sami přímými účastníky politického konfliktu, avšak pokud toto pomineme, jejich hlavní snahou by mělo být, aby byli schopni předložit k problému chudoby solidní data. Jejich prací v oblasti výzkumu politik by mělo být uspořádání fakt týkajících se tohoto předmětu takovým způsobem, aby je soupeřící zájmy měly a mohly přijmout jako statistický rámec, v němž by potom mohly skutečně deliberativně uvažovat o otázkách politik místo kvaziuvažování o datech.

Vědci se mohou odvolávat na svou nevinnost ve věci politiky chudoby, zaujímat stanovisko, že alespoň pokud jde o ně, žádná politika měření chudoby neexistuje, a nechat se vést úsilím o objektivitu. Mohou vysvětlovat statistické principy, podle kterých pracují, určovat odhady vyplývající z těchto principů, nabízet tyto odhady „politikům“ a nechávat na nich jejich další interpretaci. To však není skutečný svět výzkumu chudoby. Neexistuje jasné oddělení mezi akademickou a politickou debatou, a většina z těch, kteří se o prozkoumání problému chudoby snaží, ani nechce, aby takové oddělení existovalo. Někteří z nich jsou pouzí bojovníci na politickém kolbišti a výzkum chudoby využívají jako politický nástroj, avšak i ti, kteří se vyhýbají přímému politickému aktivismu, obvykle chtějí ovlivňovat politiku aspoň nepřímo pravdivým příběhem o chudobě ve společnosti, který vyprávějí politickým aktérům. V oblasti základního výzkumu je třeba vykonat ještě mnohé a tento výzkum by jistě měl být tak pluralistický, technický a eklektický, jak jen to je možné. Avšak *jedním* z našich cílů by mělo být získat z rozlehlé krajiny mnohostranného základního výzkumu použitelnou metodologii, jež by umožnila o problému chudoby přesvědčivě informovat. Metodologie, jež by mohla dosáhnout tohoto postavení, se musí pevně opírat o osvědčené vědecké postupy a v tomto smyslu být co nejvíce objektivní. V opačném případě nebude mít nikdo důvod věřit tomu, o čem informuje. To však nestačí. Musí existovat určité povědomí o nevyhnutelném faktu, že měření chudoby je politickou záležitostí. Použitelná metodologie musí vést k odpovědím, jimž lze věřit. První podmínkou zde je solidní vědecká základna, není to však podmínka jediná. Důvěryhodná metodologie musí být transparentní pro ty, od nichž se očekává, že přistoupí na její příběh, aby mohli mít uspokojivý pocit, že chápou její význam, a tento příběh musí být pochopitelný a srozumitelný také pro ty, od nichž se očekává, že mu uvěří. Musí k nim promlouvat způsobem, jenž jim dovolí překonat jejich sklon k nedůvěře a uznat navzdory svému odmítavému postoji, že to, co se jim ukazuje, je skutečně chudoba.

Vědcům se naskytá možnost jak si zachovat integritu ve chvíli, kdy se oni a jejich dílo nevyhnutelně zapletou do politiky chudoby. Říkám jí *princip opatrnosti*. Aplikovaný výzkum chudoby je do značné míry motivován snahou odhalit chudobu, o níž mnohé mocné zájmy v politickém společenství chtějí a mají sklon si myslet, že neexistuje. K úspěchu nestačí chudobu odhalit, odhalené chudobě musí také být možné věřit. Příběhu lze uvěřit, pokud je podán tak, aby se mu nedalo nevěřit, tak, aby ve způsobu, jakým se vypráví, nebylo nic, co by dalo těm, kteří mu uvěřit nechtějí, příležitost k nedůvěře. Toho lze dosáhnout tehdy, když se příběh „poddimenzuje“ a nezařadí se do něj nic, co by mohlo budit dojem, že jeho sdělení je přehnané. Pokud ti, kteří příběhu věřit nechtějí, v něm najdou jakoukoli záminku vhodnou k to-

mu, aby jej odsoudili jako „předimenzovaný“, jistě tak učiní a předložená fakta budou odmítnuta. Budou smetena se stolu, pokud se nepodají způsobem, který donutí ty, kdo mají sklon jim nevěřit, aby je přijali. Nepodaří-li se přesvědčit tuto stranu politické debaty – ti na druhé straně již patří k lobbyistům za chudobu a přesvědčovat je netřeba – vyhlídky na dosažení konsenzuálního chápání problému chudoby budou mizivé. Nevěřící musí být donuceni uznat, že příběh o chudobě, který se jim vypráví, je vskutku pravdivý. Jiným se možná bude zdát, že tento příběh neodhaluje celý rozsah chudoby, ale to není důležité, jde-li o to, aby byla uznána moc příběhu. Podstatné je, aby nebylo možné odmítnout to, co příběh odhaluje. Odhalovat zjevně musí vědeckou pravdu a nic jiného než pravdu, avšak ne nutně pravdu celou.

Princip opatrnosti ve výzkumu chudoby objevil (ač jej tak nenazval) již Rowntree. Jeho krajně úsporná míra chudoby byla záměrně navržena tak, aby ji nebylo možné rozumně odmítnout, protože by zveličovala skutečný rozsah chudoby, a byla by tedy nedůvěryhodná. Princip opatrnosti je strategický: sám vědec viditelně klade své práci omezující pravidla v zájmu vlastní věrohodnosti. Avšak tento princip je více než jen strategický. Patří k solidním vědeckým postupům nastavit test vlastních hypotéz tak, že je obtížné prokázat žádoucí výsledek. Pokud se to přesto podaří, je prokázán o to pevněji. Když tedy vědec strategicky používá princip opatrnosti, dodává nadto svému příběhu věrohodnost vycházející z postupu transparentně založeného na dobrém vědeckém řemesle.

V některých proudech výzkumu chudoby lze pozorovat sklon k upřednostňování postupů, které nadhodnocují statistiky, třeba ve snaze povědět pravdu o chudobě celou a nepřikrášlenou. Lze si myslet, že to je nejlepší způsob pomoci chudým. Avšak kázat věřícím nemá valný smysl. Pokud se nám nepodaří obrátit na víru nevěřící, nebudeme mít společná konsenzuální fakta, o nichž bychom mohli doufat, že nám umožní pokročit kupředu k racionálnímu rozvažování a efektivním veřejným politikám. Výzkumníci zabývající se chudobou si mohou navzájem pomáhat svět lépe chápat tím, že spolu budou mluvit, avšak svět pomohou změnit jen tehdy, pokud budou mluvit s „nepřítelem“, a to takovým způsobem, který ho přiměje k tomu, aby naslouchal.

Doporučení

Dosud jsme vymezili tak přesně, jak jen to šlo, předmět našeho zájmu – *problém chudoby* – a zamysleli se nad některými základními principy potřebnými k vysvětlení významu tohoto předmětu. Odtud se nyní dostáváme k několika doporučením týkajícím se měření chudoby. Ta se vztahují pouze k metodologii, již lze společnosti sdělit, jak velký je problém její chudoby. Ve výzkumu chudoby existuje celá řada jiných důležitých a závažných otázek, kterými se zde nezabývám a které vyžadují vlastní odpověď.

Následující doporučení mají povahu ideálních směrnic. Jsou vyjmenována, aniž bych se pečlivě zabýval otázkou, jestli si někdy neprotiřečí. Pozdější práce uká-

žou, nakolik je možné se držet teorie ve chvíli, kdy přikročíme k samotnému praktickému měření. Začneme tím, jak by se problém chudoby měřit neměl, a poté řekneme, jak by se měřit měl.

Zaprvé, z portfolia validních empirických přístupů můžeme vyřadit ty, které považují všechny chudé za stejně chudé, jelikož chudoba existuje v různých stupních. Jsou-li dva lidé chudí, rozsah jejich společné chudoby závisí na tom, jak moc jsou chudí. Pokud je jeden z nich velmi chudý, velikost celkové chudoby je větší, než kdyby oba byli jen trochu chudí. Na základě této úvahy můžeme vyloučit všechny přístupy opírající se o sčítání jednotlivců, tj. přístupy měřící velikost chudoby tak, že určují počty chudých, aniž by braly v úvahu různé stupně jejich chudoby.

Zadruhé, můžeme také vyloučit všechny přístupy založené pouze na údajích o příjmech, neboť i příjem je jakožto indikátor chudoby nespolehlivý.

Zatřetí, jelikož problém chudoby zahrnuje ohrožení chudobou – míru rizika, že jedinec se stane chudým, i když chudý není – měření problému musí brát v potaz nejen fakt chudoby, ale také plynulý přechod mezi jasně chudými a jasně ne-chudými, situaci téměř chudých osob a riziko jejich zchudnutí. Tím jsou vyřazeny přístupy, které vedou jasnou dělicí čáru mezi „chudými“ a „ne-chudými“ a chudobu měří výhradně na základě údajů o osobách, které se nacházejí pod touto hranicí. Odpadají tak zejména všechny přístupy založené na jednoduché příjmové hranici chudoby.

Vyloučení přístupů založených na sčítání osob, na měření příjmu a stanovení hranice chudoby neznamená, že validní přístupy k měření chudoby nesmí pracovat ani s počty jednotlivců, výší příjmu nebo hranicí chudoby. Vyřazeny jsou pouze ty metodologie, které se opírají výlučně o tyto techniky.

Začtvrté, ježto chudoba sídlí v životech lidí, můžeme vyloučit jednoduché přístupy postupující shora dolů, tj. takové přístupy, které problém chudoby popisují pouze na základě agregovaných údajů. Sem patří kupříkladu výpovědi o velikosti chudoby založené na údajích jako HDP na hlavu, střední délka života apod. Můžeme také vyřadit odhady založené na distributivních datech. Tím se zbavujeme všech jednoduchých relativních měř chudoby, v nichž jsou lidé klasifikováni jako chudí přímo na základě údajů o jejich relativním postavení ve srovnání s ne-chudými, například měř chudoby podle počtu lidí s příjmem pod určitým prahem na křivce rozložení příjmů, jako je třeba polovina mediánu.

Slabinou odhadů chudoby založených výhradně na distribučních datech je, že postrádají zdůvodnění, proč by se jim mělo věřit. Proč by například mělo někoho přesvědčit o tom, že řekneme v Norsku osoby, jejichž příjem je nižší než polovina mediánu, jsou chudé, jen to, že to říkám? Důvodem, proč toto tvrzení nemusí být přesvědčivé, je, že není jasné, co spojuje podstatný obsah chudoby jakožto formy deprivace, na které je něco výjimečného, s výběrem právě této operacionální definice. Konkrétní a rozhodující detaily tohoto přístupu k měření chudoby nejsou odvozeny z teorie, ani teoreticky zdůvodněny [Ringen 1988].

Ač jsme právě odmítli přístupy založené výhradně na distributivních datech, neznamená to, že distributivní data nelze využívat v širěji pojatých postupech mě-

ření. Ti, kdo je používají, však čelí požadavku, aby na obsahové rovině vysvětlili, který prvek životních podmínek lidí odůvodňuje právě takovou dělicí čáru nebo práh, jaké si vybrali k identifikaci chudoby.

Zapáté, ježto chudobu je možné najít pouze u jednotlivců, můžeme vyloučit přístupy, v nichž základní jednotkou měření není jednotlivec. Jistě nás může zajímat chudoba v sociálních skupinách, ale aby informace o nich byla spolehlivá, měla by být v ideálním případě výsledkem odhadu založeného na agregaci charakteristik popisujících situaci jednotlivců, kteří jsou členy dané skupiny. Výjimkou jsou rodiny s dětmi, kdy není třeba se přímo zabývat postavením dětí.

Zašesté, jelikož chudoba je nedobrovolná deprivace, můžeme vyžadovat od validního přístupu takové popisy situace osob považovaných za chudé, které umí rozlišit mezi nedobrovolnou deprivací a vědomou obětí. Data dokládající, že dvě osoby mají stejně nízkou životní úroveň, nepostačují k tomu, aby obě byly zahrnuty do analýzy velikosti chudoby, přinejmenším ne se stejnou váhou. Způsob měření chudoby musí přesvědčit své publikum, že zachycuje chudobu v morálním smyslu slova.

Zasedmé, problém chudoby se projevuje v různých formách a stupních materiální deprivace. Není to tedy jedna a jen jedna věc. Jistě se týká peněz, ale nejen peněz. Jistě se týká nouze, ale nejen nouze. Týká se lidí žijících v jasné chudobě, ale také situací blízkých chudobě a rizika chudoby. Týká se lidského i fyzického kapitálu. Měření problému chudoby je nutně načrtnutím mapy problému, jež nelze zredukovat na jednu jedinou míru nebo indikátor.

Zaosmé, zjištění, že věc zvaná chudoba se (zjevně) liší od svých příčin i důsledků, vybízí k používání poměrně úzce definovaných přístupů k jejímu měření. Zejména při užití sociálních indikátorů chudoby je třeba dávat pozor na to, aby nedocházelo k dvojímu započtení, jako když je např. chudoba nejdříve identifikována jedním indikátorem, řekněme příjmem, a poté znovu jiným indikátorem, který ale zachycuje spíše některý důsledek chudoby než chudobu samotnou, jako třeba nespokojenost. Kdo je chudý, je chudý bez ohledu na to, jestli se v jeho případě (už) dostavily očekávané důsledky jeho chudoby.

Poslední poznámka se vztahuje k politice chudoby. Je-li naším cílem stanovit fakta o problému chudoby způsobem, který jim zjedná sociální uznání – aby většina lidí byla rozumně ochotná považovat náš příběh o chudobě za pravdivý, pak námi použitý přístup zřejmě bude muset být doplněn dávkou zdravého rozumu a politického pragmatismu. To ale nutně naším cílem být nemusí. Můžeme se spokojit s „objektivní“ odpovědí na otázku, a tu pak nabídnout dále jako odpověď, již se dá věřit. Není jistě naším úkolem říkat lidem to, co chtějí slyšet, a zjevně platí, že čím bude naše odpověď „objektivnější“, tím spíše jí bude možné věřit. Pokud se však obrácíme k široké veřejnosti a pokud je naším záměrem odpovědět na otázku tak, aby nám veřejnost uvěřila, pak musíme nalézt takovou odpověď, která u veřejnosti najde odezvu. Náš přístup bude muset být transparentní a srozumitelný a odpověď, ke které nás dovede, jednoduchá a přijatelná. Toho lze dosáhnout, pokud budeme maximálně střízliví při navrhování způsobu měření a uplatníme při tom viditelným způsobem princip opatrnosti.

Závěr

Chudoba se měří různými způsoby a každý z nich vede k velmi rozdílným odhadům její velikosti a rozložení v mezinárodním srovnání [Boltvinik 2003; Ruggeri Laderchi et al. 2003; Atkinson 1998]. Tato situace na jedné straně odpovídá pluralitní povaze výzkumu chudoby, ale na straně druhé poskytuje důvody k hluboké nespokojenosti. Je neuspokojivá politicky, protože to znamená, že výzkum chudoby není schopen nabídnout racionální politické debatě a veřejné politice to, co by jim většina výzkumníků nejspíš nabídnout chtěla. Je neuspokojivá také vědecky, protože věda má dávat odpovědi na otázky a protože vědci by neměli podléhat sebeuspokojení, dokud nenajdou nástroje, které jim umožní zodpovědět jejich hlavní otázky způsobem přesvědčivým pro ně i druhé. Jedním z cílů akademického zkoumání chudoby by mělo být, a zjevně je, aby se z bohatého materiálu základního výzkumu podařilo získat metodologii umožňující stanovit fakta o problému chudoby takovým způsobem, aby je zájmy, které mezi sebou v oblasti politiky chudoby soupeří, musely přijmout jako pravdivá. Přes desetiletí práce a mnoho svazků kvalitního výzkumu měli dosud sociologové a ekonomové ve snaze o dosažení tohoto cíle jen částečný, pokud vůbec nějaký, úspěch.

Hlavním výsledkem naší diskuse je doporučení zavrhnout koncept hranice chudoby, rozdělující obyvatelstvo na „chudé“ a „ne-chudé“, a zejména pojem příjmové hranice chudoby, jakožto ústřední nástroje měření problému chudoby. Údaje o počtu osob žijících v chudobě, ať je definována jakkoli, ale zejména v chudobě příjmové, problém chudoby jasně nevystihují. Odmítli jsme rovněž přístupy, v nichž se chudoba určuje pouze na základě relativních informací. Tím jsme vlastně zavrhlí značnou část instrumentáře pro měření chudoby jako málo solidní v tom smyslu, že nedokáže poskytnout dost přesvědčivých důvodů, aby se jí dalo věřit. Zavrhlí jsme tím toho tolik, že musíme opět začínat téměř z ničeho.

Jako alternativu doporučujeme multiindikátorový přístup založený na přesvědčení, že chudoba je upřená svoboda a zahrnuje v sobě stupně deprivace a ohrožení ve vztahu k fyzickému i lidskému kapitálu. To nás však staví před závažný problém operacionalizace. Multiindikátorové přístupy bývají složité a rafinované. Důvěryhodný přístup musí být naopak jednoduchý a strýzlivý. Hlavní překážka spojená se snahou o operacionalizaci našeho přístupu nespočívá ve stanovení všech údajů, ke kterým je třeba přihlédnout, aby obraz chudoby, který tento přístup rýsuje, byl úplný, ale v nalezení způsobu, jak lze složitý obraz chudoby načrtnout věrohodně s využitím pouze několika jednoduchých motivů. To je překážka, kterou se snaží překonat každý umělec a básník. Je to však také překážka pro umění sociálního zpravodajství o takových otázkách, jakou je chudoba.

Z angličtiny přeložil Marek Skovajsa.

STEIN RINGEN je profesorem sociologie a sociální politiky na Oxfordské univerzitě. Zabývá se otázkami kvality vládnutí, demokracie a spravedlnosti. Publikoval řadu knih a článků v britském i zahraničním tisku.

Literatura

- Abel-Smith, B., P. Townsend 1965. *The Poor and the Poorest*. London: Bell.
- Atkinson, A. B. 1998. *Poverty In Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Boltvinik, J. 2003. „Poverty measurement Methods: Typology, Limitations and Problems”. Colegio de Mexico, working paper.
- Gustafsson, B. (ed.) 1999. *Poverty and Low Income in the Nordic Countries*. London: Ashgate.
- Piachaud, D. 1981. „Peter Townsend and the Holy Grail”. *New Society* 57: 419–421.
- Ringen, S. 2004a. „Liberty, Freedom and Real Freedom” (working paper).
- Ringen, S. 2004b. „The Problem of Poverty and How to Report on It” (working paper).
- Ringen, S. 1997. *Citizens, Families and Reform*. Oxford: Clarendon Press.
- Ringen, S. 1988. „Direct and Indirect Measures of Poverty”. *Journal of Social Policy* 17 (3): 351–365.
- Rowntree, B. S. 1901. *Poverty: A Study of Town Life*. London: Macmillan.
- Ruggeri Laderchi, C., R. Saith, F. Stewart 2003. „Does it Matter That We Do Not Agree on the Definition of Poverty? A Comparison of Four Approaches”. *Oxford Development Studies* 31 (3): 243–274.
- Runciman, W. G. 1966. *Relative Deprivation and Social Justice*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Sen, A. K. 1981. *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*. Oxford: Clarendon Press.
- Sen, A. K. 1999. *Development as Freedom*. New York: Knopf.
- Sen, A. K., J. Foster 1997. „Economic Inequality After a Quarter Century”. Pp. 107–220 in Sen, A. K.: *On Economic Inequality*. 2nd edn. Oxford: Clarendon Press.
- Smith, A. [1776] 1904. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. 5th edition. London: Methuen and Co., Ltd.
- Veit-Wilson, J. H. 1986. „Paradigms of Poverty: A Rehabilitation of B. S. Rowntree”. *Journal of Social Policy* 15 (1): 69–99.

Soudobé dějiny

3/2004

Komunistické hnutí v biografickém zrcadle

Obsah

STUDIE A ČLÁNKY

Martin Groman: *Stanislav Budín - komunista bez legitimace*

Jiří Pernes: *Mládež vede Brno. Otto Šling a jeho brněnská kariéra (1945-1950)*

Karel Hrubý: *Zkušenost omylu. Nesnadná cesta profesora Františka Grause
z ideologického zajetí*

Jana Čechurová: *Nositelé kontinuity a inovátoři. Poválečné osudy londýnských zednářů
v Československu*

MEMOÁRY

Vladislav Moulis: *Léta mých studií historie (1950-1955)*

RECENZE

Jan Křen: *Silný projekt - slabší začátek - jaký konec?*

Marie Černá: *Politické paměti komunismu*

Petr Šámal: *O kulturní politice přehledně a komplexně*

Zdeněk Kárník: *Užitečná příručka k dějinám sociální demokracie*

Jiří Křesťan: *Hledání klíčů k době „podivného míru“*

Michal Reiman: *Jak se rehabilitovaly oběti Stalinova režimu*

Miluša Bubeníková: *Ruská emigrace v Československu - pohled odjinud*

Doubravka Olšáková: *Těživé dědictví školy Annales aneb Francouzská „oral history“
ve službách státního aparátu*

Vlastimil Hála: *„Kultura terorismu“. Pohled Noama Chomského na politiku USA*

KRONIKA

Jiří Pešek: *Jen trošku špinavá válka wehrmachtu na východě Evropy?*

Šárka Daňková: *Kdo má právo vysvětlovat dějiny? Na okraj konference
o Frakci Rudé armády*

ANOTACE, RESUMÉ

Soudobé dějiny, ÚSD AV ČR, Vlašská 9, 118 40 Praha 1

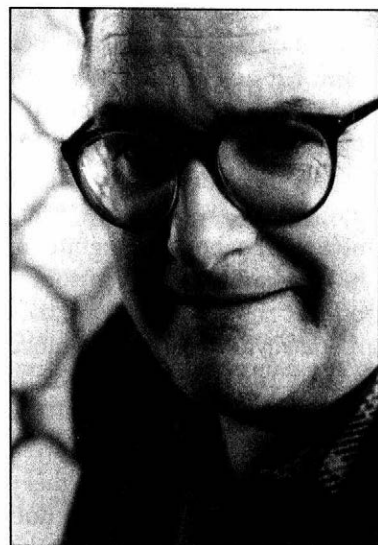
telefon: 257 531 122-3/204, e-mail: soudobe.dejiny@usd.cas.cz

Odešel sociální ekolog Bohuslav Blažek

V dnešní době, kdy klíčem k intelektuálnímu úspěchu bývá co nejužší specializace a většinou také zázemí některé etablované instituce, kdy jednotlivé vědní obory střeží své vykolíkové claimy navzdory deklarované potřebě interdisciplinarity, jsou vzácností lidé schopní tyto hranice prolamovat a pohybovat se v prostoru patřícím všem a současně nikomu. Jednu z takových originálních a výjimečných osobností česká kultura nedávno ztratila – 23. listopadu loňského roku zemřel ve věku nedožitých šedesáti dvou let Bohuslav Blažek.

Vzděláním filmový a televizní dramaturg, filozof a psycholog, působil Blažek od šedesátých let 20. století postupně nebo paralelně v mnoha různých rolích a institucích. Jako nekonformní a komunistickému režimu nepohodlný intelektuál musel mnohé z nich nedobrovolně opustit. V 60. letech byl jistou dobu členem redakcí časopisu *Tvář* a *Literárních novin* (nedávno na něj vzpomněl v této souvislosti Ludvík Vaculík) a později i dalších periodik, vydělával si nějaký čas mytím oken a výloh, byl režisérem v Armádním filmu, pracoval několik let jako výzkumník v Ústavu krajinné ekologie ČSAV, jako prognostik ve Sportpropagu, zařízení Čs. svazu tělesné výchovy, po listopadu 1989 pracoval pro Občanské fórum, aby nakonec založil svou vlastní organizaci EcoTerra specializující se na regionální diagnózy a prognózy.

Bohuslav Blažek byl vyhledávaným moderátorem diskusí u kulatých stolů a brainstormingů, při kterých uplatňoval invenční herní techniky vlastní provenience, byl účastníkem rozhlasových i televizních diskusí, vyučoval na vysokých školách: na DAMU a na ČVUT – fakultách architektury a stavební, spolupracoval s architekty a urbanisty, jako publicista přispíval do nejrůznějších časopisů, byl autorem, spoluautorem nebo překladatelem téměř dvaceti knižních publikací, místopředsedou Spolku pro obnovu venkova. Tento výčet Blažkových angažmá je nepochybně neúplný, stejně jako je neúplný i následující pokus o výčet oborů na jejichž terénu se Blažek pohyboval nebo do nichž příležitostně vstupoval. Patřily k nim filozofie, metodologie vědy (čtenáře, který zná okruh pozdějších Blažkových odborných zájmů, asi překvapí, že svou diplomovou práci na Filozofické fakultě UK Blažek napsal o Bohrově principu komplementarity), sémiotika, prognostika, sociální komunikace, literární věda, mediální studia, film a fotografie, sociální psychologie,

Bohuslav Blažek

Foto Kryštof Blažek

pedagogika, sociální práce, ekologie, architektura, urbanismus, společenské aspekty životního prostředí a – jak ještě doložím – také sociologie. Byl to však zejména prostor na styku těchto oborů nebo mezi nimi, kde byl Bohuslav Blažek nejvíce doma a odkud čerpal své nejpodnětnější myšlenky. Sám sebe Blažek považoval za sociálního ekologa, přičemž identitu tohoto zaměření definoval v jednom ze svých článků odkazem na takové poválečné autory, jako jsou Beck, Becker, Hassenpflug, Jahn, Kluge, Stokols, Wicker. V jeho pojetí zahrnovala role sociálního ekologa jak složku činnosti poznávací, tak aktivity vedoucí k prosazování ekologického myšlení u veřejnosti a ekologického řešení praktických problémů.

V posledních letech se Blažkova pozornost stále více zaměřovala na problematiku českého venkova, který chápal jako prostředí tvořené navzájem propojenými a mezi sebou interagujícími prvky krajinnými, sociálními a kulturními. Prostředí, kde komunitním způsobem žijí venkované vytvářející si specifický vztah k přírodě i k sobě samým. Venkov konfrontoval s městem a proti ohrožení venkova, které spatřoval v kulturní a mocenské expanzi města, se Blažek energicky angažoval nejen v mnoha svých pracích a veřejných vystoupeních, ale také jako organizátor a jako poradce obcí a institucí zabývajících se revitalizací venkova.

Bohuslav Blažek byl myslitel, autor a diskutér mimořádně vzdělaný a nad to také neobyčejně pracovitý. Uměl psát srozumitelně a kultivovaně – jeho novinářská zkušenost mu k tomu poskytla dobrou školu. Jeho vystoupení a příspěvky byly vždy zajímavé a často čerily stojaté vody – překračovaly ustálené pohledy a nabízely nové vidění tradičních problémů. Často proto vyvolávaly polemiku. Blažek totiž nebyl „organizačním“ člověkem – necítil se být svázán ve svých názorech a vystoupeních loajalitou k formálním institucím, v posledních patnácti letech ostatně působil na volné noze.

Nevím, že by byl Bohuslav Blažek někdy sám sebe považoval za sociologa, i když jiní tak občas činili, hovořice o něm jako o sociologovi (médií), ale stejně tak i jako o antropologovi, psychologovi, filozofovi, metodologovi aj. Jeho sociální okruh, myslím, sociology nezahrnoval, s institucemi reprezentujícími náš obor mnoho kontaktů neměl (před r. 1990 by mu to ostatně ani nebylo umožněno), mezi autory publikujícími v *Sociologickém časopise* se Blažkovo jméno nevyskytovalo. Své pojetí sociální ekologie Blažek nespojoval s pracemi sociologické Chicagské školy, která podle jeho mínění pouze vnesla prostorové hledisko do urbánní sociologie. „Jeho“ sociální ekologie se zrodila až po 2. světové válce.

Přes to však, bez ohledu na to, zda byly přiznány a institucionálně vyjádřeny, jsou sociologické prvky v Blažkových pracích i v jeho dalších aktivitách zcela zřejmé. Konec konců Blažkova sociální ekologie se v mnoha ohledech protíná se sociologickou environmentalistikou reprezentovanou u nás např. sociology Hanou Librovou a Janem Kellerem (s kterým si nedávno Bohuslav Blažek vyměnil názory v poněkud nešťastné polemice o pracích Murraye Bookchina). Sociologický pohled najdeme zejména v Blažkových publikacích o společenském fungování médií a o problematice venkova. V těch posledních jakoby v novém hávu a nových podmínkách občas ožívala tradiční sociologická diskuse o sociálních důsledcích urbanizace, proměně Gemeinschaft na Gesellschaft, a snad i jistá ruralistická nostalgie. Dvě z Blaž-

kových prací vztahujících se k této problematice, knihy *Tváří tvář obrazovce* (1995) a *Venkov-města-média* (1998,) vydalo nakladatelství SLON, které ještě k publikaci připravuje i další Blažkovu knihu (spolu s Jiřinou Olmrovou), tentokrát o pyramidových hrách, *Pyramida zmaru. Skryté mechanismy podvodu*. Připomeňme však i další – *Problémy a výhledy českého venkova* (EcoTerra 1997) a nejnověji *Venkovy: anamnéza, diagnóza, terapie* (Era 2004) s fotografiemi syna Kryštofa Blažka.

Vzdělanec, humanista a aktivní občan Bohuslav Blažek nám bude v Česku scházet.

Michal Illner

Na sklonku prosince roku 2001 obdržela redakce Sociologického časopisu od Bohuslava Blažka text nazvaný *Za teorií poznání (radostný nekrolog)*, autorem zamýšlený jako příspěvek do dvojčísla věnovaného české sociologii. Jako příliš obecný a ostatním příspěvkům tematicky vzdálený však tehdy nebyl publikován. Sociologický časopis ho předkládá svým čtenářům až nyní – při smutné příležitosti autorova úmrtí. Toto krátké pojednání je výstižným dokladem Blažkovy myšlenkové originality, vytržebného smyslu pro transdisciplinaritu či schopnosti psát lehce, čtivě a se smyslem pro ironickou zkratku i o věcech na nejvyšší složitých a vážných.

Za teorií poznání (radostný nekrolog)

Periodizovat vývoj jakékoli duchovní sféry po jednotlivých staletích nebo dokonce „bilancovat“ zisky a ztráty právě uplynulého století je jistě plytké. Tím hůř, má-li jít o reflektování filozofické disciplíny, která otázku dějinnosti vůbec a samozřejmě i dějinnosti vlastní tematizuje jako jeden ze svých úhlavních problémů. Bylo by to omluvitelné – a pak i chvályhodné – pouze tehdy, kdyby tento formální předěl kuriozní shodou okolností koincidoval s výraznou restrukturalizací oboru. Bulvární otázka, co se stalo s teorií poznání ve 20. století, s níž jsem si chvíli zahrával, mě přivedla ke zjištění, které zní ještě bulvárněji: že taková zásadní koincidence vskutku nastala, neboť právě na jeho přelomu teorie poznání skonala. Pokusím se toto tvrzení nebulvárně doložit.

Od antického soustředění na oko jako místo, jímž do duše vstupují sdělení o okolním světě, po koncept počítka jako jakéhosi atomárního vjemu, se kterým operovala psychologie vnímání na počátku právě uplynulého století, událo se v teorii poznání méně převratů než během pouhé stovky let poté. Zásadní Kantův obrat

ke zkoumání předpokladů vnímání a myšlení byl sice již nějakou dobu uznamenan a krotce rozvíjen ve filozofii, nicméně ve jménu pozitivistické řehole byla z Vědy tato zbytečná komplikace vypuzena. Zdálo se, že prostinká představa oka jakožto camera obscura, která mechanicky „odráží“ vnější svět, bohatě stačí i vědě užité, jak technikům pro konstrukci optických přístrojů od mikroskopu a teleskopu přes fotoaparát po televizor, tak inženýrům lidských duší pro „teorii odrazu“ a všechny habnebnosti, které měla pomáhat legitimizovat.

Ani nástup kybernetiky v polovině století na tomto stavu mnoho nezměnil. Rosenbluethův perceptron zůstával ještě u pojetí pouze registrujícího oka: schematicky se znázorňoval jako plocha složená z čidel, z nichž rovnoběžně vedou spoje s jednotlivými počítky. Technici začali psát učebnice psychologie, ve kterých triumfálně sdělovali světu, že mozek vlastně je (rozuměj: je stejně hloupý jako tehdejší) počítač. Dobovou nákazou se stala vidina, že tento umělý mozek zanedlouho předežene mozek v lidské hlavě (živili ji nejenom její stoupenci, ale možná ještě více její odpůrci).

Najednou to vypadalo, že teorie poznání zanikne, protože se stane exaktní vědou na pomezí fyziky, matematiky a kybernetiky, podobně jako astrologie přerostla v astronomii, alchymie v chemii nebo filozofická psychologie v psychologii experimentální.

Na utopisticky laděné programy modelování mozku, konstrukce robota a automatického překladu, které slibovaly v historicky kratičkém čase nahradit zastaralého člověka a dát moci do rukou nástroje k poražení všech, kdo se v tomto závodě ve všeobecném zbrojení opozdí, získali výzkumníci dějinně bezpříkladné finanční zdroje. Je milou ironií, že jim rovněž za dějinně bezprecedentní mžik oka vyšel pravý opak. Poté, co více než dvě století mechanističtí vědci odmítali kantovský obrat, jejich zbrusu nové – jenomže už ne energomateriální, ale informační – stroje je přinutily uznat, že chtějí-li, aby se alespoň maličko přiblížily tomu, co umí lidský mozek, budou jejich tvůrci muset začít pokorně a krok za krůčkem napodobovat veškeré ty rozptýlené a neexaktní poznatkové drobtý z psacích stolů kantovskými otázkami nesených výzkumů kdesi na pomezí experimentální psychologie a filozofické introspekce. Kybernetičtí modeláři se vydali na cestu za hledáním Apriori.

Díky *geštaltismu* se od izolovaných počitků přešlo k celostním vjemům, které jsou formovány repertoárem předem daných – respektive jedincem rozvíjených – tvarů (*rozpoznávání obrazců*). Z *fenomenologie* se přijala úloha těla a primátu exploračního pohybu nad registrací (*robotika*). Z *alternativní pedagogiky* se převzal koncept interaktivního učení (*samoučící systémy* a jejich dialog). Všechny tyto a četné další krůčky vyhodnotil, seřadil do přehledné vývojové tabulky a tu předvedl jako analoggii individuálního vývoje Jean Piaget. Ontogenetickou psychologii za svého života dokázal zobecnit do podoby *genetické epistemologie* a za pomoci týmu logiků a kybernetiků najít izomorfismus mezi empirickými zjištěními a množinovými modely. Na tyto snahy navazující *evoluční teorie poznání* a *konstruktivismus* promítly tyto myšlenky na pole sociální a politické. Někdy na přelomu 70. a 80. let to vypadalo, že sen o jednotící teorii světa začíná být zase aktuální a že jeho jádrem bude právě tato ma-

tematizovaná teorie – teď už ne poznání, ale poznávání. Všechno si tehdy začalo říkat „kognitivní“: etablovala se *kognitivní psychologie*, která zkoumala *kognitivní styly*, vznikla třeba *kognitivní geografie* a kyberneticky pojatá *kognitivní věda*.

Jistou komplikací hrozil myšlenkový pohyb ve filozofii dějin, zejména když se koncept dějinnosti začal aplikovat na metamorfózy samotného rozumu. Koncept inteligence byl transkulturní psychologií odhalen jako manipulativní trik bílé rasy (podobně jako třetí svět odmítl výzvy bohatého prvního světa k dobrovolnému omezení energetické spotřeby). I apriori se ukazovalo být dějinné. Několik novokantovskými orientovaných historiků idejí už delší dobu kroužilo kolem megaabstrakcí jako *symbolické formy*, *epistémy* nebo *paradigmata*. Na chvíli se mohlo zdát, že se dějiny podaří zkrátit do nějaké inteligentnější verze hegelianské triády (jako třeba tři vlny manželů Tofflerových). I za typologiemi *diskurzu* se však vbrzku našly jejich skryté motivy (tak jako antipsychiatrii prohlásili „šilenství“ za pouhou nálepku a rodinu, školu nebo psychiatrickou léčebnu jako ty, kdo ji nalepují). *Radikální otevřenost* dějin se náhle rozevřela přímo obscénně a s eschatologickým vzrušením očekávané *nové paradigma* se ukázalo být bludištěm disparátních antiparadigmat a mikroparadigmat.

Teorie poznání mezitím zapoměla na svůj klasický název „noetika“, rány z mučiren marxistické gnozeologie se jí začínaly hojit a snažila se obstát coby pragmaticky, prakticky nebo tělesně zakotvená *epistemologie*. Co ji definitivně zahubilo, to nebylo tolik proklínané obklíčení relativistů a dekonstruktivistů, kteří ji jenom kultivovali, ale vpád života, jenž svou agresivitou málem zničil i sebe sama. Holokaust, atomová puma, globální ekologická krize a poté internet postupně činily stále aktuálnějšími cosi pro Vědce ještě mnohem pohoršlivějšího než do Vědy šťourající filozofování: původně náboženské, teď obecně existenciální koncepty *svědectví* a *obratu*. Poznání jako soubor bezesporných a/nebo s realitou korespondujících výroků nebo jako hluboké mlčení duchovního vůdce, to vše ještě nepřekračovalo rámec antické optiky, která se nechtěla špinit každodenností, tabuizovala hmat, aby posvětila nezáúčastněný zrak, a hledala cosi „za“ mrzkou skutečností. Nyní se ale poznání začalo jevit nikoli jako nejvyšší cíl, ale jako dílčí a nijak zvlášť vznešený mezikrok, po kterém by měl následovat daleko závažnější zodpovědný čin, jehož smysl nicméně zůstává nadále (a navždy) otevřený dalším překvapivým odhalením. Rozhodujícím článkem hermeneutického kruhu se tedy stalo *jednání*.

Ale jaké: sice začarované v jazyku, ale zároveň právě jazykem agující, *utělené*, a tedy rozevírající *circulus vitiosus* jazyka tím, jak se konfrontuje s nonverbálními kódy a předmětným kontextem, nespoutané lineární kauzalitou, nýbrž *anticipativní* a především *dialogické*, tedy neustále se obnovující tím, jak je modelováno *měkkou hrou* mezi *Já a Ty*.

Kdo v tomto radikálně změněném světě nadále usiluje o poznání pro poznání, podobá se žáčku, který za nejvyšší cennost považuje vysvědčení se „samými“. Zamlčené předpoklady všeho druhu – *tacit knowledge*, *protipříklady*, *témata*, fenomenologické *implicitní horizonty*, lingvistické *presupozice* nebo *hlubinné struktury*, *topoi*, *dekonstrukce*, *demytizace* a *remytizace*, *nečitelnost* a *čtení šifer* – to jsou kalné vody, ve kterých se loví jediné ryby, jež za to ještě stojí.

Není to ale jen nějaký sebezapomínavý únik vpřed. Na nevyvýšený trůn usedá třetí článek Eliotovy trichotomie informace – poznání – moudrost, zraku (optice) předchází hmat (*haptika*), dospělí se občerstvují tančivou *hravostí* dětí, ekologové se zhlížíjí v *buddhistické ekonomice* a ženy se rozpomínají na *předpatriarchální společnosti*.

Po čistotě poznání absolutních, neměnných a v sobě a pro sebe tkvících entit už svět pulzující *participací* ani nevzdechne. Změnil se totiž i bůh: je procesuální, více ženský a dětský než mužský a stařecký, takřka bezmocný a ústy trpících nás vyzývá ke spoluúčasti na této i pro něj předem nevyhrané hře.

Komu to pohoršuje oko, nechť si ho vyloupne.

Nechť přitom nicméně nezapomene, že oko se během předsmrtného vzepětí teorie poznání vrátila aktivnost, inteligence, tvořivost, pohybující se tělo a napojení na řeč a společenství.

Post scriptum. Pod parte teorie poznání najdeme dlouhou řadu jmen nejiskřivějších duchů 20. století, kteří jí – jejími nástroji a v její prospěch – pomáhali do hrobu: například za hru Buytendijk, Fink, Granet, Huizinga, za tělo Grebeníková, za prostor Hall, za čas Heidegger, za mýtus Cassirer, Cazeneuve, Freidenbergová, Meletinskij, Turner, za jazyk Hjelmslev, Mauthner, Wittgenstein, za dialog Bachtin, Buber, za znak Barthes, Eco, Ivanov, Lotman, Morris, Uspenskij, za výtvarné umění Bialostocki, Gombrich, Panofsky, Sypher, za divadlo Braun, Grotowski, Savarese, za příběh Greimas, Propp, Stanzel, za čtení Hart Nibbrig, Stierle, za metaforu Blumenberg, za hospodářství Hendersonová, za dítě Bruner, Piaget, za rodinu Cooper, Langmeier, Matějček, za zdraví (Victor) von Weizsaecker, za duševní nemoc Laing, Scheff, Szasz, Watzlawick, za sen Binswanger, Foucault, za venkov Berry, Bláha, za město Jacobsová, Mumford, Pirenne, Slavík, za instituci Goffman, Illich, Kabele, za média McLuhan, Turkleová, za ideologii Mannheim, za dějiny Arendtová, Patočka, Vašíček, za budoucnost (Robert) Jungk, Kahn, Naisbitt, za život Jacob, Lovelock, Prigogine, Selye, za systémy Bateson, von Bertalanffy, Laszlo, Maruyama, za vědu Feyerabend, Holton, Kuhn, Lakatos, Popper, Radnitzky, za číslo Goedel, Thom, za boha Boff, Bultmann, Cox, Dibelius, Drewermann, Kueng, MacFagueová... Paradoxem je, že ti všichni (a nespočet dalších: vypsal jsem jen ty, s nimiž jsem měl tu čest se alespoň trochu seznámit) teorii poznání ozdravovali a zživotožňovali s takovým úspěchem, až ji přivedli do hrobu, neboť ji zbavili toho, na čem si nejvíc zakládala: čistoty, samoučelnosti a pýchy.

Za všechny pozůstalé, jimž se ulevilo,

Bohuslav Blažek

Děkuji T. Boňkovi, E. Gálovi, J. Gogolovi, Z. Konopáskovi, I. Štampachovi, Z. Vašíčkovi a M. Vojtěchovskému za vysoce inspirativní projevy nesouhlasu.

Milan Tuček a kol.: *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*
 Praha, Sociologické nakladatelství 2003,
 428 s.

Mirosława Marody (ed.): *Wymiary życia społecznego: Polska na przełomie XX i XXI wieku*

Warszawa, Wydawnictwo naukowe
 „Scholar” 2002, 488 s.

Zdá se, jakoby podobná témata vyžadovala podobné rozměry a snad i podobnou kompoziční skladbu.. Mám před sebou dvě knihy rozsahem (428 versus 484 stran), tvarem i vahou téměř identické – knihu, která vypovídá o *české společnosti* a jejích proměnách v posledních letech na bázi metodologie, kterou připravil, modifikoval a specifikoval tým vedený Milanem Tučkem a Pavlem Machoninem (nesporným autorem teoretického rámce celé rozsáhlé studie), a knihu, kterou připravila významná *polská socioložka*, spíše však sociální psycholožka Mirosława Marody s kolektivem autorů, jejichž věkové i formální zařazení se pohybuje od „adjunkta” po světově proslulého profesora – *Dimenze sociálního života* – s podtitulem *Polsko na přelomu 20. a 21. století*. Porovnání těchto dvou knih rozhodně není nahodilé: zabývají se tímtež ústředním problémem, jímž je „proměna společnosti státního socialismu ve společnost demokratickou a tržně ekonomickou” (česká verze) nebo jinými slovy – „cesta od reálného socialismu k reálné demokracii” (polská verze), v zásadě kladou tytéž otázky a současně nabízejí (prostým faktem své existence) možnost srovnání dvou v mnoha ohledech odlišných, z odlišných zdrojů čerpajících a k poněkud odlišným závěrům dospívajících přístupů. Chci tímto srovnáním – a to není nepodstatné – navázat na dobrou tradici, kdy česká sociologie brala polskou sociologii nejen na vědomí, ale kdy se jí inspirovala a učila se od ní. Dnes už „zprostředkovatelská” role polské sociologie vymizela, integrace české sociologie do evropského kontextu se stala (zčásti) samozřejmostí a česká „emancipovaná” sociologická věda se

vydala na vlastní cestu – navazující (a ani to není nepodstatné) na vlastní tradici studia sociální stratifikace z let šedesátých.

Pokusím se o *srovnání*, nikoliv hodnocení – hodnotící soudy jsou sice v těchto kontextech přípustné, ale byly by myslím nekořektní: práce se přece jen v mnoha podstatných ohledech odlišují a právě tato *odlišnost*, která činí srovnání zajímavým a podnětným, hodnocení téměř vylučuje. Několik základních závěrů však lze učinit bez obav z podstatného zkreslení.

Především tedy – tým Milan Tuček a kol. (Jan Červenka, Jana Duffková, Tomáš Kostelecký, Pavel Kuchař, Věra Kuchařová, Pavel Machonin, Karel Müller, Jiří Šafr) pracuje s *kontinuální řadou dat*, kterou systematicky porovnává, málokdy vystupuje z jejich rámce a dosahuje tak efektu zcela ojedinělého v celém kontextu středo- a východoevropské sociologie: může kvalifikovaně porovnat „objektivní, tvrdá data” bez porušení přísných principů komparability. Máme tedy před sebou nikoliv ojedinělý a v podstatě nahodilý – tak už to bývá – artefakt, ale dlouhodobou a doslova mravenčí práci, jejíž výsledek opravňuje ke generalizacím empiricky dostatečně zdůvodněným.

Skutečnost, že tým pracuje se soubory srovnatelných dat (1984, 1992 a 1999, někdy zpětně až k roku 1967, a navíc s daty zahraničních výzkumů, např. s výzkumnými daty výzkumů řízených J. Treimanem aj. Szélenyim) jej na jedné straně vybavuje přiměřeným sebevědomím (i pokud jde o možnosti mezinárodních srovnání) a dovoluje i formulační suverenitu, na druhé straně (nejmň ve srovnání s polským textem) jej tématicky omezuje.

Centrální téma je jednoznačné a pojmově sice diferencovaně uchopitelné, nicméně jasné – je jím *sociální nerovnost* ve všech svých sociálně relevantních projevech (včetně „prožívání” sociální degradace či mobilitního sestupu). Autoři text strukturují v podstatě tak, jak jsme již přivykli (díky vlastní tradici v té věci): od sociodemografických faktorů a regionálních proměn postupují

k vlivu vzdělání a kvalifikace, ekonomické aktivity (či neaktivity), životního způsobu až k projevům a souvislostem životní úrovně (včetně příjmové a majetkové diferenciací). Společnost je tak „dekomponována“ – jak jinak v analytickém výzkumu ani není možné – a potom zase zpětně jakoby „složena“ (což je procedura v tomto textu ne zcela explicitně provedená: proto závěry jakoby, podtrhuji, *jakoby* z předchozích údajů nevyplývaly). Autoři navíc do svého pojetí zařazují exkurs o *sociální soudržnosti* (s. 292 a násl.) s tím, že jde o jakousi „sebekritiku autorů“ v tom, že integrační a „soudržné“ momenty podcenili, zdůrazňující elementy nerovnosti a soustřeďující svou pozornost na procesy diferenciální. Nejsm si ale vůbec jist nezbytností takové sebekritiky, protože otázka *Jak je možná společnost?* a jak se udržuje ve stavu relativní rovnováhy je přítomna ve všech sociologických koncepcích, ať konfliktualistických či konsenzuálních a konceptem *sociální soudržnosti* se po mém soudu neřeší. Tento pojem odkazuje spíše do sféry sociálních aktivit či dokonce intervencí sociálních aktérů individuálních i kolektivních než do sféry sociální teorie a výzkumu. Ostatně jak autoři sami ukazují, má nezanedbatelné ekvivalenty či alespoň asociované pojmy – konsensus, koherenci, integraci, „svornost“ apod. Nepopírám jeho možnou budoucí efektivitu, ale v daném kontextu mi znějí úvahy o „makro-sociální soudržnosti“ přece jen poněkud odtažitě a jakoby trošku artificieálně do kontextu vložené.

Co je předností díla – totiž jeho nesporná empirická sevřenost (metodologií by bylo nutno posoudit samostatně), je současně jeho omezením: nedovoluje prostě klást otázky, které jsou mimo daný rámec. Autoři jsou přirozeně nejen schopni, ale i kompetentní takové „překračující otázky“ klást, ale vnitřní disciplinovanost jim to evidentně nedovoluje. Proto ale také v celé práci chybí systematictější práce s konceptem *sociální exkluze*, který – přiznávám – se stal trošku módní zástěrkou za přece jen poněkud „fádni“, nerovnost neřku-li přímo „bídu“ (na tuto možnou

synonymitu poukazují stejně tak brněnský Marada jako moskevský Borodin). S čím se však nemohu smířit, je přece jen příliš deskriptivní pojednání fenoménu „volného času“. Je nesporné, že kniha bude užitečným průvodcem po faktografii („sociální topografii“) trávení volného času, ale nedozvíme se nic o tom, čemu se říká – ať právem či nikoliv – *postmoderní mentalita*. Jinými slovy – a možná nepřiměřeně kritickými – čtenář „odjinnud“ by nabyt pocit, že se „u nás“ nic vlastně v této oblasti nestalo, snad kromě toho, že se „struktura aktivit“ změnila a že vstupné na koncerty se zšestinasobilo... Chybí totiž celý obrovský komplex subkultury mladých, jejich specifických aktivit, které jsou bezprecedentní také tím, že výzkumníky od „objektu“ svého studia vzdalují: zde se asi nejvíce projevují limity metodologie, která je *v rámci svých vlastních mezí* (a ty jsou dostatečně široké) užitečná, funkční a validní, ale která nás zbavuje možnosti ptát se na otázky, jež jsou uchopitelné jen a jen postupy, jimž se dnes říká „kvalitativní“.

Poláci naproti tomu disponují daty, pokud s nimi ovšem vůbec pracují, jež jsou vzata z nejrůznějších pramenů různé hodnoty. Tím nechci říci, že práce je tím apriori znehodnocena, chci pouze zdůraznit, že jde o odlišný přístup a odlišný konečný efekt, který není limitován, tím méně diktován (v žádném míře) metodologicky. A tak v knize polských autorů najdeme texty faktograficky přetížené (třebas o kriminalitě), nedotažené (třebas o rodině) a „mimofaktografické“ (například o „kolektivních reprezentacích“). V tomto smyslu je polská práce spíše *sborníkem* (i když koncepcně vysoce kvalitně komponovaným – příkladem „nekomponovaného“ souboru textů je například *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*, editoval C. M. Hann /London and New York: Routledge 2002/. Kniha má pět částí: Postsocialismus jako předmět antropologického studia, Sociální kapitál, důvěra a legitimita, Rozměry nerovnosti /gender, třída a „underclass“/, Násilné dějiny a návrat identity, Rozpínání postsocialismu a Vývoz demokracie a globální

občanská společnost. Jednotlivé texty jsou pozoruhodné, celek je „zmatený“), zatímco česká práce je *monografií* v plném slova smyslu. Nejsem si jist, zda tento moment – při naší tradičně až přísloušné úctě před polskou sociologií – dostatečně docerňujeme: náš autorský tým prostě jde jinou, ale alespoň v tomto případě empiricky exaktnější a přesvědčivější cestou. O jejích limitech vědí autoři sami nejlépe.

Je-li tedy kniha Milana Tučka a kolektivu koncizním a strukturovaným výkladem opřeným o logiku výchozí generální hypotézy (která je vyjádřena souhrnným schématem na str. 17 a zahrnuje tři základní vzájemně vztahované dimenze – přeměny sociální struktury, individuální sociální mobilitu a kulturně civilizační předpoklady a důsledky modernizačních procesů), jejíž počátky sahají do 60. let, je kniha Miroslawy Marody sice strukturovaným, ale v podstatě ad hoc vybraným souborem různě zpracovaných témat – různě metodologicky, konceptuálně i použitou argumentační strategií. Přístup Miroslawy Marody ale není ani zdaleka „zavrženímhodný“ či snad primitivně zjednodušující; má totiž před Tučkovým et al. přístupem jednu výhodu, totiž jakousi *multidimenzionálnost*, která předpokládá reálnou vnitrovědní komunikaci a nefalšovanou interdisciplinariitu. Polská publikace se tak pohybuje v optice od klasické stratifikace (málo) až po téměř postmoderní teorie mediální reprezentace, od deskriptivních analýz kriminality po zcela volné úvahy o lidském štěstí ve zlidštěné společnosti.

A právě zde vidím přednosti polské knihy: dokládá totiž – v jednotlivostech a do jisté míry i vcelku – že polští sociologové jsou více poučení světovou sociologií, jsou – jak řečeno – kooperativnější a interdisciplinárnější. Co asi stále ještě neumíme, je propojení „teorie a empirie“, onen tolikrát proklamovaný ideál – proklamovaný nejen klasikem Mertonem, ale i normalizačním sociologem Rychtříkem. Kdo by si to propojení nepřál? Ono ale předpokládá a) soudobou teorii znát a b) nabídnout ji ve verbálně přijatelné po-

době výzkumníkům (tedy tak, aby s ní skutečně mohli pracovat). Tuček a kol. odvedli maximum možného, ale podíváme-li se třeba na brněnskou produkci (mám na mysli sborník o sociální exkluzi nebo Marešovu či Maradovu monografii) snadno zjistíme, že některá pole zůstávají nezanímaná.

Před nedávnem v polském časopise *Kultura i społeczeństwo* Jarosław Kilias, dokonalý znalec „českých poměrů“, poznamenal, že jsme příliš deskriptivní, že nedokážeme překročit meze komentované reprodukce a navíc – textů ve světě nezřídka notoricky dobře známých. Připustíme, že doháníme zpoždění. Větší a reálnější problém vidím v tom, že mladá a nejmladší sociologická generace je „někde jinde“: zná totiž soudobou sociologickou teorii a pracuje s ní osobitě a svěbytně. Ale – nekomunikuje. Rozhodně s českými partnery jen s nejvyšší obezřetností.

A tak je tedy možné, že v Tučkově knize doznívá jeden model „dělání sociologie“, rozuměj – makrostrukturální sociologie, které stále ještě jde o poskytování „inspirací pro rozumná či méně rozumná řešení životních problémů celé společnosti“. Možná, že se nový, „alternativní“ model někde jinde rodí. Kniha Tučkova kolektivu nechce být jen akademickou četbou, jak výše řečeno. Ale nechce ani být „sociálním inženýrstvím“, je prostě nabídkou pro kultivovaného čtenáře, který chce „vědět více“. Ad vocem *čtenář*: vždycky jsem se trochu bál u knížek týmu Machonin-Tuček míry čtivosti takto, tj. „prestrukturované“ koncipovaných textů. Má-li sociologie dvě publika, k nimž se obrací – *veřejnost v nejširším smyslu* a *vědeckou komunitu v nejúžším smyslu*, pak se mi zdá, že kompromis se mně osobně milému týmu stále ještě nedaří – je-li totiž vůbec možný. Ponechme řešení otázky jiným, snad sociologům a filozofům vědy; v každém případě aspirace, které tým spojuje se svým obrazem české společnosti, volají po uvolněnější dikci, která – pravda – nemusí být rozvolněna do nezávazného tlachu doznívajícího pseudopostmodernismu. V této rezervovanosti – i jazykové – decentnost autorského kolektivu sdílím (ale

polská kniha je sice přetíženejší „světovou literaturou“ a přitom nezbytnou míru čtivosti zachovává také).

Zajímavá je také odlišnost závěrů, k nimž oba autorské týmy dospívají. Tučkův tým „nás“ situuje kamsi do půli cesty, jsme podle autorů „společností sice demokratickou, avšak pouze polomoderní a polobohatou, částečně třídně, částečně rovnostářsky a částečně meritokraticky strukturovanou“ (s. 404), patříme tedy mezi „polobohaté a polomoderní země“. Vývojová perspektiva je pak zakotvena v „promeritokratické orientaci, velmi blízké modernímu a lidem většinou dobře srozumitelnému pojetí sociální spravedlnosti (jako kombinace rovnosti příležitostí a přiměřené sociální solidarity) a demokracie“ (l.c.: 409).

A je to tady: základní postoj autorského týmu je nesporně radikálně *pozdě modernistický*, což je postoj legitimní a dost obecně přijímaný. Na druhé straně se nelze dost dobře zbavit dojmu, že lpění na *subjekt-objektové dialektice* je upřílišené: sociální fakta mimo vědomí neexistují, přesněji – začínají sociálně fungovat teprve tehdy, jsou-li „pronesena“ lidským vědomím – a nemusíme se hned hlásit k sociálnímu konstruktivismu. Autoři přesně vědí, kde sami realitu konstruují (jejich práce s ideálními typy je příkladná), ale zdá se mi, že jsou málo ochotni přiznat tutéž „konstruktérskou aktivitu“ na úrovni každodennosti. Proto myslím je nadbytečné se omlouvat, že jejich výzkumnými prostředky „se nelze dostat až na úroveň individuálně psychologickou“ – to ani v polském souboru není, jakkoliv je v něm sociální psychologie neskonalé více. Tyto aspirace prostě žádná „makrosociologie“ nemá a mít nemůže. Přece jen poněkud jiné téma je totiž problém „percepce“ a „vyjednávání“ sociální reality, to, čemu se dnes říká (s nepřímým odkazem na Durkheima) „sociální (či kolektivní) reprezentace“ jako základ „diskurzů“ – mediálních, politických, každodenních, v nichž se ustavuje „smysl sociálního světa“. Uvážíme-li, že dnes existuje čtyřsvazková učebnice (!) „diskurzivní analýzy“, mám pořád pocit, že jsme přece jen stále ještě značně zpždění.

Obecně ale platí myšlenka, kterou čteme v polském souboru a která pochází z pera Leszka Kołakowského – „realita každé společnosti do značné míry závisí na obsahu představ, které má sama o sobě“. O tom v polské sociologii vědí poněkud více než my – patří to k jejich tradici (editorka sborníku kdysi tématem každodenní percepce sociální reality dokonce začínala). Na druhé straně – jejich závěry jsou ostražitější, pokud se o závěrech vůbec mluvit dá. Polská kniha vyúsťuje do dvou téměř „historiozofických“ kapitol – o Polsku v globalizačním kontextu (Witold Morawski, který mluví o „globalizačně imitativním modelu“ a upozorňuje, že nastal čas „nového pohledu na Západ, tj. čas nacházení nejen jeho předností, ale i slabin“, s. 460) a o „civilizačních trendech“ (Jacek Kochanowicz, který svou kapitolu a celou knihu uzavírá textem *Nový pesimismus*). Polsko pak – shrnuto – „připomíná z mnoha hledisek středně rozvinutou zemi Třetího světa s duálními společnostmi, jejíž část žije v rytmu metropolí Západu a druhá část propadá postupné marginalizaci“ (l.c.: 481). Závěr přece jen méně útěšný než sdělení o české „polospolečnosti“.

Příkladný pokus o završení tradiční stavby – a ono o tradici v tom nejlepším smyslu, metodologickém i teoretickém, jde – syntetickým dilem, jímž je *Dynamika české společnosti* nepochybně, si zaslouží pozornost. To není floskule, to je výzva: trpí-li česká sociologie něčím ještě více, než je její zahleděnost do efemerních inovací na straně jedné a nezřídka osobně motivovanou nesnášenlivostí na straně druhé, pak je to *vzájemná nepozornost*, která je výrazem neúcty a nezdvořilosti. Mezi kdysi existující pražskou a brněnskou sociologickou školou existoval vztah, který byl více než jen prostou nevraživostí. Ale ti i oni čekali s napjatou nedočkavostí, co ti druhí napíší – a pak se do toho pustili, nezřídka prostředky málo vybíravými a málo kurtoazními. Zvláště Machoninův učitel Josef Král byl v té věci mistr nad mistry. Ale oni kritikou projevovali vzájemnou pozornost a tedy vlastně i úctu. To nej-

horší, co se může knize stát, je totiž to, že zůstane obklopena arogantně povzneseným mlčením. Upřímně si přeju, aby se to již žádnému českému sociologickému produktu, který je hoden pozornosti, byť jakkoliv kritické, již nestalo.

Miloslav Petrušek

Jaroslav Krejčí: *Postižitelné proudy dějin*
Praha, Sociologické nakladatelství 2002,
563 s.

Kniha Jaroslava Krejčího patří v české sociologické literatuře k ojedinělým a úctyhodným pokusům shrnout výsledky snahy porozumět toku světových dějin. Navíc je to kniha nesmírně intelektuálně a informačně bohatá, řekl bych, že je to vlastně několik knih. Soustředím se ve svých poznámkách pouze na její sociologické partie, které tvoří hlavní část nově napsaných textů. Dílo, které patří mezi nejrozsáhlejší publikace Sociologického nakladatelství, je totiž shrnutím řady dříve publikovaných knih autora, sevřených právě sociologickými texty do smysluplného celku.

V českém myšlení končícího 20. století to byli spíše filozofové, kdo se odvažovali globálních pohledů na světové nebo evropské dějiny, jako například Jan Patočka svými „Kacířskými eseji o filosofii dějin“ či „Evropou a dobou poevropskou“, Otakar Funda svou knihou „Znavená Evropa umírá“ nebo Břetislav Horyna svou „Ideou Evropy“. Krejčí k problému dějin, a také evropských dějin, přistupuje z jiné polohy, i když otázky, které si kladou filozofové dějin, mu nejsou cizí. Nejstručněji by se jeho dílo dalo označit jako velký český příspěvek k současné historické sociologii. Zároveň je to dílo pokoušející se nově formulovat některé principy makrosociálního myšlení v sociologii.

Myslím, že Krejčí plně přijal za své gnoseologické stanovisko svého velkého mentora Arnolda J. Toynbeeho, který tak jasně vyjádřil možnost spojení genetického a analytické-

ho myšlení: „Máme-li tedy věnovat patřičnou pozornost jak toku života, tak i pluralitě těchto tekoucích proudů, musíme se na ně po celou dobu dívat jak okem historika, tak i sociologa. Pokutou za pokus oddělit tyto dva přístupy do dvou izolovaných ‚disciplín‘ je ztráta možnosti vidět život jako celek. To platí o zkoumání lidských záležitostí na každém stupni a na každé úrovni... Nezbytnost obou přístupů je zřejmá, když se zabýváme rozvinutou společností z ekonomického hlediska. Ekonomická historie a ekonomická analýza prováděná matematicky jsou zde obě zřejmě nezbytné“ (A. J. Toynbee, 1966. *Change and Habit*, s. 88–89). Životní zkušenost Jaroslava Krejčího, který patřil mezi naše nejlepší analytické ekonomy, zejména v oboru výpočtu národního důchodu, a který zároveň patří mezi přední britské odborníky komparativního studia náboženství, ho opravňuje k tak velkoryse pojatému dílu jakým „Postižitelné proudy dějin“ nepochybně jsou. Jeho intelektuální vývoj je vlastně analogií života Maxe Webera. Vystudoval práva a pak se věnoval makroekonomii, aby se poté ve zralém věku ponořil do sociologického výkladu dějin, především na základě svého rozsáhlého studia světových náboženství a orientálních kultur. Ostatně vliv Maxe Webera, vedle Arnolda Toynbeeho a dalšího britského autora, původně z okruhu Ernesta Gellnera, tj. Michaela Manna, je nejen zřejmý, ale autorem samotným otevřeně deklarovaný. V pozadí je však také cítit vyrovnávání s Marxem – opět analogie s Maxem Weberem. Karel Marx je totiž druhým nejčastěji citovaným autorem po Arnoldu Toynbeem, třetím je Max Weber a po něm následují Samuel Huntington a Michael Mann. K poměrně často citovaným autorům patří ještě Tocqueville, Talcott Parsons, Fernand Braudel a Shmuel Eisenstadt.

Oblíbení autoři vypovídají hodně o základní gnoseologické a metodologické orientaci autora. Téma knihy samozřejmě říká, že jde o makrosociální a makrokulturní přístup, který je opřen především o komparativní metodu a o kombinaci analytického a historického přístupu. Krejčí je však, myslím, kritic-

ky jak k příliš holistickým výkladům a brání se tak rizikům historicismu, tak i k nadměrným detailům. K ústředním problémům své práce počítá vztah mezi obecným a konkrétním, mezi velkými generalizacemi a přílišným zdůrazňováním jednotlivin. To se pak projevuje mimo jiné v tom, že odmítá monistické teorie dějin, ke kterým počítá koncepci Marxovu, ale také Immanuela Wallersteina nebo Pitirima Sorokina, a současně také v nesouhlasu s radikálním pojetím Michaela Manna. Ten podle něho příliš zdůrazňoval ve výkladu dějin „patterned mess“, uspořádaný zmatek. Krejčí v této souvislosti vyslovuje své základní gnoseologické stanovisko: „Nemyslím, že by bylo možné Mannovým nebo jakýmkoli jiným přístupem prosvítit dějiny v jejich plném rozsahu. Nicméně nějaké koncepční vysvětlení v širším měřítku pokládám za proveditelné“ (s. 119). To je velice sympatické stanovisko, blízké podle mého názoru kritickému racionalismu popperovského ražení.

Krejčí se přiklání k pluralistickému výkladu proudu dějin, který je blízko stanovisku Maxe Webera. Pluralismus se projevuje prakticky ve všech částech knihy, velmi výrazně např. v závěrečné úvaze o příčinách velkých historických revolucí. Nejde však pouze o pluralismus navzájem jen volně spojených proudů změn hlavních „systémových“ složek společností. Krejčí je Weberovi – a myslím také hodně pod vlivem Toynbeeho – blízký svým důrazem na roli základního světového názoru, v podstatě náboženství, na formování postžitelných dějinných proudů. Už zde je zapotřebí poznamenat, že Krejčímu však nejde podle mého soudu o radikální sociálně-kulturní pluralismus, jako spíše o mírný pluralismus, autor na různých místech hovoří o „barvitosti světa“, avšak s důrazem na klíčovou roli základních kognitivních a etických, či širěji řečeno, světónázorových východisek. V každém případě to platí o jeho chápání základních axiomatických znaků velkých civilizací. Ty považuje autor za sociálně-kulturní konfigurace určené tím, co se v nich pokládá za pravdivé, co je žádoucí a co lze souhrnně

označit pojmem světový názor. Ten má podle něho, v souladu s názory Immanuela Kanta, tři dimenze: kognitivní, normativní a transcendentní. Ke Krejčího východiskům patří také jeho odmítnutí linearitu světových dějin, tedy odmítnutí různých forem sociologického evolucionismu. Říká explicitě: „Jednosměrný běh dějin je zřejmě iluzí. Volný skok vpřed nebo spíše na bok, provedený moderní západní civilizací, vypadá spíše jako výjimka...“ (s. 38). Autor také zdůrazňuje skutečnost, že v dějinných procesech existuje vždy směs záměrnosti a spontánnosti. Kromě toho jsou reálné historické procesy, vždy a všude, výsledkem spojování, křížení a vzájemného dotyku dvou kategorií sociálního – Krejčí zavádí pojem společnostního – uspořádání společností, tj. křížení civilizací a sociálních formací. A to jsou základní pojmy pro porozumění smyslu knihy.

Klíčovým pojmem celé knihy je pojem civilizace. Ta je někdy popisována také pojmem sociálně-kulturní konfigurace. Je to pojem vysvětlující podle Krejčího na nejvyšší, na makroskopické úrovni, uspořádání společností. Je identifikována svou ideální základnou, tj. způsobem myšlení a hierarchií hodnot. Tato „ideace“ usměrňuje sociální styl, formy společnostních vztahů a úroveň výrobního potenciálu společností. Za nejvhodnější kritérium identifikace a rozlišení soudobých světových civilizací lze považovat „široce sdílený postoj ke smyslu života a smrti“ (s. 47). Tento pojem Krejčí nechápe filosoficky nebo teologicky, nýbrž sociologicky, jako soubor základních životních postojů převládajících v jednotlivých civilizacích. Ty nazval paradigmaty lidského údělu. To je myslím jedna z nejzajímavějších částí knihy. Rozlišuje v soudobém světě čtyři paradigmata lidského údělu: 1. antropocentrické paradigma Západu, 2. islámské paradigma teocentrické, 3. buddhistické a hinduistické paradigma psychocentrické, 4. konfucianské paradigma kratocentrické, čili paradigma soustředěné na vládu. V duchu Toynbeeho Krejčí sleduje vznik, trvání a úpadek jednotlivých paradigmat. Kromě toho existovala v historii i další paradig-

mata a ta jsou v knize rovněž pojednána. Důležité jsou a byly vždy interakce mezi oblastmi světa, kde převládají a převládaly jednotlivé druhy těchto paradigmat lidského údělu. To mu je rovněž věnována velká pozornost.

O patro níže, tj. ve střední mesoskopické rovině, je další sociální kategorie. Tu označuje autor pojmem sociální formace, nebo také konfigurace ekonomicko-politická. Kniha odmítá marxovské pojetí společenských formací a přiklání se k weberovské a Mannově koncepci povahy společnosti jako něčeho „nesystémového“. Odmítá také Parsonsovu koncepci sociálního systému a v podstatě souhlasí s Mannovou klasifikací čtyř zdrojů sociální moci. Jsou to zdroje ideologické, ekonomické, vojenské a politické, ale redukuje ji pak na tři okruhy, které podle něho podmiňují strukturovanost, funkčnost i konfliktnost ve společnosti. Jsou to: moc a majetek, sociální status a uplatnění kolektivní identity.

Pro posouzení knihy je rozhodující Krejčího chápání vztahu mezi civilizací a sociální formací. Autor je zcela přesvědčen o primátu toho, co označuje jako sociálně-kulturní konfiguraci, čili také o rozhodující roli ideových faktorů v dějinách. Skoro by se chtělo použít zkratkovitého vyjádření: jde tu o jakousi sofistikovanou verzi historického idealismu. Citát, kterým se snažím vystihnout jeho stanovisko, to nuancovaně, nicméně silně naznačuje: „V obdobích transformace společností soustav je to však vždy myšlenková *reorientace*, která zahajuje změnu. Ať už měla jakékoliv příčiny v „materiální“ rovině společností vztahů, v demografických, ekologických či technicko-ekonomických posunech, změny v těchto parametrech vyžadují tvůrčí odpověď, nový typ hodnocení a nový typ institucí, které dohromady dají společnosti jiný ráz“. (107) Odmítá proto také názor Daniela Bella o tom, že ideologie jsou v současné době mrtvé, a naopak zdůrazňuje konflikt myšlenek a ideologií v lidských dějinách, zejména v revolucích.

Myslím, že nejdůležitějším sdělením knihy je úvaha o vztahu mezi civilizacemi a sociálními formacemi. Civilizace jsou jedi-

nečnými kategoriemi makroskopického třídění lidstva v prostoru a čase, kdežto sociální formace, např. feudalismus, jsou konfigurace ontologicky druhové povahy. Sled civilizací, jejich pluralita a jejich prostorové rozmístění vytvářejí stěžejní osy lidských dějin. To podle Krejčího nelze říci o sociálních formacích. A tady kniha vyzývá k mnoha základním úvahám.

Důraz na jedinečnost civilizací, které jsou definovány jako kulturní konfigurace vycházející z určitého jedinečného paradigmatu lidského údělu, musí nutně vést k odmítnutí nějaké lineární a zjednodušené evolucionistické koncepce lidských dějin. To již bylo vlastně implicitně obsaženo např. v rozlišení mezi kulturou a civilizací, jak je chápal Alfred Weber. V podstatě je v pozadí myšlenka, kterou zdůrazňoval filosofický romantismus: každá kultura je jedinečná a nemá vůbec smysl srovnávat kultury mezi sebou z hlediska jejich větší nebo menší rozvinutosti. Alfred Weber také, myslím správně, zdůrazňoval, že v kultuře – a myslel tím především umělecké a literární projevy, ale také filosofii – neexistuje pokrok, ale v oblasti technologické a hospodářské lze o pokroku hovořit.

Zcela zásadní otázkou je, zda je správné ostře oddělovat civilizace v Krejčího smyslu od sociálních formací. Určité oddělování je podle mého soudu nezbytné, protože zabráňuje různým formám redukcionismu nebo koncepcím, podle kterých je jedna část společenské reality „základnou“ a druhá „nadstavbou“ apod. V tomto směru je Krejčího pluralismus velmi prospěšný a soudím, že i vystihuje povahu sociálně-kulturní skutečnosti. Ale Krejčí někdy kolísá a myslím, že pod vlivem Toynbeeho, příliš zdůrazňuje roli ideálních činitelů. Není nutno být marxistou, aby člověk vnímal působení hmotných podmínek, a to nejen ekonomických, ale také např. ekologických, na obsahy náboženství, na umění a na myšlení lidí obecně. A ovšem stejně také platí to, co Krejčí v souladu s Maxem Weberem zdůrazňuje, a to že náboženství působí na ekonomické chování. Totéž však lze říci i o působení právních řá-

dů, kognitivních stylů apod. Je také pravděpodobné, že se směr působení jednoho shluku činitelů na druhé shluky mění historicky. A to mě přivádí k další výhradě.

Jestliže chtěla být kniha přínosem historické sociologie k pochopení postžitelných proudů dějin, zejména dějin sociálních formací, měla by být více sociologická. Tím mám na mysli skutečnost, která vyplývá zejména ze spojení myšlenek Emile Durkheima s myšlenkami Maxe Webera. Hlubší vrstvou vývoje společností jsou totiž také změny forem sociální kohese, v Durkheimově terminologii sociální solidarity. Nerozumím tomu, proč autor, když byl v předmluvě tak pochválil Durkheima, nezačlenil do svých úvah Durkheimovo vývojové rozdělení společností na ty, kde převládá mechanická a nebo organická solidarita, a podobně ani Weberovo rozlišení společností podle typů racionality. Podobným směrem argumentující dílo Henryho Mainea nebo Ferdinanda Tönniese zůstalo také stranou Krejčího pozornosti.

Poslední problém, který po přečtení knihy vnímám, se týká toho, že ač jádrem knihy je úsilí odhalit „postžitelné proudy dějin“, o mechanismech sociální a kulturní změny se toho čtenář mnoho v knize nedozví. Pokud jde o poznání vnitřních proměn civilizací, autor používá pro výklad těchto změn pojmu „mutace“, „renaissance“, pro výklad změn v linii pobočné pojmu, jako je radiace, impozice, recepce. To jsou příliš obecné pojmy popisující sice formu změn, ale nedotýkající se vlastních mechanismů změn. Je to na knihu, jejímž jádrem má být vlastně změna, poněkud málo. Za nejzajímavější konstatování týkající se změny považuji Krejčího tvrzení, že sotva 10 % populace lze považovat za tvůrce – nebo přesněji za protagonisty dějin. Autor zde sleduje opět Toynbeeho důraz na to, že dějiny jsou vytvářeny dynamickými a aktivními menšinami. Nejcitelněji je deficit výkladu sociální změny patrný v krátkých partiích knihy, které se zabývají vznikem tzv. moderní Evropy. Jedno z nejdůležitějších témat soudobé historické sociologie, ale také historiografie moderní doby, zůstává v podstatě stra-

nou pozornosti. Kdybych chtěl popsat zaměření knihy a kdybych vycházel přitom především z rozsahu textu, který je explicitě věnován popisu stavu a popisu změny, dospěl bych k závěru, že toto je kniha především o stavech. Zabývá se velmi důkladně hlavními rysy minulých i soudobých civilizací, méně již hlavními rysy sociálních formací a málo mechanismy samotných změn. Je to práce s výrazně strukturalistickým zaměřením. O tom, že je přínosem pro českou sociologii, není však vůbec pochyb. Vtahuje nejen sociology, ale i další čtenáře do světových souvislostí naší existence.

Jiří Musil

K dílu profesora Jaroslava Krejčího „Postžitelné proudy dějin“

Tento text autor přednesl při slavnostním uvedení knihy prof. Krejčího na Prezidiu AV ČR dne 10. října 2002.

V souvislosti se životním jubileem prof. Jaroslava Krejčího jsem do *Czech Sociological Review* napsal krátké zamyšlení (Machonin, Pavel 2002. „From Economic Planning to ‘Historical Social Science’: Professor Jaroslav Krejčí at 85“. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 38 (3): 398–400) nad jeho neobyčejně zajímavou vědeckou dráhou, která tohoto specialistu v ekonomii, statistice a plánování již v těžkých dobách věznění, a později při vědecko-pedagogickém působení v zahraničí přivedla k hlubokým znalostem a stále intenzivnější angažovanosti v sociologii, kulturní a sociální antropologii, historiografii a několika dalších společenskovědních oborech. Dnes tento typ až polyhistorické vzdělanosti a úsilí využít ji kdalekosáhlym syntézám demonstruje ve své nové knize.

Jaroslav Krejčí hledal a nacházel své místo ve vědě a společnosti v průběhu dvacátého století, které se ukázalo být nikoli příliš krátkým, jak se domnívá Hobsbawm, ale bohužel až příliš dlouhým, neboť své stíny bude zřejmě ještě poměrně dlouho vrhat i do století dvacátého prvního. Se stále rostoucí

intenzitou se v něm kupily válečné konflikty spojené s přerodělováním světa, pádem i vznikem celých impérií, politické revoluce, převraty a transformace, hospodářské a sociální rozvraty i rozkvěty. Odehrály se v něm dvě velké civilizační revoluce (které Krejčí ve své knize chápe jako dvě etapy téhož procesu): vyvrcholení intenzivní industrializace a počátky postindustriálního vývoje směřujícího ke společnosti vědění, vzdělání a informatizace. Urychlil se běh dějin v prostoru i čase. Pod náporom těchto, nezřídka jen obtížně předvídatelných, dějů a událostí se jedna za druhou hroutily velké společenskovední teoretické koncepce všech proveniencí a zabarvení. Humanitní a společenské vědy dnes v důsledku těchto rychlých a pronikavých změn, které mnohdy ani nestačily popsat, natožpak pochopit a vysvětlit, tím méně pak zobecnit, stále tonou v chaosu, znejasňujícím podstatu i oprávněnost jejich posláním, jejich reálné možnosti, v úvahu připadající strategie i metody bádání.

Na tuto situaci, jež se postupně v průběhu života starších generací současných vědců postupně vyvíjela, bylo a je možno reagovat v zásadě třemi způsoby.

1. Je možno se na vrcholku té proslavené věže ze slonoviny (nebo také zpoza pultu politické tribuny) postavit nad chaos a prohlásit: stejně jsme měli a máme pravdu my. Tak to činí jak přeživší ortodoxní marxisté, tak přežívající neokonzervativní liberálové a ovšem i spíše ideologové než vědci náboženského a národního fundamentalismu. Touto cestou se ovšem chaos pouze prohlubuje.
2. Je možno chaos v poznání nepříliš přehledně strukturovaného světa a společnosti prohlásit za jediný platný princip společenského dění i jeho chápání vědou o společnosti, jak to učinili mnozí postmodernisté a s nimi se prolínající proudy subjektivistické. Protože se zhroutily nebo ještě nyní pod náporom měnicího se světa se hroutí nepodařené aplikace některých významných teorií dávnější i zcela nedávné minulosti, nezbyvá prý než kapitulovat, vzdát se možnosti ra-

cionálního poznání společnosti a zejména pak jakýchkoli snah o předvídání budoucnosti a aktivních zásahů do jejího utváření. Vrcholnou kombinací obou dvou zmíněných přístupů je Fukuyamova teze o konci dějin, která domněle konečné vítězství liberalismu ztotožnila s ukončením smysuplného dějinného pohybu.

3. Konečně se otevřela ještě jedna možnost: zahájit na troskách velkých teorií a jejich dílčích racionálních poznatků, s využitím maxima nových poznatků různých oborů a vlastní mravenčí badatelské práce nový pokus o komplexní, syntetizující teoretický pohled, který by osvětloval smysl převratných společenských procesů závěru dvacátého století a pomohl i hlubšímu pochopení událostí minulých. Touto cestou se postupně již dali a kus po ní urazili protagonisté i pokračovatelé Římského klubu, teoretikové konvergence a revizionisté šedesátých let, teoretikové postindustrialismu i někteří akcionalisté, teoretici modernizace a společenské transformace postparsonovského ražení i reflexivní modernisté, teoretici racionálního výběru, ekologičtí myslitelé, ekonomičtí myslitelé linie Keynes – Polányi – Stiglitz, institucionální a etičtí ekonomové, analytici postsocialistických a jiných soudobých transformací, autoři koncepcí postkapitalismu a mnozí jiní. Z jejich řad vyrůstaly i pokusy o nové teoretické a metodologické syntézy.

K nejdůležitějším a nejkonceptnějšímu na takto vymezeném třetím, jistou naději skýtajícím poli, patří Jaroslav Krejčí. Opíraje se o inspirace plynoucí z díla Maxe Webera, o kritické využití toho, co zbylo z velkolepého pokusu Toynbeeho, i o některé podněty současné, usiluje o mnohem komplexnější, obrově integrovanější, sofistikovanější, elastičtější, přesnější a realističtější pohled na dějiny lidstva, než jaký přinášely jednostranné teorie minulého období. Jeho analýza systémů a procesů kvalitativních změn je vždy multidimenzionální a proto relativizující. Přesto necouvá před úkolem nacházet obecná pojmenování a historické typologie civilizací a soci-

álních formací (pro něž razí termín ekonomicko-politické konfigurace), jistých pravidelností v jejich fungování, zrodu, vývoji i zániku. Ne s každým z jeho jednotlivých poznatků každý musí nutně souhlasit, i když mně osobně je valná většina z nich blízká a sympatická. Všeobecné podpory však určitě zasluhuje jak jeho nepochybná erudice, tak odvaha i schopnost vůbec si postavit a na vyvážené vědecké úrovni řešit tak gigantický úkol. Jeho kniha, navazující na předchozí práce podobného zaměření, např. na známou knihu o velkých revolucích, je skutečným přínosem k hledání použitelné obecné teorie a metody zkoumání společnosti. Po svém vydání v angličtině nebude moci být ojejita žádným z dalších pokusů o řešení tohoto typu problémů. Je to opravdové vyvrcholení dlouholeté úspěšné vědecké i životní dráhy českého vědce s vysokou mezinárodní prestiží. Navíc pak, poněvadž Jaroslav Krejčí toho strašně mnoho ví o dějinách západu i východu a také mnoho zná z nejrůznějších oborů humanitních a sociálních věd, najde čtenář v jeho knize velké množství nových, cenných a zajímavých informací, které přispějí k doplnění všeobecného přehledu. Sděluje je přitom srozumitelným způsobem podání, poučeným strýzlivým anglosaským vyjadřovacím stylem (ovšem při zachování vysoké kultury české řeči), a proto zajímavě a čtivě. Kniha by měla rozhodně číst sociologové, zvláště pak ti, kteří se v důsledku strnulé dělby práce octli v pozici neustálého opakování empirických výzkumů bez možnosti hlubšího zamýšlení nad vazbou svého řemesla na obecnější společenskovední teorii.

Ocenění zasluhuje i odvaha, s níž se do tak náročné práce pustilo Sociologické nakladatelství, i úroveň nakladatelského řemesla, jež se na jejím úspěšném výsledku projevila. Při této příležitosti je vhodné vzdát SLONu dík za jeho velkou průkopnickou práci, kterou v sociologii i příbuzných společenských vědách koná. Zvláště nyní, v situaci, kdy bylo postiženo povodňovou ranou, zasluhuje za to naši úctu i podporu.

Pavel Machonin

Tomáš Katrňák: Odsouzení k manuální práci. Vzdělanostní reprodukce v dělnické rodině

Praha, Sociologické nakladatelství 2004, 190 s.

Kniha Tomáše Katrňáka navazuje na výzkum vzdělanostních nerovností v české sociologii. Oproti předchozím pracím kvantitativního charakteru se však v tomto případě jedná o kombinaci kvantitativního i kvalitativního hledu do problematiky přenosu vzdělanostního statusu. Primárně autor hledá odpověď na otázku, proč se potomci dělnických rodin stávají po průchodu vzdělanostním systémem opět dělníky. Ke snaze vysvětlit tento proces vede autora skutečnost, že právě třída dělníků dosahuje vysokého stupně autoreprodukce vzdělanostního statusu. Referenční skupinou jsou mu v analýze rodiny a potomci vysokoškoláků, u kterých probíhá proces stejný, ovšem vedoucí k opačnému výsledku (vysoký vzdělanostní a sociální status). Autor předem avizuje, že podle jeho zjištění je dominantní příčinou autoreprodukce těchto dvou polárních vzdělanostních vrstev (málo vzdělané a vysokoškolské) autonomní role jejich kultur. Výsledkem působení těchto kultur je pak specifický přístup ke škole – tzv. *volný a soudržný vztah* – pro dělníky jsou hlavní motivací peníze (jejich strategie je materiální, a ke studiu se tedy váže jen volně), pro vysokoškoláky je to sociální status (dosažený skrze vzdělání).

Ačkoli autor považuje vliv rodiny na školní výkon dítěte za dominantní, do značné míry se odvolává na teorii kulturní reprodukce Pierra Bourdieua a jeho chápání školy, resp. vzdělávacího systému jakožto nástroje reprodukce vzdělanostního a sociálního statusu. Úvod i první kapitola pak proto v jistém rozporu s počátečním tvrzením o dominantním vlivu rodiny říká, že je to právě škola, která zapříčiňuje nespravedlivou vzdělanostní reprodukci společnosti. Tento rozpor lze připisat dvojí optice, prostřednictvím které se autor snažil problém uchopit: optice makro i mikrosociologické. Z hlediska makrosocio-

logického je to právě škola, která oceňuje potomky vzdělaných a podceňuje potomky nevzdělaných. Provádí tak selekci ve prospěch výše a lépe postavených sociálních vrstev a sociální nerovnosti transformuje v nerovnosti vzdělanostní, které budí zdání zásluhového principu. Z hlediska mikrosociologického, který inspiroval autorovu kvalitativní analýzu, se jednotlivé sociální vrstvy vyznačují specifickou kulturou, která poznamenává i jejich přístup ke škole a vzdělání. A jak už to tak v sociologii bývá, oba pohledy jsou legitimní a každý má svou vypovídací hodnotu.

V první kapitole autor shrnuje dosavadní poznání na poli výzkumu vzdělanostní reprodukce, měřené optikou šancí a mobilityních toků. Česká společnost (předlistopadová i polistopadová), se podle něj od západních společností v tomto ohledu příliš neliší a neliší. Z jeho vlastní analýzy vzdělanostní mobility a deskriptivních údajů vyplývá, že souvislost mezi vzděláním otce a vzděláním jeho potomka se trvale oslabuje již od konce druhé světové války. Devadesátá léta však nepřinášejí pro nejmladší generaci vzhledem ke generaci předchozí z hlediska vzdělanostní mobility další oslabení a z tohoto hlediska vývoj spíše stagnuje.

V další kapitole se autor podrobněji probírá nejdůležitějšími teoriemi, zdůvodňujícími reprodukci sociální struktury. Instruktivně rozlišuje autory levicové (zastávce teorie sociální reprodukce, objektivistické paradigma) a autory pravicové (teorie kulturní reprodukce, interpretativní paradigma). Pro autory levicové je příčinou společenské nerovnosti školní selekce. Škola je pro ně nástrojem státu sloužícím k socializaci dětí do tříd, z nichž pocházejí. Pro autory pravicové je školní selekce naopak spíše důsledkem společenské nerovnosti. Doprostřed těchto dvou stěžejních proudů je zasazen Pierre Bourdieu, který klade důraz jak na strukturální požadavky společnosti, tak na individuální dispozice každého člověka k určitému jednání. Bližší exkurs Katrňák provedl do několika teorií. První z nich je *ideologie státu* Louise Althus-

sera, podle které je reprodukce společnosti založena na státní ideologii, jejímž nejvýznamnějším nositelem je škola. Další levicoví autoři Bowles a Gintis ve svém *principu korespondence* tvrdí, že vzdělávací systém se natolik podobá kapitalistickému ekonomickému systému, že stejně jako on reprodukuje socioekonomické nerovnosti. Melvin Kohn klade největší důraz na *intergenerační přenos hodnot*, které jsou specifické pro každou sociální třídu a vyplývají z profesní zkušenosti. Kohn tvrdí, že pracovní zkušenosti dominují nad zkušenostmi získanými v rodině původu. „Středový“ Pierre Bourdieu klade důraz na objem *kulturního kapitálu*, který je souborem lingvistických schopností a kulturních znalostí. Ty jsou předpokladem úspěchu ve škole a jsou jí transformovány do podoby osobních zásluh.

Pro téma Katrňákovy práce jsou však nejrelevantnějšími (pravicové) teorie Bernsteina, Heathové, Willise a MacLeoda, protože se detailněji zabývají konkrétními mechanismy reprodukce vzdělání v dělnické třídě. Dle Basila Bernsteina závisí způsob mluvy na postavení v sociální struktuře. Tento způsob mluvy má pak přímou souvislost se schopností chápat a nahlížet na svět okolo sebe. Shirley Brice Heathová zjistila, že děti z dělnických rodin neumí používat jazyk na vyšší rovině abstrakce. Podle Paula Willise dochází u potomků dělnických rodičů v průběhu vzdělávacího procesu k tomu, že se chlapci již v průběhu povinné školní docházky postaví do opozice vůči školnímu systému a odmítnou respektovat jeho pravidla a očekávání. Tato tzv. *kontraškolní kultura* je způsobena pocitem dělnické třídy, že její postavení je nezměnitelné a že ani respektování školní morálky a zdánlivé školní úspěchy toto postavení nezmění. Willis však nedává odpověď na otázku, proč děti pocházející ze stejných poměrů mohou mít rozdílné reakce na školní systém (jako je tomu např. u studentů asijského původu, kterým se díky jejich úsilí daří dosáhnout povolání středních vrstev). Tutto odpověď poskytuje Jay MacLeod: domnívá se, že vnímání toho, zda je společnost ote-

vřená nebo uzavřená, má původ ve specifické kultuře, ve které se jedinec socializuje. Příjmutí ideologie úspěchu se pozitivně promítá do velikosti aspirací a očekávání od života. Jak se dovídáme na konci knihy, je to právě teorie MacLeodova, ke které se Tomáš Katrňák přiklání na základě výsledků své analýzy.

Teoretická část knihy může posloužit jako velice instruktivní učebnice, podávající přehled relevantních teorií reprodukce společnosti. Autor dále upozorňuje na dosavadní sociologická zjištění, která ukázala, že přístup dítěte ke škole výrazně závisí na rodinném prostředí, a na druhou stranu, že škola tyto rozdíly ještě více umocňuje. Nejen že tedy vzdělanostní aspirace stejně nadaných dětí odvisí od jejich původu, tedy že nejvyšší vzdělanostní aspirace mají děti nejvzdělanějších rodičů a naopak, ale také dosahované výsledky dětí ve škole jsou při stejné inteligenci závislé na sociálním původu. Stejně tak posuzování žáků učiteli závisí na rodinném původu žáků. Jak autor konstatuje, v těchto zjištěních však dosud chyběly odpovědi na otázku, proč se v různých typech rodiny vyskytují různé postoje k potřebnosti vzdělání v životě, tedy proč jedni rodiče dítě motivují k učení a jiní nikoli? Stěžejní výzkumná otázka pak zní: proč jsou děti dělníků ve škole neúspěšné?

Kapitola třetí začíná charakteristikou dělnické rodiny převzatou ze zahraniční literatury – jejími vzdělávacími a pracovními zvyky. Ačkoli autor sám poukazuje na to, že popis převzatý ze zahraniční literatury není adekvátní situaci socialistické dělnické rodiny, bylo by přece jen smysluplnější popis „kapitalistického“ dělníka vynechat a pokusit se o nástin socialistické destratifikace a jejího dopadu na postavení dělnické třídy. Nešťastné je rovněž tvrzení, že dělníci byli před rokem 1989 chudí. Tvrzení Mareše, na které se autor odvolává, tedy že rodiny s dětmi a matkou v domácnosti byly chudé, je jistě samo o sobě pravdivé. Nedokazuje však, že dělnické rodiny jako celek byly chudé. Na socialistické mzdové nivelizaci přece nejvíce vydělala dělnická třída. Jak vyplývá z dlouholetých vý-

zkumů J. Večerníka, vysokoškoláci sice v průměru měli o něco vyšší platy, ale jejich příjmy se vyrovnaly příjmům kvalifikovaných dělníků až okolo 40 let věku. Pokud bychom chtěli tvrzení o chudobě přece jen použít, mohli bychom ho bez zaváhání vztáhnout na celou tehdejší socialistickou společnost.

Jak píše Katrňák dále, rodina dělníků měla před rokem 1989, a má i po něm, menší objem kulturního kapitálu než rodina vysokoškoláků, měřeno typem a četností volnočasových aktivit. Autor se oprávněně ptá, jak nízký kulturní a ekonomický kapitál souvisí se vzdělanostní reprodukcí dělníků. Jeho odpovědí je, že dominantní příčinou autoreprodukce dělníků je nízký *kulturní kapitál* spojený se specifickými postoji ke vzdělání a nízkými ambicemi. Je to právě rodičovská podpora, která jakožto významný faktor ovlivňuje, jaká bude vzdělanostní trajektorie dítěte, a zprostředkovává vztah mezi materiálním prostředím rodiny nižších sociálních vrstev a úspěchem dítěte ve škole.

Pravděpodobně nejdůležitějším závěrem třetí kapitoly je tvrzení, že „investice do předání zdrojů, ochota a zájem rodičů zdroje vůbec používat, se zdají být mnohem podstatnějším faktorem než samotná velikost zdrojů“ (s. 70). Autor jím rozumí to, že disponování ekonomickým či kulturním kapitálem samo o sobě není dostačující pro to, aby potomci dosáhli školního úspěchu. Důležitější je definice sociální reality rodičů a dětí, která pak podmiňuje jejich jednání. „Vedle školní selekce a velikosti ekonomického a kulturního kapitálu hrají v procesu vzdělanostní reprodukce velmi významnou roli praktiky a jednání rodičů a dětí vzhledem ke škole a vzdělání“ (s. 70). Jenže, ptáme se my, neodvisí tyto praktiky právě od vlastnictví těchto kapitálů? V převážné většině případů ano. Nižší sociální vrstvy aspirace na vzdělání zkrátka zpravidla nemají. Ale otázka právě proto zní: Proč tyto aspirace nemají? Zdá se, že odpovědí by (podle autora) mohlo být, že dělnické rodiny buď věří nebo nevěří „mobilizačnímu mýtu“ a podle toho se pak jejich potomci ve škole snaží.

Čtvrtá kapitola se již zabývá samotnou analýzou nestandardizovaných rozhovorů s dělníky a vysokoškoláky, které byly vedeny na téma „zkušenosti se školou a vzdělanostním systémem“. Autor se zaměřil na jejich vnímání školy, na jejich vzdělanostní aspirace, přístup rodičů ke školním povinnostem dětí a též na uváděné důvody jejich jednání. Nejprve se ovšem krátce zastavuje u metodologie kvalitativního výzkumu a popisuje použitý způsob výběru respondentů (metoda sněhové koule). Provedl 12 hloubkových rozhovorů v dělnických rodinách a 5 v rodinách vysokoškolských. Vždy se jednalo o příslušníky rodin s plnou mezigenerační reprodukcí vzdělání. Velmi zajímavé je přecházet si Appendix A, který je téměř návodem k dalším podobným výzkumům. Autor označuje svůj přístup k získanému vědění jako přístup k „popisu reality, podle něhož se události v každodenním světě odehrávají“ (s. 83). Nezkoumá tedy, do jaké míry jsou výpovědi respondentů subjektivní.

Další kapitoly (pátá až devátá) jsou velice čtivé, záživné a poskytují celou řadu zajímavých zjištění o dělnících i vysokoškolácích. Všichni dělníci například shodně tvrdí, že je škola nebavila a nezajímala. Do školy chodili jen proto, že museli. Do jejich života nepatřila, obtěžovala je a učení jim nešlo. Téměř se do ní nepřipravovali a rodiče jim s přípravou ani nijak nepomáhali. Jejich toužebným přáním bylo rychle se vyučit a začít si vydělávat vlastní peníze. Vzdělanostní aspirace neměli žádné, rodiče je v nich nepěstovali, výuční list byl pro rodiče i pro ně samotné dostačující a zpětně je to dnes ani nemrzí. Ukazuje se, že všechno, co je nad výučním listem, každé vyšší vzdělání, nechávají dělníci rodiče na dítěti, na jeho individuální snaze a pili, na jeho rozhodnutí. Autor tak dělnické děti přirovnává k „volně plovoucím zátkám“, které jsou sice „dost lehké, aby mohly plavat, ale příliš lehké, aby mohly čelit proudu vody“ (s. 108). Neúspěch ve škole však dávají za vinu sobě, nikoli vnějším okolnostem. „Nikdo z nich nehovořil o tom, že by toužil po vzdělání a že by se mu to

z nějakých objektivních příčin nepodařilo, že chtěl zkrátka studovat a nemohl“ (s. 91).

Vysokoškoláci překvapivě nebyli ve škole spokojenější než dělníci. Vadil jim však způsob podávání učiva, nikoli učební látka jako taková. Proto na rozdíl od dělníků patřili mezi žáky úspěšné. Jak všichni shodně vypovídají, školní úspěch byl pro ně aspirací, součástí jejich identity. Tato aspirace se u nich projevovala již na počátku vzdělávací dráhy a lze se oprávněně domnívat, že byla důsledkem „rodinného klimatu“ působícího již před nástupem do školy. V dospělosti všichni vypovídají, že vzdělání je status, který s penězi nesouvisí a totéž se snaží vštípit svým dětem, do kterých vkládají velké ambice. „Směr, na který rodiče své děti přivedli a oni se jím také vydaly, zaručuje, že si děti zvolí takovou školu, která bude předpokladem získání dobrého vzdělání a adekvátního společenského postavení“ (s. 132).

Jak autor sám shrnuje v závěru knihy, jeho vstupní hypotézou bylo tvrzení, že vzdělanostní reprodukci dělníků nepoznamenává pouze školní selekce a deficit jejich ekonomického a kulturního kapitálu, ale také jejich jednání a praktiky. V návaznosti na MacLeoda se tak autor ztotožňuje s názorem, že jednotlivé sociální vrstvy nebo skupiny mají určitý manévrovací prostor pro aktivní odezvu na strukturální nerovnosti. V našem případě se celkový obrázek vzdělanostní reprodukce českých dělníků jeví tak, že sice jsou znevýhodněni svým nízkým materiálním a kulturním statusem a z toho vyplývající negativní školní selekcí, že však na tuto situaci nereagují aktivně, tedy motivováním svých potomků k vysokým školním výkonům, ale naopak naprostým odmítnutím školního systému zásluh. Toto odmítnutí autor považuje za reakci, nikoli důsledek strukturálních bariér.

Jak autor slíbil, odpověděl na otázku, proč jsou děti dělníků v české škole neúspěšné. Jejich nízké vzdělanostní aspirace, jejich materialisticko-utilitaristická životní orientace a nízké povědomí o významu vzdělání v životě jsou zjevnou příčinou přetrvávající intergenerační reprodukce nízkého vzdě-

lání. Jaké jsou však důvody tohoto jejich jednání? Proč jsou jejich aspirace takové, jaké jsou, proč jsou tak nízké? Jestliže nepovažují vzdělání za jeden ze svých životních cílů, je to reakce na skutečné bariéry v přístupu ke vzdělání, nebo tyto bariéry neexistují a jsou jen převlečenými negativními postoji dělníků ke vzdělání? Lze vůbec zlomit vliv rodiny a hodnot rodičů na dosažené vzdělání dítěte? Lze ho vyvážit působením školy? Proč je působení třídní „kultury“ v čase tak stabilní? To je jen zlomek z otázek, jejichž zodpovězení se sociologie vzdělání zřejmě ještě dlouho nedočká.

Publikace toho druhu, jaký představuje Katrňáková studie, v české sociologii dosud chyběla. Existují zde četné studie zabývající se velikostí vzdělanostních nerovností, ovšem analýza, na které jsou založeny, neumožňuje odhalit, jakými procesy k utváření vzdělanostních nerovností dochází. Kvalitativní vhléd do problému poskytuje právě až tato kniha. Nejenže velmi dobře uvádí do kontextu vzdělanostních nerovností a může tak posloužit sociologům vzdělání i jako učebnice pro studenty, ale na poli české sociologie vzdělání se jedná o knihu zásadní právě pro její kvalitativní dimenzi.

Natalie Simonová

Jan Jiráček, Barbara Köpplová: Média a společnost: Stručný úvod do studia médií a mediální komunikace

Praha, Portál 2003, 207 s.

Irena Reifová a kol.: Slovník mediální komunikace

Praha, Portál 2004, 327 s.

Jak peníz tiše položený slepci... praví básník a chce se dodat, platná a hodnotná mince podaná poloslepému českému konzumentu mediální produkce, tentokrát poprvé z pera českých, výhradně českých autorů – po znamení-tých a Janem Jiráčkem dobře vybraných překladech prací Kunczikových a McQuailových, jež byly spíše arci učebnicového rázu (a v po-

slední době vynikající monografii Thompsonově *Média a modernita*, k níž se vrátíme samostatnou recenzí).

Proděkaní Fakulty sociálních věd a její spoluzakladatelé (v roce 1990) Barbara Köpplová a Jan Jiráček, kteří se zasloužili o to, že žurnalistika v českých zemích jako akademický obor nejen nezanikla, ale že byla „povyšena“ na vpravdě akademickou disciplínu, na „mediální studia“, a byla přitom oproštěna od ideologických nánosů a komerčních vazeb minulých i dnes se nabízejících, se podjali nelehkého úkolu – zprostředkovat českému čtenáři základy mediálního vědění ve všech jeho podstatných rozměrech. Těmi „podstatnými rozměry“, jež strukturují knihu, jsou mediální produkce, publikum, mediální produkt a sociální vliv médií (dokonce v globálním kontextu). Poslání knihy je na jedné straně zdánlivě samozřejmé, na druhé straně zcela nebanální. Premisa, z níž autoři vycházejí, je totiž dvojločná: na jedné straně je *mediální produkce*, která žije vlastním životem, má vlastní hantýrku, svůj vnitřní životní mechanismus a rytmus, „mediální logiku“ (dále se vždycky o logice ovšem mluvit), má svou technologii s extrémně dynamickou proměnlivostí a nadto je zakomponována více než cokoliv jiného do „globalizovaného světa“, jehož obraz spoluutváří, a na druhé straně „účastník mediální produkce“, vznešeněji – recipient, který do toho složitého mechanismu nevidí a který se „díky“ své mediální nevzdělanosti (zatím ještě nezaviněné) může dostat do „vazalského, podřízeného, nesamostatného postavení“. Uvážíme-li, že žijeme v „mediálním světě“ a že politiku „dělají“ média prakticky již od 30. let a ve stále větší míře i intenzitě, pak nebezpečí vazalství je tím ještě umocněno.

Média mohou z diváka učinit nejen vazala své kulturní, subkulturní a kontrakulturní produkce, ale dokonce vazala určité politické orientace, která je v médiích reprezentovaná (to je ten klíčový termín!) nezřídka nenápadně, což neznamená nenápaditě. Obojí je možné, „přijetí“, kdy recipient podléhá svodu, klamu a mamu (čemuž se podle

Gramscioho říká „hegemonie“ nebo v novější terminologii „dominantní čtení“), i „vzpou-ra“, kdy se poučený divák či prostě recipient jiného smýšlení „vzbouří“ (toť premisa levi-cových „kulturálních studií“, které předpo-kládají, že recipient dokáže sdělení číst ji-nak, než zamýšlel jeho autor, tedy mimo jiné „subverzivně“). V každém případě – nebez-pečí „mentálního ohrožení“ mediálními pro-středky, sděleními a frontálním útokem kul-turního průmyslu tu prostě nepochybně je.

Lze položit otázku, zda je ale vůbec pří-pustné takové explicitě „vychovatelské“ vý-chodisko, jež volí autoři? Mám za to, že je ne-jen přípustné, ale že je dokonce nutné: po-třeba mediální výchovy se deklaruje, média se kritizují, na média se hospodsky nadává – a za tím vším většinou žádná vědění. Medi-ální studia jsou v tomto ohledu na tom stej-ně, jako vždy byla a bude sociologie: sdělují samozřejmosti, které jsou samozřejmostmi tehdy, až jsou sděleny. Náhle jsme osvíceni! Oba autoři nám to osvícení nabízejí – nejpr-ve na úrovni řekněme „vyššího standardu“, tedy spíše „pro zvané“ (kniha předpokládá znalost řady pojmů i předmětných oblastí), aby zřejmě v budoucnu připravili text pro „nejširší veřejnost“, jehož je třeba zcela mi-mořádně.

Aby dosáhli přesvědčivého efektu – pe-dagogického, didaktického i popularizační-ho, seznámili se s dnes již nepředstavitel-ným objemem literatury k tématu. Jestliže něco dnes ve společenských vědách dominu-je (zčásti jako nezbytnost, zčásti jako úlitba módě), pak jsou to tři propojené sféry – kul-turální studia, analýza diskurzu a mediální studia. Tento triumvirát autory plně respek-tovaný vytlačuje sociologii z jejích tradičních pozic a nebudeme-li (my, sociologové) koo-perovat, zůstaneme osamoceni jako Čapkova šlépěj z *Božích muk*.

Rekapitulovat hutný, didakticky zname-nitě členěný text efektivně využívající tzv. boxů s konkrétními příklady, nemá smysl a ani to není možné. Oceňuji, s jakou ele-gancí autoři vysvětlují témata pro laika málo srozumitelná, např. sociální konstrukci reali-

ty (s. 140 a zejména s. 165). I když – nejsem si jist – zacházejí možná až do krajnosti, když za reprezentaci pokládají „taková me-diální sdělení, která ve své konkrétnosti od-povídají mýtům/ideologiím platným v dané společnosti“, či – „reprezentací se v mediál-ních studiích rozumí proces, jímž jsou ab-straktním pojmům (válka, individualismus, ženská otázka, podnikatelé, česká povaha, třída, rodina apod.) dávány konkrétní podo-by“ (s. 141). Je tomu opravdu bezvýhradně tak, že se musím prohrabat nánosem ideolo-gie a mýtů abych dosáhl... čeho vlastně? Jako bychom se vrátili do času staříckého George-se Sorela s jeho moderní (rozuměj: moder-nistickou) supermytologií, v níž bylo mýtem vše a mýtus hybnou silou všeho dění, Možná tomu tak je i v mediálním světě.

Pokud mám připomínku, pak je zcela vysvětlitelná a pochopitelná: autoři pracují samozřejmě s podněty, inspiracemi i materi-álem provenience výhradně západní (dokon-ce jen anglosaské a výjimečně německé, francouzský materiál absentuje zcela). Je to v daném stadiu našeho vývoje pochopitelné, ale přece jen – pro příklad toho, jak socialistická žurnalistika chápala stranickost, se opravdu nemuselo chodit do textu O'Sullivan-a, stačilo sestoupit o poschodí níž do kni-hovny žurnalistiky, kde máme perel tohoto typu nepočítaně. Podobně je tomu třebas s mystifikací atd. Ale to jsou skutečně jen pi-hy na knize, která sice formálně není sličná, ale protože je na odlehčeném papíře, bude se dobře číst v posteli i u vody. Povinně.

Jen zdánlivým doplňkem textu Jana Jirá-ka a Barbary Köpplové je *Slovník mediální ko-munikace*, který koncipovala, organizovala a do zdárného konce dovedla Irena Reifová, kterou český čtenář zná minimálně z jejího překladu klasické knihy Neila Postmana *Uba-vit se k smrti* i jako aktivní publicistku a žur-nalistku z dob, kdy Lidové noviny byly ještě kulturním deníkem, později pak z Přítomnos-ti. Slovníku není co vytknout, což nesdělují ja-ko spoluautor (ostatně věcně ne zcela podstat-ných hesel), ale jako spolueditor dvou jiných slovníků – vím, jaká je to práce z hlediska

koncepce a organizace. Na slovníku nutno především ocenit to, že je naprosto na úrovni doby a že respektuje téměř aktuální stav věcí; není archiválií, v níž lze vyhledat, co kdy kde bylo, ale místy až vzrušujícím čtením, co všechno se událo a především děje v oblasti, o níž jsme donedávna neměli vlastně ani tušení. Na slovníku je patrné, že autorka – jakkoliv sama asi patří ke koncepčně vyhraněnému křídlu mediálních studií – nejen nepreferuje jednostranné pohledy na celek či partikulárie, ale naopak vyváženě připouští pohledy diferencované, jak se na solidní slovník ostatně sluší. Co víc – pohybuje se od velmi speciálních otázek mediálních studií (v tom je a bude trvalá hodnota slovníku) v jejich teoretickém i metodologickém rozměru, přes otázky souvisejících oborů (konceptuální aparát třeba sociologický, psychologický a samozřejmě sémioticko-lingvistický k porozumění kontextů nezbytný) až k otázkám „nepřijemně praktickým“ jako je legislativa včetně základních právních norem.

Aby bylo jasno, že jde o opravdové novum, nutno ilustrativně uvést některá hesla (předesílám: všechna téměř bez výjimky jsou perfektně zpracována bez redundancí a nadbytečných verbalismů): diskurz (ale tak, jak se pojmu má opravdu rozumět), epistemologie médií, etnografie publika, konvergence médií, modely komunikace – Danceho, Gerbenerův, Jakobsonův, lineární, Maletzkeho (a ještě šest dalších), násilí v médiích, opera mýdlová, personální obsazení události, revoluce northcliffovská, veleslavné kódování a dekodování, samozřejmě studia kulturní (první syntetická informace u nás) a celý komplex teorií mediální komunikace až po „žlutou žurnalistiku“.

Stává se výjimečně, aby slovník byl více než jen shrnutím a utříděním známého. V tomto případě jistě jde o utřídění obrovského sekundárního materiálu zejména anglosaského (s jistými mírnými preferencemi ke kulturním studiím), ale materiálu vesměs neznámého. Vytýkat slovníku, co v něm není, je činnost neslušná: ani francouzská Encyklopedie kdysi nebyla dokonalá a ani Ottův slovník naučný není úplně bez mezer – a to je co říci. Takže mediální studia mají svůj, moderní, evropský a kultivovaný „otfák“. Přiměřené veřejné pozornosti se mu ale zatím nedostalo, ačkoliv by mělo.

Mimochodem – náš *Velký sociologický slovník*, za nějž jsme se druhdy nemuseli stydět, beznadějně zastarává. Najde se někdo s podobným entusiasmem a zásobárnou vědění jako Irena Reifová také v našem oboru? *Sociologický slovník* Jana Jandourka totiž nikdo nepodrobil sociologicky poučenému zkoumání – a to je samozřejmě škoda i obvyklá nezdvěřilost.

Miloslav Petrusek

Hana Librová: *Vlažní a váhaví. Kapitoly o ekologickém luxusu*

Brno, Doplněk 2003, 320 s.

V desetiletém období od roku 1994, kdy brněnská socioložka, zakladatelka a nyní profesorka katedry environmentálních studií Hana Librová vydala své *kapitoly o dobrovolné skromnosti*, se další promýšlení jejího hlavního odborného a životního tématu vyvinulo do *kapitol o ekologickém luxusu*. Názvy podtitulů výstižně ilustrují posun v optice, kterou Librová nahlíží na otázky životního stylu reflektujícího environmentální důsledky lidského života v období pozdní modernity. V „Pestrých a zelených“ prozkoumávala zejména hodnotové principy postojů lidí s ekologicky aktivistickou orientací, v nové knize se soustředí na mnohoznačné náznaky utvářejících se environmentálních ohledů vyšších tříd, společenských elit a proměn hodnot zakládajících podobu životních stylů. Tehdejší „Pestré a zelené“ vystřídali „Vlažní a váhaví“.

Název knihy je metaforickým označením určité abstraktní kategorie sociálních aktérů se specifickým postojem k otázce vlivu spotřebního, profesního a volnočasového chování na přírodní ekosystémy. Obě adjektiva ztělesňují východisko knihy, kterým je

přesvědčení, že mezi ekologicky příznivými a ekologicky škodlivými způsoby panuje široká škála přechodů a jemných nuancí. Librova staví linii knihy na předpokladu, že jakákoli intenzita snahy o snižování negativního ekologického dopadu každého aktéra je vlastně určitou formou ekologického aktivismu. Takto definované východisko naznačuje posun v obecném vnímání toho, co je a co není ekologické chování; jako ekologicky příznivé je chápáno to, čeho se člověk ve prospěch přírody vzdává, aniž by k tomu byl nucen, a není důležité, v jaké je to míře. Vedena tímto pohledem, autorka se zaměřuje na různorodou paletu různě intenzivních *ekologických čtností*, tedy na vlastnosti a způsoby jednání prospívající přírodním ekosystémům. Hlavní otázkou, kterou si Librova pokládá, je, zda se hédonismus, v akademické i populární literatuře často zmiňovaný jako jeden z dominantních rysů postmoderní éry, navzájem vylučuje s ekologicky příznivým způsobem života. V této souvislosti používá klíčového slova *luxus* jako provokaci, mířenou vůči obecnému jednosměrnému chápání významu tohoto pojmu a zdánlivě paradoxně tvrdí, že „hledáme-li v ekologické tísní hybatele změn životního způsobu, mohli bychom vsadit právě na luxus“ (s. 49).

Její chápání pojmu *luxus* je inspirováno dílem Norberta Eliase *The Civilizing Process*, podle kterého je *luxus* znakem a zároveň prostředkem evoluce kultury a klíčovým elementem v civilizačním procesu lidstva. Zjemnělé luxusní chování a způsob spotřeby, které šlechta uplatňovala jako způsob odlišení od nižších vrstev, byl postupně zvnitřňován a kultivoval osobnost. Librova, vycházejíc také z díla Veblenova a Bourdieuova, proto *luxusem* myslí „způsob existence, který duchovní a estetickou dimenzí přesahuje fyzickou reprodukci“ (s. 58), spojuje jej s „hodnotami neužitečnými nebo i nemateriálními; je v něm významná estetická a duchovní dimenze a také relativně svobodná volba“ (s. 33). Librova však tyčí hranici mezi dvěma druhy *luxusu* – mezi *luxusem predačním* a *luxusem ekologickým*. Predační *luxus* znamená snahu získat

většinu vzácných statků, které se nabízejí, nezná sebeomezení, chce vlastnit a nechce se uskrovnovat. Oproti tomu, ekologický *luxus* autorka definuje jako: „ekologicky příznivé chování, které uvědoměle zmenšuje ekologickou stopu, v různé míře je schopno sebeomezení a vztahuje se k nemateriálním, kulturou oceňovaným hodnotám. Ekologický *luxus* označuje spíše prvky či segmenty chování než celý životní způsob“ (s. 61).

Principy ekologického *luxusu* jsou těmi, které Librova považuje za ony hybatele změn v období ekologické krize a které jako součást některých forem postmoderního hédonismu mohou konstituovat ekologicky příznivý způsob života. Důvodem, proč se o odříkavém a skromném životním způsobu dá mluvit jako o *luxusním*, je v autorčině pohledu povaha a funkce spotřebních statků na trhu postmoderního období. V něm konzum přestává symbolizovat sociální postavení, drtivé většiny spotřebních statků je totiž sdo-statek a navíc je mnoho produktů standardně dovedeno do dokonalosti. Pro dosažení dojmu odlišnosti statků se naopak klade důraz na vlastnosti, které spočívají v oblasti imaginace. Statusotvornou roli poté neplní intenzivní obklopování se spotřebními statky, ale promyšlenost jejich výběru a umění je naplno využít a prožít. Je to zejména pečlivá selekce, která neutralizuje riziko přehlčení se a nutně povrchního prožití kontaktu se statkem způsobené podlehnutím nadměrnému výběru. Librova, v souladu seimmelovskou logikou fungování módy, předpokládá, že přechod k záměrné skromnosti a praktikám ekologického *luxusu* je dán nutkáním vyšších tříd měnit formy svého statusotvorného *luxusu*, který se nižší třídy neustále snaží dosáhnout a napodobit. Protože neselektivní spotřeba a demonstrace statusu množstvím materiálních statků je dostupná i pro nižší třídy, vyšší třídy jsou nuceny vymezit svůj status skrze statky, které jsou skutečně vzácné a jen málo dostupné. Librova takové dimenze nového *luxusu* nachází u Enzensbergera. Jsou jimi podmínky života, které byly, ale již přestaly být samozřejmé: 1) disponovat vol-

ným časem, 2) kapacitu rozhodovat, čemu věnují pozornost, 3) mít prostor umožňující svobodný pohyb, 4) žít v klidu, bez smyslové zátěže, 5) žít ve zdravém, nejedovatém prostředí a 6) žít v bezpečí. Dosáhnout naplnění v těchto dimenzích znamená odmítnout přebýtky.

Toto pojetí luxusu reflektují hnutí za život založený na jednoduchosti a přirozenosti inspirované romantickou představou rolníka a venkovana žijícího v souladu s přírodou. Apel na napodobení materiálních a nemateriálních aspektů rolnického života Librová podrobuje tvrdé kritice a věnuje mnoho prostoru snaze demytizovat moderní konstrukci představy intuitivního, prostě moudrého a přirozeného venkovana. Kriticky se pak staví k představě proenvironmentální efektivity přechodu na tento, tradičně selský a přírodní intuitivní řízený, modus vivendi ve společenských, populačních, technologických a zejména ekologických podmínkách pozdní modernity. Pokládá za vysoce problematickou otázku slučitelnosti environmentálních a sociálních řešení, kdy masové omezení spotřeby v zemích blahobytu má vysoce neblahý vliv na míru nezaměstnanosti a ekonomickou prosperitu zejména chudších regionů. Podstatným rysem přemýšlení Librové o možnostech rozšiřování ekologicky příznivého života napříč společností je, že se nezakládá na hypotetické změně současného globálního ekonomického systému, ale pohybuje se plně v rámci jeho limitů. Více než na radikální řešení vyžadující přestavbu ekonomické báze světa se zaměřuje na drobné a nenápadné posuny směrem k ekologicky senzitivnímu způsobu života. Proto se nezdráhá hledat proenvironmentální znaky chování a hodnot ve snobismu a nacházet je u bobos (buržoazních bohémů, označení vypůjčeného od Davida Brokse) a tzv. „holandských doktorů“.

Obě skupiny jsou tvořeny lidmi s vysokým vzděláním a vysokými příjmy, kteří patří ke společenské elitě – profesori, právníci, lékaři, finančníci či manažeři. Jsou skupinami, které považují nepromyšlený a zautomatizovaný konzum za vulgární a nevkusný. Libro-

vá je chápá jako určité subkultury lidí těšících se vysokému statusu, pro které je environmentálně citlivé spotřební jednání zvyška oceněníhodné či je žádoucí je alespoň předstírat. Přestože je negativní ekologický dopad jejich typů spotřeby vysoký, vykazují velkou schopnost sebekontroly a sebeomezení. Míra uplatňování ekologických „ctností“, která však nesmí dosáhnout podoby fanatismu, slouží jako znak dobré pozice v sociální hierarchii. Přestože hlavním motivem ekologicky citlivého žití snoba, boba a ani holandského doktora není příroda a její stav, nýbrž zejména egoistická orientace, podle Librové by se ustavující se model výběrové náročnosti a zmírňování spotřeby v chování snobů mohl stát příslibem do budoucnosti, pokud by se mezi elitami rozšířil: „Díky své příslušnosti k elitě by mohli ovlivnit i politické a legislativní rozhodování, které upravuje ekonomické a právní podmínky chování lidí a které vykonává sociální tlak“ (s. 271). Zároveň by se ekologicky luxusní způsob života mohl stát módou pro nižší třídy aspirující na své přibližování se k třídám vyšším. Přestože druhá věta Simmelovy rovnice říká, že vyšší třídy by začaly hledat jiné způsoby pro vyznačení distance od nižších tříd, Librová se domnívá, že tento typ environmentální etiky by mohl zakořenit podobně jako dříve ideje humanismu či demokracie.

Je škoda, že Librová věnuje v knize nepoměrně málo místa samotné analýze životů svých někdejších *pestrých a zelených*, ke kterým po deseti letech opět zavítala, a proměny jejich myšlení, životního stylu, problémů či aspirací neinterpretuje do větší hloubky. Podobně je na škodu, že otázka sociálních a ekonomických rozporů proenvironmentálních řešení je minuta rychlým krokem bez širší reflexe alternativních ekonomických teorií o možnostech a limitech systému globální ekonomiky.

V každém případě se však jedná o výjimečné dílo, které dokáže znovuotevřít zakonzervovaná fakta, jež jsou stavebními články zjednodušujících environmentálních ideologií, a zpochybnit jejich často obecně

uznávanou jednoznačností. Kniha je pozoruhodná v několika ohledech. V českých podmínkách je Hana Librová jednou z mála publikujících autorů, kteří se permanentně, systematicky a sociologicky věnují otázkám environmentálního vědomí, proměnám hodnot a postojů sociálních aktérů ve vztahu k přírodě a možnostem či bariérám ekologicky šetrnějších životních stylů. Za druhé, výstupem z výzkumů a odborné práce Hany Librové není jen tato kniha, ale také dokumentární film a časopisecké reportáže, které na toto téma zpracovali spolupracovníci autorky. Kniha vzbudila velkou pozornost mezi žurnalisty, pět celých kapitol bylo dokonce čteno ve vysílání Českého rozhlasu. Spolu s těmito „sekundárními produkty“ je kniha dílem, které intenzivně komunikuje s veřejností, a nezvykle, ve srovnání s knižní produkcí českých sociologů, se jí daří oslovovat i mimoakademické publikum a být častým objektem nebo referenčním rámcem diskusí. Za třetí, a to je asi nejvýraznějším rysem publikace, kniha o *vlažných a váhavých* je psána s výjimečnou lehkostí, výrazným nadhledem a šarmantním vtípem. Obsahuje osobní sebereflexi autorky, sebeironii, přiznané spekulace a domněnky či bystré mikropostřehy z každodenního života. Kniha není psána ve stylu přísné vědeckosti, spíš by se dalo mluvit o „vášnivě sociologii“. Autorka, ve chvíli kdy píše, bojuje jako nelítostná socioložka i sama se sebou, se svým vlastním životním přesvědčením, protože téma vztahu člověka a přírody pro ni zdaleka není osobně neutrální.

Ivo Bystřičan

Petr Sak, Karolína Saková: *Mládež na křižovatce. Sociologická analýza postavení mládeže ve společnosti a její úlohy v procesech evropeizace a informatizace*
Praha, Svoboda Servis 2004, 240 s.

Recenzovaná publikace patří mezi ty, které hned při svém uvedení vyvolaly mediální zájem a polemiku zejména na internetu. Je to

dáno jednak aktuálností a obecnou zajímavostí tématu, jednak zřejmě i publicisticky vyhrocenou prezentací vybraných poznatků. I sama reakce na uvedení knihy znovu vyvolává otázku po možnostech a přínosech konkrétního empirického výzkumu a po formách jeho prezentace. Totiž jak snadné je nepochopení typu „jsou to známé věci i bez výzkumů“, je „banální fakt, že mládež je jiná“ apod. Recenzovaná práce sama však již na podobné výhrady odpovídá do jisté míry tím, že přesvědčivě dokladuje význam a užitečnost kvantifikace „známého“, ukazuje, že mládež je nejen jiná, ale zejména „v čem a jak je jiná“, a to především v čase. Výpověď o mládeži se tu tak stává do určité míry i výpovědí o vývoji společnosti a o jejích možnostech a perspektivách. Zaujmu nesporně rozdíl mládeže přelomu 20. a počátku 21. století od mládeže let devadesátých a normalizačních (doplňme – či dokonce ve srovnání s mládeží šedesátých let). Centrem zájmu jsou pak změny mládeže v průběhu transformace české společnosti. Práce ukazuje rovněž i povahu diferenciací této věkové sociální skupiny, precizuje naše poznání a především uvádí naše poznání o mládeži do širších kontextů.

Jak již vyplývá z úvodních odstavců, navazují autoři programově na publikaci P. Saka *Proměny české mládeže* (Praha 2000; recenzována v *Sociologickém časopise* č. 5/2002) a čtenář brzy sezná, že pro studium této své práce znalost předchozích Proměn v podstatě předpokládají.

Mládež na křižovatce je založena především na konkrétních empirických výzkumech realizovaných v rámci dvou grantů (MŠMT a Ministerstva kultury) v letech 2000–2002. Předností je, že tyto a další využitě výzkumy jsou v přílohách identifikovány a stručně anotovány. Těžiště práce tkví v interpretaci těchto empirických dat a v jejich komparaci v čase. Podobně jako v *Proměnách* se nám tak vybavují věkové difference uvnitř mládeže samé. To je o to významnější, že autoři pracují s poměrně širokým vymezením mládeže od 15 do 30 let věku. Z hlediska společenských procesů, v jejichž rámci se mládež

vyvíjí a jejímž je rovněž dílčím, někdy velmi významným (např. v procesu informatizace) subjektem, jsou pak velmi důležité odlišnosti mládeže stejného věku v čase vývoje společnosti. Podobně jako v recenzi k *Proměnám* i zde pokládám za škodu, že autoři nevyužili alespoň pro hrubé srovnání i poznatků řady dalších výzkumů, které v České republice probíhaly např. k tématu hodnot mládeže, volného času apod. Lze soudit, že by výsledky těchto šetření v mnohém závěry autorů podpořily, mnohé by uvedly do dalších zajímavých souvislostí.

Nosnou myšlenkou je sledování vybraných problémů v životě a vývoji mládeže v kontextu širších společenských změn, a to nejen změn transformačních, ale i změn, které vyplývají z probíhající evropské integrace, a z procesů, přibližujících nás informační společnosti. V souladu s podtitulem publikace je skutečně, nejen v explicitně takto zaměřených kapitolách, ale průřezově, věnována výrazná pozornost hodnotám, názorům a postojům, ale i dovednostem a připravenosti mládeže k její integraci do evropské kultury a struktur. Zřetelným přínosem autorské dvojice je pak již dlouhodobější sledování místa mládeže v rozvoji osvojení počítačové technologie a práce s informacemi i problémů a dopadů těchto procesů na životní styl a profil mládeže.

Podobně jako i v případě *Proměn* je i zde teoretickým koncepčním rámcem Sakovo rozpracování Kahudovy koncepce sociálního zrání a Sakovo pojetí životního pole, které autor zavádí a hlouběji vysvětluje již ve zmíněných *Proměnách*. I zde na několika místech tento koncept, který se ukazuje jako užitečný pro organizaci a interpretaci empirických dat, s nimiž autoři pracují, dále rozvíjí.

Formálně je text přehledně členěn, autoři jasně vyznačují hlavní myšlenky textu a pro čtenáře jsou velmi užitečná shrnutí a závěry u každého obsahového bloku. Užívané indexy jsou srozumitelně popsány a lze si většínou udělat poměrně jasnou představu o povaze empirických dat, která autoři interpretují a o která opírají svá tvrzení a závěry.

Hlavní problémovou orientaci prozradí i pohled na poměrně dobře propracovanou strukturu práce a rozvržení do kapitol.

První čtyři kapitoly jsou věnovány především analýze stavu a vývoje hodnot a hodnotových orientací a názorům a postojům mládeže a některým aktivitám a dovednostem, a to nejen v obecné poloze, ale především s přihlédnutím k procesům integrace mládeže do evropských struktur.

V 1. kapitole docházejí autoři na základě interpretace vývoje hodnot mládeže v průběhu 90. let a počátku tohoto století k závěru, že „pokračuje vyhraňování mládeže ve směru liberalismu, hédonismu, individualismu, egoizmu a materiálních hodnot“ (s. 17). Zajímavým nástrojem je pak jejich konstrukce „indexu evropeizace“, který je sestaven z 19 znaků (k nim patří např. znalosti jazyků, různé formy kontaktů či práce v zahraničí, užívání e-mailu, konferencí apod.). Jednak je tento index významně spjat s diferenciací mládeže, jednak ukazuje významné vazby na hodnoty, které jsou v rozporu s převažujícím trendem vývoje hodnotových orientací mládeže jako celku. Index evropeizace totiž výrazně roste s růstem významu hodnoty životního prostředí, odpovědnosti za druhé, kvality života, sebezdokonalování, mezilidských vztahů, duchovních podnětů a aktivit atd.

Co se týká indexu komputelizace (sleduje vybavení a různé formy využívání informační technologie), nejsou souvislosti s hodnotami tak zřetelné. Je tu zřejmě výrazná „subkultura“ počítačových „fundamentalistů“ (v krajní hodnotě indexu blížící se hodnotě 5) a určitých skupin mládeže v současné době svázaných spíše s výraznou orientací na sebe, na preferenci tržních mechanismů, kariéru. Skupina významných uživatelů (index komputelizace kolem hodnoty 4) si ale zachovává přirozený odstup a jejich hodnoty nejsou na počítačích tak „závislé“. Je užitečné nahlédnout i do 9. kapitoly, v níž se autoři široce zabývají diferencovanými vztahy mládeže k informačním technologiím.

2. a 3. kapitola se zabývá postoji mládeže, a to k národnostním, etnickým skupi-

nám, dále pak k některým vybraným mládežnickým subkulturám (skinheadům, punkeřům, anarchistům). I zde podle mého názoru platí, že by bylo užitečné odkázat i na řadu dalších výzkumů, které se touto problematikou zabývaly. Naopak přínosem autorů je v relaci k rozsahu publikace poměrně rozsáhlý zájem o vztah mládeže k náboženství a k jeho směrům. Poukazují na to, že mládež je jednak významným nositelem sekularizačních tendencí, jednak se právě především mezi mládeží formuje nová spiritualita. Poměrně jednoduše je pojata problematika vztahů k společensko-politickým ideovým směrům. Je totiž ponecháno na tázaném, jak vymezí a odliší takové směry, jako je liberalismus, socialismus, konzervatismus, marxismus. Přesto se zde ukazuje jak zřejmá diferenciace podle věku nejen v rámci celku populace, ale i uvnitř mládeže samé, tak i jistý ústup od tradičních ideologií vůbec.

Zajímavá je 4. kapitola věnovaná české a evropské identitě a evropské integraci z pohledu mládeže. První části jsou věnovány dějinnému povědomí (nejdůležitější osobnost, období, postoj k dělení Československa) a jeho změnám mezi rokem 1992 a 2001. Škoda je, že se při interpretaci výsledků autoři více nezamysleli i nad úrovní současných znalostí dějepisu (především pak nejnovějších dějin) a postoji k jeho výuce ve vztahu k významu, který je dějinám přikládán. V další části je pozornost věnována otázce vlastenectví, hodnocení významu národa. Druhou stranou mince jsou pak postoje k EU a evropské integraci. V obou případech užívají autoři k postižení poměrně obsáhlých baterií výroků ohodnocených na 5stupňové škále. Docházejí k významnému závěru, že vlastenectví ani mezi mládeží není pokládáno za něco překonaného a současně že vlastenectví a evropanství nestojí proti sobě, ale naopak se vzájemně doplňují. V Sakově terminologii tak v současnosti proces sociálního zrání obsahuje proces osvojování sociálního prostoru – od rodiny, přes místní komunitu, region, národ až k evropské identitě. Poslední část je pak věnována významnému fakto-

ru tohoto zrání, a to osvojení si přiměřených jazykových znalostí.

5.–8. kapitola se zabývá již tradičními tématy pro výzkumy mládeže. Radíme k nim především problematiku trávení mimopracovní doby a především volného času mládeže, která v mnohém také navazuje na poznatky a data uváděná již v Proměnách. Zajímavá je tu typologie orientací trávení volného času. Informativně poněkud chudší je kapitola věnovaná participaci mládeže na řízení, přesto je tu postižena významná skutečnost, a to nízká participace na veřejném a politickém životě a současně rostoucí angažmá na řídicích funkcích v profesním a ekonomickém životě. Mezi tradičními tématy v publikaci o mládeži žel nemůže v současnosti chybět kapitola o drogových závislostech (včetně alkoholismu a tabakismu), která konstatuje růst těchto závislostí a hypoteticky naznačuje možnost prohlubování dopadů této skutečnosti na další vývoj a potenciál společnosti. Kapitola o médiích navazuje v řadě aspektů na analýzu hodnot a volného času mládeže, zaměřuje se pak podrobněji na problematiku sledování televize a četby, stručně se dotýká i posluchu rozhlasu. Autoři zde shromažďují řadu nejnovějších poznatků, často kritických, poukazujících na pokles frekvence čtenářství, rostoucí úlohu televize a spíše její problematickou úlohu ve formování hodnot a vědomí mládeže. Výzkumy se zaměřují na zajímavá témata, jakými jsou např. očekávání mladých od TV, oblíbenost pořadů, hodnocení objektivnosti, pravdivosti a nestrannosti i rozporného působení TV (rozpor kritického hodnocení působení některých stanic a fakt jejich sledování). Z interpretací je znát zřetelné zaujetí problémem, které se promítá i do některých hodnocení (např. jednotlivých TV stanic). Ve všech případech autoři upozorňují i na rostoucí diferencovanost mládeže samé (především podle hlediska vzdělání) obrazy se v jejím volném čase i vztahu k médiím.

I autoři sami vidí svůj největší přínos ve zkoumání využití a dopadů takových médií, jakými jsou PC a Internet. Jejich zájem se projevuje nejen četnými odkazy ve výkladu

předchozích témat, ale i tím, že této problematice věnují de facto dvě samostatné kapitoly. Jedna se zabývá komputizací společnosti – tedy především mládeže. Empirickými údaji o disponibilitě PC, přístupu k internetu, využívání moderních forem komunikace apod. autoři dokladují vznik tzv. digitální sociability, kdy v digitálním prostoru se vyvíjí nová společenství fungující na bázi nových forem komunikace, které překračují hranice států a národů a vytvářejí nové sociální normy jednání. K těmto otázkám se autoři vrací v poslední kapitole, v níž rozvíjejí koncept digitalizace životního pole mládeže, který uvozují odkazem na pojetí kyberkultury a argumentují údaji o mediálních aktivitách mládeže, daty a hypotézami o jejich rozporných dopadech. Mluví o rozšiřování životního pole v jeho složkách, ale současně o redukci vitálních složek ve prospěch virtuálních, o široké nabídce informací a nových forem komunikace, participace a sdružování a současně o hrozících negativních jevech, jakými mohou být prohlubující se sociální diferenciace, nové podoby a zdroje dominance a závislosti, izolace, nové formy manipulace, kolektivní hloupost virtuálního světa. V každém případě kniha navozuje vysokou potřebu orientovat budoucí výzkum mládeže (ale i sociologie výchovy, médií a dalších sociologických disciplín) k těmto tématům.

Empiricky zakotvený výklad představuje i kapitola, která se věnuje problematice velmi závažné, a to sociálně ekonomickému postavení mládeže a jeho reflexi mládeží samotnou. Těžiště spočívá v problematice zaměstnání. Ukazuje se i v této oblasti jasná diferenciace mládeže. Zajímavá jsou tu ekonomická očekávání a představy o perspektivách, budoucím uplatnění, podnikání ad. Z kapitoly je celkem zřejmé, že přece jen sociálně ekonomická problematika nepatří u autorů k jejich centrálním. Pravděpodobně v práci, která by nebyla zaměřena především na analýzu vlastních dat, by těmto otázkám mohla být věnována širší a hlubší pozornost.

Metodologicky se celku práce výrazně vymyká kapitola věnovaná životním cílům, pro-

blémům a drahám. Tato část, k jejímuž autorství se hlásí P. Sak sám, zřejmě může vyvolat řadu diskusí a polemik obecnější povahy. Vedle teoretického vymezení dále užívaných pojmů (sociologický koncept „životního scénáře“, životních drah atd.) tato kapitola zahrnuje empirické údaje, jak vidí své životní problémy a životní cíle mladí lidé. Celý výklad těchto problémů je zakomponován do vlastního výrazně angažovaného sociálně-politologického rozboru makrosociálních procesů, které vytvářely sociální, politický, ekonomický a duchovní prostor, v němž se mládež (i v mezigeneračním srovnání mládež 60. let) formovala.

I přes možný nesouhlas s některými závody a hodnotícími soudy je celkově recenzovaná práce cenným zdrojem materiálů, o které se mohou opřít badatelé v oblasti sociologie výchovy a mládeže i učitelé i pracovníci s mládeží. Přináší i řadu zajímavých informací a inspirací pro rozvíjející se výzkum v oblasti moderních médií.

Radomír Havlík

Haldis Haukanes: Velká dramata – obyčejné životy. Postkomunistické zkušenosti českého venkova

Praha, Sociologické nakladatelství 2004, 187 s.

Nestává se příliš často, aby významná západní společenskovední studie vyšla dříve česky než v nějakém ze světových jazyků, a to ani v případě, pojednává-li o české revoluční transformaci; například monografie L. Holého, M. Myanta, M. Orensteina, J. Terry, mají-li vůbec české verze, prvně vyšly v angličtině. Tím spíše lze ocenit počín Sociologického nakladatelství, které vydalo upravenou disertační práci norské sociální antropoložky, založenou na terénním výzkumu na českém (tzv. Lipina) a moravském (Šitbořice) venkově v letech 1990–1995. Její autorka přitom byla ve vskutku záviděníhodné situaci – do Československa přijela v říjnu 1989, aby studovala socialistickou vesnici, a lapidárně řečeno „o několik měsíců později už socia-

listická vesnice jako objekt studia neexistovala" (s. 9), čímž se jí naskytlo naprosto netušené výzkumné pole v podobě venkovské transformace, přímo zvoucí k (participativnímu) pozorování a analýze. Tím spíše, že zvolená výzkumná perspektiva, související především s komunitárními studiemi, ve střední a východní Evropě (a zejména u nás) nejen nemá příliš bohatou tradici, ale ani v současnosti nebyla podstatněji rozvíjena. Mezi nemnohé výjimky lze zařadit především Kabeleho a Kandertův výzkum moravského tzv. Filipova, jehož shrnutí bylo publikováno až na podzim 2004, a nepříliš šťastně započatý Skalníkuv, Šalandův a Šubrtův opakovaný výzkum Dolní Rovně na Pardubicku (cf. moji recenzi, jež vyjde v časopise *Lidé města/Urban People* 15/2004); na rozdíl od těchto projektů Haukanes důsledně uplatnila sociálně-antropologickou metodu výzkumu.

Detailní znalost prostředí autorce umožnila vycházet z fenomenologické analýzy diskurzu. Z toho, jak se slova a jejich prostřednictvím prezentované ideje a sociální jednání stávají symboly, které (v komunitu) spojují, ale také vylučují, ať už jde o představy o transformaci venkova (s. 33–53), chápání minulosti s partikulárně významnou analýzou její pololidové písemné reflexe a vlivu na osobní/lokální identitu (s. 55–83), nebo o polistopadovou dynamiku sociálního života a participace, respektive jejího snižování vinou vzrůstu ekonomických nerovností (s. 85–110). To se netýkalo jen pracovních aktivit, diverzifikujících se jak v důsledku nových možností (podnikání, práce v zahraničí), tak především neradostné situace v zemědělském sektoru (odstranění státních dotací, tunelování družstev, nízká míra podpory soukromého podnikání), ale snad především aktivit volného času, někdy i organizovaných (požární sbory, myslivecká sdružení, sportovní organizace). Jejich důležitost pro fungování českého venkova nelze popřít a mnohdy se přímo stává, že lokální politici či podnikatelé svou kariéru zahajují „v požárním sboru a v hospodě" (s. 103). Stejně tak je významné zjištění, že nositeli tohoto komunitního étosu jsou především sezda-

ní partneři středního věku, v rámci jeho formálně-organizovaných podob stále ještě častěji muži (s. 96), přičemž jeho význam při vytváření osobní identity – jak autorka soudí v polemice s G. Marcusem – v (post)moderním světě spíše stoupá (s. 173). Dodal bych, že obvykle nesejde na tom, že zmiňované organizace často mají svůj původ ještě v období „starého mocnářství", důležitější je, jakou proměnou prošly v období komunismu, protože ta trvá v podstatě dodnes. To se může projevat kupříkladu „vyžadováním" dotací, způsobem vedení a shromažďování, stejně jako sociálně-integračním tlakem nebo naopak marginalizací nečlenů. V této souvislosti je třeba zvážit například i autorčinu eufemistickou interpretaci negativní reflexe polistopadových změn na venkově, podle níž „mnoho ... patří ke standardním způsobům reptání na transformaci obecně a na politiky obzvlášť ... [a dále chtějí], aby cizinec viděl ‚zaostalost' země, aby vznikla situace společného sdílení" (s. 44). Po mém soudu je totiž reálnější pohled P. Skalníka (jenž Haukanes zná), že postkomunističtí venkované „jakoby milovali spíše nízké ceny než politické hodnoty" (P. Skalník: „Socialism Is Dead' and Very Much Alive in Slovakia. Political Inertia in a Tatra Village". Pp. 218–226 in Chris M. Hann /ed./: *Socialism. Ideals, Ideologies and Local Practice*. Routledge, London, s. 223).

Podobně důležitou kontinuitu představuje situace v zemědělství, tvořícím na venkově ne-li již hlavní, tedy alespoň svrchovaně důležitý zdroj obživy, pracovních příležitostí i socioekonomického statutu; autorka si přitom zcela správně všímá nejen „průmyslového" zemědělství v podobě JZD, státních statků a jejich polistopadových změn, ale také drobného hospodaření pro osobní spotřebu či prodej (s. 111–144). Na základě srovnání se zemědělstvím v západní Evropě může tvrdit, že družstevnictví v komunistickém období představovalo sílu modernizačních změn, což vedlo (spolu se štedrými dotacemi, nejrozličnějšími výhodami a pocitem jistoty) k jeho pozitivní recepci, byť to na druhou stranu likvidovalo osobní vztah k půdě, tak-

že polistopadové změny jsou v této souvislosti hodnoceny silně negativně. Naproti tomu záhumenkové hospodářství podle Haukanes udržovalo kontinuitu s předúnorovým venkovem, protože utvářelo vztah lidí k práci a jejich osobní identitu, což zřejmě platí i pro nejmladší generaci (s. 142). Také v tomto bodě se ovšem s autorkou poněkud rozcháším, protože vzhledem k závislosti domácího hospodářství na družstevní pomoci (nebo i rozkrádání) bych v tom viděl spíš rub kolektivizace, snahu o maximalizaci osobního zisku na úkor celku, což se po roce 1989 projevuje i „házením klacků pod nohy“ privatním rolníkům (příklady na s. 150–152, 160). Tradice selství, sociologicky uchopená například A. Bláhou (I. A. Bláha: *Sociologie sedláka a dělníka. Příspěvek k sociologii společenských vrstev*. Orbis, Praha 1925, s. 89–194), se totiž po mém soudu v období vlády komunistického režimu (téměř) vytratila, aniž by na ní bylo lze navázat; například někdejší vztah k půdě, prezentovaný v rámci výzkumu H. Haukanes *case study* paní Františky (s. 157–159, 170), se již nepodařilo obnovit. Nezávisle na restitucích je proto transformace českého zemědělství po roce 1989 leccíms, jen ne (jakoli částečným) návratem k situaci před Únorem; aforisticky řečeno, máme „zemědělce“, jak říkal A. Novotný, ale skoro žádné rolníky.

Přes veškerou příbuznost kvalitativní sociologie a sociální antropologie je třeba zdůraznit, že nehledě na shodné výzkumné pole jsou perspektivy obou oborů v mnoha ohledech přímo protikladné (cf. Z. R. Nešpor – M. Jakoubek: „Co je a co není kulturní/sociální antropologie? Námět k diskusi.“ *Český lid* 91 (1): s. 53–79), což má své výhody i některé nedostatky. Terénní stacionární výzkum H. Haukanes na jednu stranu umožnil vskutku hluboký průnik do kognitivních, mentálních a behaviorálních vzorců našich venkovanů, vedoucí kupříkladu ke zdůraznění historické kontinuity, v některých případech i s předkomunistickým obdobím (s. 30–31, 142–144, 161–162), stejně jako k poznání jejich implicitního odmítání (raně)transformační rétoriky a ideologie (s. 48–52, 59–62). Jako příliš zjednodušující se v tomto světle ukáza-

ly i představy některých sociologů o důsledném oddělení veřejné a rodinné sféry v období vlády komunistického režimu, respektive o jeho pozdějších proměnách, protože alespoň na venkově „pracovní výkonnost, odborná způsobilost a status byly pro vytváření kontinuity lidských životů velice důležité. Ještě důležitější byly pro utváření základu důstojnosti a sebeúcty lidí“ (s. 169), zatímco kupříkladu někdejší členství v KSČ není prakticky vůbec považováno za problematické. Řada takovýchto poznatků, přinášných studií H. Haukanes, *ipso facto* musí zásadním způsobem proměnit některé naše zažitě představy a přímo otevřít nové směry výzkumu – pokud si to ovšem „necháme líbit“.

Přes veškerou akribii norské badatelky totiž lze její práci poměrně snadno kritizovat třeba už proto, že mnohdy nezná patřičné historicko-institucionální souvislosti (např. na s. 24 udává vysokou míru diverzifikace pozemkového vlastnictví už v období nástupu komunistického režimu, avšak zapomíná, že ta byla důsledkem prvorepublikové pozemkové reformy; na s. 112 hovoří o zrušení nevolnictví, ale má na mysli robotní povinnost, v té době ostatně už z většiny reluiovaná), nebo pro až příliš shovívavé hodnocení některých starších domácích výzkumů, protože je zná jen z „druhé ruky“ (s. 21–22). Hlavně by jí však mohla být vytčena nedostatečná práce s daty; v knize jakoby prezentovala jen svojí reflexi českého prostředí, místy doplněnou citáty respondentů, případovými studiemi či deskripcí partikularit. V českých zemích se totiž v 90. letech 20. století rozhořel iracionální spor mezi (většinovými) kvantitativními sociology, prezentujícími výstupy své práce namnoze jen v podobě „komentovaných tabulek a grafů“, a vůči nim kritickou skupinou sociologů kvalitativních, orientovaných hlavně metodicky, biograficky a reflexivně, přičemž druhý proud si jaksi uzurpoval právo na (správnou) interpretaci „nečíselných“ dat a v polemice s prvním se pokusil uhájit jejich „tvrdość“ prostřednictvím aplikace některých formálních pravidel jejich analýzy a prezentace. Nechci na tomto místě tvrdit, že to není správné, avšak rozhodně

nejde o jediný způsob práce s kvalitativním materiálem, přičemž sociálně-antropologická reflexe, směřující ke Geertzovskému pojetí kultury (a i výzkumu a jeho prezentace) jako textu je neméně důležitá a přínosná. H. Haukanes by jistě mohla vydat své terénní deníky, záznamy rozhovorů a pozorování atd., avšak vznikl by tak málo sdělný konglomerát informací, vyznačující se na prvním místě už tím, že by se v jejich množství relevantní údaje zcela ztrácely. Právě proto autorka musela při komplexním popisu postupovat tak, jak postupovala, a (případným) kritizujícím kolegům lze jen doporučit seznámení s obdobnými zahraničními studiemi, ukazujícími, co právě našim společenským vědám tak dalece chybí.

Vydání recenzované knihy lze proto, přes některé její nedostatky, hodnotit jednoznačně pozitivně, protože představuje „svěží vítr“, práci, jež snad bude schopná rozčeřit poněkud stojaté vody naší sociologie venkova a příbuzných disciplín. Jistě je přínosné i to, jak Haukanes mnohokrát v duchu interpretativní antropologie „diskutuje“ se čtenářem a ozřejmuje mu své apriorní představy a omezení, byť to autorka nemusí dělat jen v důsledku vědomí plurality sociálněvědních interpretací, ale třeba i z nejistoty z cizího prostředí, schopného na rozdíl od archaických kultur (tradičního zájmu sociální antropologie) s jejími vývody polemizovat. I pokud by tomu tak bylo, bylo by to dobře již jen proto, že právě polemikami může dojít k prohloubení vědeckého poznání. Jedinou skutečnou (avšak drobnou) výhradu bych měl k překladu, jenž mi místy přijde poněkud kostrbatý, kde se čtenář nadto setká s řadou pravopisných chyb a s výrazy na hranici hovorové mluvy. I tak však již svým vydáním představuje studie H. Haukanesové výzvu všem ostatním společenskovědním nakladatelstvím, „opatrně“ sice vydávajícím klasiky, avšak bojícím se sáhnout po skutečně aktuálních, *eo ipso* pro akademický i zainteresovaný laický svět výrazně přínosných dílech.

Zdeněk R. Nešpor

Alena Vodáková, Olga Vodáková (eds.):
Rod ženský. Kdo jsme, odkud jsme přišly, kam jdeme?

Praha, Sociologické nakladatelství 2003, 356 s.

S očekáváním otvírám každou původní českou publikaci s genderovou tematikou, je jich málo. Recenzovaný sborník vznikl od poloviny 90. let (vydán byl s pomocí grantu Nadace OSF Praha) původně jako snaha zaplnit informační mezery v tehdy podle editorrek přehlíženém či vysmívaném, ale aktuálním tématu. V Úvodu slibuje „poskytnutí prostoru“ pro psaní o „rodu ženském“ z pohledu multidisciplinárního a intersubjektivního, zaostřeného nakonec především na „sepětí a napětí tří historických rozměrů (...) – minulosti, současnosti a budoucnosti“ (s. 9). Čtenáři jsou také upozorněni, že spektrum přístupů není zastoupeno rovnoměrně a ani nešlo o „úmysl vytvořit vyváženou přehledovou publikaci“, spíš má jít o „výmluvný dokument“ (s. 10) spojující laické prožívání s vědeckými pojetími.

Sborník sestává v první řadě z 27 statí, které jsou v *Obsahu* vyznačeny tučně a v textu samotném jinou velikostí písma; druhou množinou textů jsou citáty, útržky i celé životní příběhy graficky oddělené rámujiící svislou čarou na okraji. Editorky čtenářům nesdělily, podle jakého klíče texty členily, takže význam „rubrik“ vyvozují spíše z použitých grafických prvků a symbolů (menší písmo „za čarou“ pro méně závažné příspěvky), ač zařazení některých toto chápání narušuje. Polovinu „tučných“ statí (13 z celkových 27) napsaly samy editorky (výrazně produktivnější byla Olga Vodáková s devíti samostatnými příspěvky). Tři autorské texty mají Alena Vodáková, Pavla Horská a Hana Maříková, Jiří Ryba a Tomáš Mencl pak po dvou, ostatní po jednom.

Nenašla jsem návod, jak knihu uchopit a jak s ní pracovat. Zřejmé není ani to, pro jaké čtenáře je sborník určen. Tematické texty (v *Obsahu* tučně) jsou stručné, takže se nabízejí jako vhodný doprovodný, ilustrační text. Informativní a úvodní ráz řady příspěvků

svádí k dojmu, že jde o vstupní informace pro zainteresované laické čtenáře. Lehký tón i formální nedůslednost by to potvrzovaly. Některé příspěvky vyšly v obsáhlejší podobě i samostatně (Horská, Maříková), takže sborník znovu budí dojem spíše první příručky než osobitého a originálního díla. Na druhou stranu výrazně nevyrovnaná úroveň kvality příspěvků vyžaduje u čtenářů schopnost toto umět rozlišovat. Právě hlubší teoretický kontext je nutno doplnit odjinud než z již česky vydaných textů o genderu, což bylo ovšem i omezení editorek.

Kniha nemá rejstřík ani souborný seznam literatury, pouze seznam doporučených česky publikovaných děl. Řada statí nedodržuje úzus odkazovat na výchozí zdroje, jindy je uveden pouze letopočet českého nebo posledního vydání citované publikace, takže informace může být pro neobeznámeného čtenáře zavádějící (např. Aurelius Augustinus 1950, Betty Friedan 2002). Někdy není ani zřejmé, co je převzato odjinud, případně odkud (i díla na doprovodných fotografiích zůstávají anonymní). Nejednotně se neobjevuje charakterizace způsobu a autorství výběru citátů či příspěvků „za čarou“.

Obsahově je *Rod ženský* po stručném Úvodu rozdělen do pěti tematických bloků proložených *Intermezzem* a uzavřených *Apendixem* slovníkových hesel relevantních pro zpracované téma. Doplnjuje je informace o přispěvatelkách a přispěvatelích a již zmíněný krátký seznam česky vydané literatury v podobě doporučení. V Obsahu naznačené členění do pěti okruhů je ve sborníku dodržováno spíše orientačně. Nicméně tématem prvním je *Žena magická a náboženská*, druhý blok popisuje *Strážkyni krbu (hospodyně, matku, partnerku)*, třetí je *Žena v „prostoru veřejném“* a čtvrtým *Žena prizmatem vědních disciplín*. *Intermezzo* je věnováno jednak proženským historickým citátům, jednak literárnímu exkurzu Jiřího Ryby do stále aktuálního díla Virginie Woolfové (Ryba tvrdí kromě toho, že opravdu je stále aktuální, také to, že postupy V. W. se ani po tak dlouhé době nestaly zavedenou součástí feministického myš-

lení, s. 304). Závěrečná pátá část nese název *Strašidlo feminismu*. Slovníček v *Apendixu – Historie feminismu v heslech* je v heslech abecedních, nikoli chronologicky uspořádaných, spíše tedy jde o pojmy z historie feminismu.

Každé z témat je zastoupeno jak v krátkém teoretickém, avšak převážně popisném příspěvku, tak v subjektivních výběrech příběhů a citátů „za čarou“. Vzhledem k rozdílné kvalitě odborných příspěvků síla sborníku tkví podle mého názoru spíše ve zprostředkování laicky prožívaných zkušeností a příběhů než ve výkladu vědeckých koncepcí. Tematické teoretické příspěvky nakonec stejně splňují především úlohu prvního seznámení, jakoliv editorky píší o odklonu od tohoto publikačního záměru. Některé texty referují velmi obecně nebo o kulturním kontextu spíše evropském (popřípadě křesťanském – Mencl) než českém, za přínosnější považují ty, jež analyzují český kontext – trh práce, ženy v politice, češtinu (v nezbytném relativizujícím mezinárodním či mezijazykovém srovnání) – Maříková, Horská, Kalibová, Valdrová.

„Lokální“ osobní výpověď farářky nebo interpretace ženské identity v knihách Terezy Boučkové (literární exkurz Libory Oates-Indruchové), ale i autentické výpovědi dnešních žen o vlastních profesích jsou tím, co dává sborníku *Rod ženský* nepochybnou moc nad čtenářem intenzitou sdělovaného prožitku. Jakkoliv jde o příběhy osobní, radí se vyprávěčky do společenských vztahů a struktury, takže genderové uspořádání české společnosti zřetelně vykreslují. Mezi podobné příběhy je ovšem ve sborníku zařazena například i naivní interpretace trendu zmírňování „gender gap“ v oblasti hraní počítačových her od Ondřeje Gryce. Podle něj se věc vyřeší tím, že trh se zaměří na zájmy žen. (Gryc také tvrdí, že podle mezinárodního výzkumu z roku 2000 počítačové hry pravidelně hraje 43 % žen (s. 323). Pokud má tedy tolik žen na světě pravidelný přístup k počítači – k hraní, jsme na tom již opravdu dobře).

Pro *Rod ženský* i „rod ženský“ je příznačná omluva editorek, kterou si hned v úvodu

pojišťují případnou nespokojenost některých čtenářek nebo čtenářů s výsledkem svého úsilí. Nevděčnost editorské práce na sborníku s „aktuálním“ tématem (co zůstane aktuální, až kniha konečně vyjde?) byla umocněna i zdoluhavým sestavováním publikace. Podle mě by výsledné podobě textu prospělo vyškrtnout některé z nakonec publikovaných příspěvků ještě v poslední fázi. Už jen proto, že v některých tématech je poznání o tolik dál, že sborníkový text neplní ani úvodní informativní úlohu. Signifikantní je i to, že kniha v závěru nabízí typologii mužů (v reakci na feministické myšlenky) a ne typologii žen. Dojem je umocněn opakovaným posteskem Jiřího Ryby nad chudáky muži, kteří nemohou za to, že byli vychováni (ne narozeni) k vládnutí (s. 305) a výchova je dostatečně nevybavila k tomu, aby se vypořádali s novou situací ve vztahu k ženě (s. 325). Nad rodem ženským povzdech nezazněl ani v jiných příspěvcích, jejichž tón byl věcnější.

Myslím, že by tematickým příspěvkům prospěla větší propojenost historických a současných trendů například spoluprací několika autorek či autorů na jedné kapitole. Útržkovité čtení jen částečně se překrývajících multidisciplinárních perspektiv, ale i autor-sky subjektivních stylů zpracování tématu vyvolává otázky po současném stavu u kapitol pojednávajících o historickém vývoji (a naopak), ale některých odpovědí se čtenáři z per jiných autorek či autorů logicky nedočkají.

Publikaci rozhodně lze bohatě využívat jako studnici sebraných historických i současných citátů na téma žena a vztahy žen a mužů. Dnes už sice otevřeně nezaznívají misogynické názory, jaké měl například Gustav Le Bon (1879), přesto ještě v roce 1963 E. Overstreet v popisu potenciálu ženy uvedl: „Když to všechno uvážíme, ženy možná žijí příliš dlouho. Možná když odchovají děti, končí etapa jejich užitečnosti – zvláště nyní, kdy přežívají muže o tolik let“ (s. 234). Editorky našly a tematicky utřídily citáty nejen z odborných knih, ale i z dobových kronik, historických archívů nebo z médií či básní.

Ačkoli neznáme kontexty, z nichž úryvky pocházejí (a někdy by bylo vhodné je znát), argumenty „pro“, „proti“ i „mezi“ sborník doplňují výtečně. Tvoří hlavní z jeho předností.

Jak jsem již uvedla, sborník nabízí velmi různorodou přehlídku textů nejen tematicky, ale také úrovní zpracování. Zdatnost feministické argumentace kolísá. Hned v úvodním bloku Tomáš Mencl dokládá vyšší míru ujasněnosti svých znalostí než „bloková“ spoluautorka. Multidisciplinarita autorek a autorů textů *Rodu ženského*, jakkoli přínosná, může působit obtíže nejen autorce recenze, školené v sociologii. Terminologické nesnáze a nejasnosti budou řešit všichni čtenáři. Nemyslím terminologii feministickou, rodovou nebo genderovou (tady editorky nabídly slovníček v *Apendixu*), ale oborovou. Musím nutně vědět, co jsou například „romány artušovského cyklu“ (s. 29), nebo umět historicky zařadit některé osobnosti? Místy texty s touto nesamozřejmou znalostí počítají.

Když se na sborník podívám optikou feministické epistemologie Sandry Hardingové (1986), zařadila bych jej mezi publikace feministického empiricismu: v rámci dosavadních pravidel provozování vědy analyzují některá opomíjená témata a ženské zkušenosti. Většina příspěvatelek a příspěvatelů do *Rodu ženského* se sice snaží některých androcentrických prvků v sociálních vědách vyvarovat, ale ve výsledném obrazu je dominantní přístup k vědeckému bádání o ženách spíše utvrzen. Maskulinní dichotomie se udržují a jakkoliv editorky slibují „rod širší než gender“, zůstalo u dílčí rozvrstvenosti ženských životních osudů vázaných pohlavně.

Sborník udržuje jednotnou představu rodu ženského. S výjimkou ženských světic popisuje tzv. normální biografie (srov. Gerlinda Šmausová. „Proti tvrdošíjně představě o ontické povaze gender a pohlaví“, *Sociální studia* 2002 (7): 15–27). Ženy jsou tajemné i neuchopitelné zároveň, byly, zůstávají a budou matkami a partnerkami a (nejspíše i) hospodyňkami a vyskytují se omezeně v prostoru veřejném (historicky rostoucí trend).

Prostor ženám, jež do této rodové linie nezapadají, sborník ve statích neposkytl. Některé se objevily v citátech „za čarou“ (lesby, prostitutky, staré ženy), jiné nebyly dostatečně zmíněny ani pro „budoucnost“, například ne-matky, trans-ženy. Jako socioložka jsem postrádala popis a vysvětlení socializačního procesu nabývání genderových identit od dětství (*Rod ženský* nezahrnul ženy – děti), chyběly mi i další strukturně významné mocné sociální instituce udržující „rodový“ status quo – žena v právním řádu či ve vzdělávacím systému. Etnocentrismus publikace na jednu stranu zůstává jen částečně reflektován, na druhou stranu hodnota výpovědi z českého prostředí dává publikaci legitimitu. Jinak by bylo možné základní stati z oddílu *Žena prizmatem vědních disciplín* převzít odjinud (v případě *Ženy antropologické* z tohoto oddílu, ale i celého oddílu *Žena magická a náboženská* by to podle mě sborníku prospělo).

Právě stati o ženě magické a duchovní slibovaly překročit dimenze typicky spojované s ženami. Ženě náboženské a transcendentní je věnován prostor ve více blocích sborníku. Hned v bloku úvodním jsem se těšila na strašidla v rodě ženském v našem kulturním kontextu. Ovšem analýzy českých pohádek chybějí a mýty jsou vybrány vesměs z kontextu celoevropského i světového, navíc interpretovány plytce, někdy s odkazem na omezenost znalostí (české) autorky. Napadaly mne hned možné inspirace z necitovaných českých(!) sborníků. Tato úroveň analýzy kontrastuje s kvalitou řady příspěvků dalších.

„Rod ženský“ je v publikaci podle editorek užíván jako „jakési přestřešující synonymum pojmu ‚ženy‘“, jež (spolu s pojmem gender) je definován „více či méně vůči druhé, komplementární části, rodu mužskému“ (s. 11). Na rozdíl od pojmu gender (nebo „jazykové zkomoleniny“ ženský gender) má lépe vystihovat „obecný charakter žentství, resp. vydělení žen jako svébytné kategorie, skupiny lidí. Pojmem *r. ž.* nebývá tak zdůrazňována dvojakost lidského rodu jako pojmem gender, který je na dichotomické

koncepti a rodové komplementaritě přímo postaven a v českém prostředí navíc evokuje neurčitou představu feministických postojů (proto v Čechách nezdolácně!)“ (s. 348). I když pominu to, že v *Apendixu* je rod ženský vymezen jinak než v *Úvodu*, nemohu si nevšimnout interpretace pojmu gender. To, že se někde ustálila bytostná (ontická) sociologická představa genderu jako afirmativního potvrzení duální genderové skutečnosti, podobné jako dřívější biologické pohlaví, je, jak píše Šmausová (v již zmíněné stati), spíše výsledkem přehlížení takto zvěcnělých kategorií bez ohledu na to, jakým způsobem jsou historicky proměnné, jak jsou konstruovány a hlavně, kdo hlídá a „rozhoduje o existenci těchto dvou na sebe vztažených sociálních kategorií ‚muži‘ a ‚ženy‘. (...) Pod normativním povrchem duálního světa (...) se proces rozpouštění jednoznačných identit ještě zintenzivňuje“ (Šmausová 2002: 24). „Dvojakost lidského rodu“ zdůrazňovaná podle editorek konceptem genderu je tak spíše příkladem jeho neúplného pochopení. A editorky se tak dopustily „naturalistické zkratky“, kdy je genderová identita kódována „celistvě a jakoby přirozeně přes tělo. Jednání je sumárně označováno buďto za mužské, nebo ženské, bez ohledu na to, zda ‚tělo‘ zrovna hraje mužskou, či ženskou roli“ (ibid. 22).

Sborník *Rod ženský* u mě nakonec vzbuzuje smíšené reakce. Byla jsem vyzvána k recenzi této knihy redakcí *Sociologického časopisu* jako odbornice na gender. Editorky sborníku se však od pojmu distancují. Jasně rozuzlení, proč přijmout (český, ženský) rod, ale ne gender jako nástroj analýzy, publikované texty nenabízejí.

Iva Šmídová

Jiří Homoláč, Kamila Karhanová,
 Jiří Nekvapil (eds.): *Obraz Romů v středo-
 evropských masmédiích po roce 1989*
 Brno, Doplněk 2003, 184 s.
 (Dostupné též online na adrese:
 <[http://ulug.ff.cuni.cz/projekty/romove/
 obraz_romu.pdf](http://ulug.ff.cuni.cz/projekty/romove/obraz_romu.pdf)>.)

Charakteristickým rysem sociálněvědního myšlení posledního půlstoletí je tzv. „obrat k jazyku“, tj. zdůrazňování centrálního postavení řeči při zkoumání člověka a společnosti a soustředění badatelovy pozornosti na jazyk. Tento trend ovlivnil i vývoj v samotné lingvistice, která si stále jasněji uvědomovala, že je nutné docenit tu skutečnost, kterou zmiňoval již F. de Saussure: že jazyk je sociální fakt. V dnešní sociolingvistice, která programově usiluje o propojení lingvistického a sociologického myšlení, se tak mohou stále častěji objevovat témata, která by sociolog asocioval spíše s různými odvětvími sociologie, jako jsou např. otázky sociálně utvářených významů či úloha jazyka při konstruování sociální reality.

A právě k poslední jmenovaným oblastem výzkumu by se dala přiřadit recenzovaná publikace. Obsahuje osm sociolingvistických studií, které se zabývají produkcí a recepcí mediálních textů. Autoři statí jsou až na výjimku lingvisté (tou výjimkou je psycholog I. Leudar z Manchesteru). Cílem studií bylo ukázat, v jakých *textových* souvislostech jsou v médiích prezentováni Romové a jaké jazykové prostředky, postupy a žánry při tom novináři používají (s. 5). Mediální obraz Romů jako předmět zkoumání vymezil jeden z autorů takto: „Obraz etnika je složitý, dynamicky se měnící fenomén, který se permanentně utváří ve vědomí lidí v komplexní interakci s realitou. Součástí této reality jsou i média, v kterých se nejen staticky reprodukuje realita, nýbrž sama média tuto realitu vytvářejí: média jsou jedním z prostředků, pomocí kterých se v myslích čtenářů spojují časově i teritoriálně vzdálené události, akty, dění, o kterých by se jinak třeba vůbec nedozvěděli. Usouvztažňováním časo-

vě i teritoriálně vzdálených událostí vytváří média určitý obraz světa. Témata nastolená médií se pak stávají součástí každodenní komunikace“ (E. Gál, s. 179). Sborník vznikl na základě prací na dvou projektech podpořených nadací Open Society Fund a Grantovou agenturou ČR.

Ač se v názvu sborníku zdůrazňuje střeoevropský rozměr výzkumu, jeho těžiště spočívá jednoznačně v analýze českého mediálního diskurzu: je mu věnováno šest z osmi studií a využívá se tu také pestřejší paleta dat – analyzovány jsou nejen novinové texty, ale také nahrávky televizních debat a běžných konverzací. Rozbor českého mediálního diskurzu je doplněn dvěma studii zaměřujícími se na analýzu slovenského a maďarského tisku. Materiál k analýze byl vybrán tak, aby bylo možné výsledky vzájemně srovnávat. Autoři obrátili svou pozornost ve většině případů na zpravodajství o násilných trestných činech, jejichž pachatelé byli příslušníci majority a které skončily smrtí Roma (či Romů).

Jednotlivé studie se inspiroují především dvěma metodologiemi: lingvistickou stylistikou, která má v české jazykovědě dlouhou tradici a silné postavení, a etnometodologií, která je v Česku spíše popelkou, a to jak v sociologii, tak v lingvistice. V komentáři k jednotlivým studiím se pokusím alespoň naznačit, co je předností tohoto přístupu a co jeho slabinou.

Z teoretického i metodologického hlediska je nejzajímavější úvodní studie J. Nekvapila a I. Leudara, v níž autoři rozpracovávají svůj koncept mediální dialogické sítě, tentokrát na příkladu diskuzí o návrhu tzv. migračního zákona. Tento návrh předložila České národní radě pár dnů před rozdělením Československa Generální prokuratura ČR a v médiích byl dáván do souvislosti s očekávaným přesunem slovenských Romů do Česka. Autoři při koncipování své teorie úspěšně využívají pojmosloví etnometodologické konverzační analýzy, zajímají se především o to, jak jsou jednotlivé mediální texty interaktivně propojeny, tj. o jednotlivé interakční „tahy“ (repliky) a jejich sekvenční organizaci (k tomu

srov. Nekvapil, J., Leudar, I. 2002. „Sekvenční struktury v mediálních dialogických sítích“. *Sociologický časopis* 38 /4/: 483–500). Užitečnost tohoto konceptu můžeme nejlépe posoudit, když jej srovnáme s lingvistickou teorií intertextovosti. Nekvapil s Leudarem ukazují, že intertextové vztahy mezi psanými mediálními texty mohou obsahovat zřetelné rysy sekvenčnosti a že je pak v zásadě možné analyzovat je jako skutečný dialog (politiků, veřejných činitelů apod.) zprostředkovaný médii. Koncept mediální dialogické sítě není samozřejmě univerzální teorií intertextovosti, popisuje ale dobře strukturu jistého druhu intertextových vztahů v mediálních textech. Autoři bohužel věnují málo pozornosti otázce, jak je do konceptu dialogické sítě kromě své zprostředkovatelské role zapojen novinář. Naznačují sice, že rozvíjení dialogické sítě je spojeno s otázkou moci, když hovoří o tom, kdo se může stát aktérem v dialogické síti (běžný čtenář v podstatě nemá šanci se do dialogické sítě zapojit či nějak zásadněji ovlivnit její průběh), téma moci novináře však autoři nerozvíjejí. Je to ale právě novinář, kdo má z velké části kontrolu nad vznikající dialogickou sítí. Doplněná a přepracovaná verze této studie vyšla v časopise *Slovo a slovesnost* (Nekvapil, J., Leudar, I. 2003. „O českých masmédiích z etnometodologické perspektivy: romská identita v dialogických sítích“. *Slovo a slovesnost* 64: 161–192); anglická verze vyšla již dříve ve sborníku *Language, Interaction and National Identity* editorů S. Hestera a W. Housleyho (Aldershot: Ashgate, 2002).

Druhá stať, kterou napsali J. Homoláč a K. Karhanová, analyzuje materiál z období před rozpadem Československa a tematicky předjímá výzkum předešlých autorů. Zabývá se diskusí o materiálu české vlády, pro který se v médiích ujal název „tajná zpráva“ či „katastrofický scénář“ a v němž se anticipují problémy spojené s rozdělením státu. Autory zajímalo, jak se konstruovala identita tohoto dokumentu (zde využili etnometodologickou členskou kategorizační analýzu) a jak jednotliví mluvčí a pisatelé reagovali na informaci,

že se v dokumentu navrhovalo přijmout opatření k zamezení přesunu slovenských Romů do Česka a využít případného rozdělení státu k odstěhování Romů na Slovensko. Analýza názorně ukazuje, jak se rozdílně konstruovaná identita dokumentu stala východiskem pro další (politickou) argumentaci, mj. o tom, kdo je „skutečným“ politickým iniciátorem rozdělení státu.

Třetí studie (od J. Homoláče) asi nejvíce využívá analytického aparátu stylistiky. Stať je ale metodologicky implicitní, zasvěcený čtenář sice rozpoznává vlivy M. Bachtina i stylistickou metodologii, pro nelingvistu však může být tento analytický postup málo průhledný. Autor dospívá ve své studii k zajímavým poznatkům. Jednak ukazuje, že zpravodajství ČTK, u kterého bychom očekávali úsilí o vyváženost, objektivitu a neutrální podání, užívá i expresivních výrazů, cituje překvapivě často blíže neurčené zdroje a charakterizuje Romy barvou pleti i tam, kde to není relevantní (s. 62). Jednak zjišťuje, že ačkoli novináři ve zpravodajství o útoku na členy dvou romských rodin odmítají rasistickou motivaci napadení a hledají jiné motivy, nebrání jim to pracovat s obecnou kategorií „Romové“ a paradoxně tak zdůrazňovat etnický rozměr konfliktu.

Čtvrtá studie (od A. Šabatové, J. Homoláče, K. Karhanové) se zabývá mediálním zpravodajstvím o násilné smrti osmnáctiletého Roma v Písku v roce 1993. Přínosem studie je, že analyzuje i články o pozdějším soudním projednávání, což umožňuje popsat některé proměny českého mediálního diskurzu o xenofobii a rasismu. Na této studii se myslím dají nejlépe ukázat limity výzkumných cílů a zvolených metod. Jelikož v centru zájmu není rozbor a poznání předsudků v textu (srov. s. 5), může se stát, že typický předsudečný text okomentují autoři studie slovy: „autorův postoj k Romům je v zásadě vstřícný“ (s. 95). K tomuto tvrzení přitom dospívají na základě interpretace jediné věty, stranou nechávají textové strategie a argumentační postupy, které se v předsudečném diskurzu typicky objevují, v tomto konkrétním

textu např. topos zneužívání, topos hrozby či specifická argumentační strategie, která je v literatuře popsána jako inverze vztahu oběť – pachatel (Opfer-Täter-Umkehr, srov. Wodak, R., Nowak, P., Pelikan, J., Gruber, H., de Cillia, R., Mitten, R.: „Wir sind alle unschuldige Täter“: Diskurshistorische Studien zum Nachkriegsantisemitismus. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1990). Analytické postřehy k otázkám předsudečného diskurzu se většinou objevují jen jako poznámky pod čarou (viz např. s. 51, 95, 109).

O zbylých statích již pojednám souhrnně. Pátá studie (od J. Homoláče) se podrobně věnuje článkům o vraždě T. Berkiho, která byla spáchána v roce 1995 ve Žďáru nad Sázavou. Jelikož oběť byla v novinách popsána jako „slušný, nevinný Rom“, umožnilo to rozvinout veřejnou diskusi o projevech rasismu u nás. Je možná škoda, že autor studie je ve svém projevu tak úsporný, citovaný materiál zhruba dvojnásobně převyšuje jeho výklad. Šestá studie (od K. Karhanové) se zabývá jinou podobou diskurzu o Romech, než jakou nabízí denní tisk. Autorka si pro toto srovnání vybrala týdeník Respekt. Stať je komplementární ke studii třetí a čtvrté, neboť analyzuje články o stejných událostech jako jmenované studie. Sedmá stať (od S. Ondrejoviče) je jediným textem ve sborníku věnovaným slovenským médiím a autor v něm jednak podává rámcovou zprávu o romské problematice v slovenském tisku v letech 1990–1995, především ve srovnání s českým tiskem, jednak analyzuje zpravodajství o jednom konkrétním případě. Některá autorova srovnání českého a slovenského tisku jsou ale spíše intuitivní a pocitová než analytická (srov. „českí autori sú pri líčení udalosti slobodnejší, píšou o tom, čo sa stalo ‚kdesi‘ inde, kým slovenskí autori sú viac ‚v tom‘, udalosť sa ich dotýka bezprostrednejšie a bolestivejšie“, s. 157). Poslední studie, osmá, se zabývá obrazem Romů v maďarském tisku. Autor studie, E. Gál, se na základě analýzy dvou medializovaných případů útoků na Romy zaměřil na otázku, jaké vlastnosti jsou Romům v textech připisová-

ny, a to jak samotnými novináři, tak lidmi, kteří jsou v člancích citováni. Opět se zde úspěšně využívá spojení etnometodologické členské kategorizační analýzy a stylistického rozboru.

Než se dostanu k celkovému zhodnocení, nezbyvá mi než se zmínit o některých sporných a rušivých místech. Pro mne asi nejpřekvapivějším rysem sborníku je to, že s výjimkou studie J. Nekvapila a I. Leudara obsahují všechny statí velmi málo odkazů na literaturu. Prací s obdobnou tematikou přitom existuje ve světě celá řada, a to na různé teoretické a metodologické bázi. Že je na co navazovat i ve zvoleném přístupu, dokazuje právě stať Nekvapilova a Leudara.

Problematickou částí jednotlivých studií je pravidelně se objevující kapitola s názvem „etnografické pozadí“. Tyto kapitoly obsahují v lepším případě doplňkové informace k analyzovaným článkům (řekněme ze zásobárny „etnografických“ znalostí autorů), v horším případě zde najdeme pouhou rekonstrukci události čistě na základě informací z analyzovaných článků. Je zřejmé, že etnografická zjištění nebyla cílem výzkumu a nebyla ani jeho nutným předpokladem, jen na okraj proto poznamenejme, že např. zajímavá myšlenka J. Homoláče a K. Karhanové o existenci redakčních interpretačních rámců, které určují, v jakém duchu se bude o určitých událostech psát (s. 58), by se dala rozpracovat právě s pomocí etnografického výzkumu v redakcích (např. se zaměřením na to, jak vznikají konsensy na redakčních schůzkách a poradách, cítí-li novináři potřebu navazovat na to, co už napsali, nebo píšou-li denně pro „nového“ čtenáře, který neporovnává starý a nový článek téhož autora, apod.).

Co působí obzvláště rušivě, je velké množství překlepů a typografických a edičních chyb. Je třeba upozornit také na to, že tištěný sborník není identický se svou online verzí. Obě verze se liší jak stránkováním, tak zalomením stránek, některé překlepy a ediční nedůslednosti jsou v online verzi opraveny (zdaleka ne všechny); typografické chyby obsahuje pouze tištěná verze.

Závěrem lze stručně říct, že recenzovaná publikace nepochybně patří k důležitým pracím v této oblasti výzkumu a rozhodně stojí za přečtení. Ukazuje, jak lze účinně spojit lingvistické (stylistické) a sociologické (etnometodologické) metody, a dospět tak k zajímavým výsledkům. Mapuje rovněž důležité mediální události, které se významně podílely na utváření mediálního diskurzu o Romech.

Petr Kaderka

Ulrich Beck: Riziková společnost. Na cestě k jiné moderně

Praha, Sociologické nakladatelství 2004, 431 s.

Konečně, po téměř dvaceti letech, vychází české vydání Beckovy Rizikové společnosti. Ulrich Beck je jedním z nejznámějších současných evropských sociologů, mezi jiným také díky této práci, která poprvé vyšla v roce 1986 a byla přeložena z němčiny do mnoha jiných jazyků. Beck knihu napsal v určité době a jeho metafora „rizikové společnosti“ reagovala na vypjatou atmosféru krize, nejistoty a pocitů přechodnosti – ať již v oblasti intelektuální reflexe, nebo v oblastech veřejného a politického života. Od konce 70. let doznívaly poslední velké snahy o více či méně technokratické vize progresivní modernizace, oslabované ztrátou legitimitnosti svých argumentů pod palbou kritických přístupů k negativním jevům politicky řízeného ekonomického růstu, ekologického pustošení Země, k jadernému zastrašování a závodům ve zbrojení v podmínkách poválečné globalizace a Studené války. Markantním výrazem pocitu přechodnosti byly předpony „post-“, jež měly zdánlivě posloužit k nové orientaci společenských věd v situaci další civilizační křižovatky – v hávu postmoderní či postindustriální proměny.

Na rozdíl od teorií postindustrialismu a postmodernismu neviděl Beck podstatu této velké křižovatky dějin v jakémisi zániku industriální společnosti, v konci dějin, či v konci moderny. Podle Becka modernizace jako

široký sociální proces pokračuje, zatím však nejasným směrem a nejednoznačně. *Nejednoznačnost* je charakteristikou modernizace jako historického procesu – v podobě polymodernosti moderních společností či v podobě protimoderních tendencí civilizačního barbarství totalitních politických a techniko-organizačních systémů, v nichž zvláště v průběhu 20. století triumfoval byrokraticko-technokratický duch kontroly vnitřní i vnější přírody člověka, byl oslavován rozmach technovyvědy pro mírové i válečné účely, narůstala protestní hnutí občanů i nové, technologizované potlačování demokracie a demokratických svobod. Konec tohoto století války, industrializace a konzumerizace kultury i přírody vrcholí v podobě uvědomění mnostranné systémové krize industriální modernizace – nastává situace „rizikové společnosti“. Právě tato situace je podle Becka onou transformující velkou křižovatkou, jejímž jádrem je historicky nebyvalá krize přežití, způsobená globalizací ohrožení všech forem života naší planety a propojená s hlubokou krizí hlavních společenských institucí moderní průmyslové civilizace.

Paradoxem této situace je podle Becka rostoucí závislost přežití planetární přírody jako ekosystému na sociálních institucích moderní průmyslové civilizace v situaci, ve které se rozpadají údajné jistoty osvícenského rozumu a pokroku vědeckotechnologického ovládnutí přírody, jež (např. v podobě technokratické ideologie) nadále legitimizují (a normalizují) zaslepené, setrvačné způsoby fungování hlavních sociálních institucí industriální moderny: vědy a techniky, státu, kapitalistického hospodářství. *Situace* rizikové společnosti je tudíž poznání, že nikoliv cílevědomý (popřípadě „revoluční“) sociální boj ve jménu zrušení staré společnosti a ve směru nastolení společnosti nové, nýbrž prostá každodennost inovací v procesech modernizace a kumulace jejich nezamýšlených důsledků je zdrojem „tichého“, „neviditelného“ *sebeohrožení* moderní civilizace. Takto například „nová“ ekologická rizika nejsou něčím, co nás ohrožuje zvenčí, nejde o božské či osu-

dové tresty, ani o přirozené přírodní katastrofické jevy jako projevy „slepé živelnosti přírody“ – jde o vnitřní sociální sebeohrožení, které je *sociálně organizováno a institucionalizováno*. Vedlejší, nezamýšlené důsledky institucionalizované činnosti průmyslové společnosti nejsou náhodnými dysfunkcemi, nejsou pouhými nehodami v důsledku selhání „lidského faktoru“, ale – jak ukázala například sociologie organizace a techniky (např. Ch. Perrow) – jsou spíše produkovány *systémově*, v rámci stupňování funkční výkonnosti, efektivity a racionalizace kontroly v rámci *normálního* fungování byrokratických a komplexních socio-technických organizací.

Právě tento koncept přeměny povahy moderního rizika je Beckovi hlavní osou jeho knihy o rizikové společnosti, ve které se pokusil o ambiciózní makrosociologickou teorii krize systému industriální společnosti. Za významné roviny této krize považuje Beck – za první *globalizaci* důsledků průmyslově-technologické civilizace v podobě rizik současné ekologické krize, za druhé prohlubování *individualizace* společenského života a jejích důsledků pro moderní společnost, za třetí krize *politického* života a jeho institucionální podoby, která nestačí zvládat nový charakter rizik jako věcí veřejných (do nichž se rizika zobecněných ohrožení transformují). Těmto rovinám analýzy a kritiky pak odpovídá systematizace jednotlivých částí a kapitol.

Kniha je rozdělena do tří částí: v první, nazvané *Na sopce civilizace* – je exponována tendence ke globalizaci environmentálních rizik a ohrožení, ve druhé – s názvem *Individualizace sociální nerovnosti* – jde o analýzu a deskripci vnitřně rozporuplné emancipace člověka jako jednotlivce, který – nedobrovolně zbaven mediačních kolektivit polostavovského charakteru a jistot skupinových či rodinných pout – stává se závislým na institucích trhu práce a státu (sociální politiky). Třetí část s názvem *Reflexivní modernizace: o generalizaci vědy a politiky* – je věnována politické problematice rizikové společnosti. U této části knihy bych se rád podrobněji zastavil, jeví se totiž jako stále velmi aktuální.

Podle Becka je dnes novým politickým problémem významný sociální *rozpor* dosaďadního podřizování *rozdělení rizika logice rozdělování bohatství a nového kontextu*, v němž jsou rizika univerzalizována, globalizována, vědecky identifikována a – v neposlední řadě také *politicky vyjednávána*. Vědecké poznání, nezbytné při vymezování rizik, nelze izolovat od veřejné politiky, politický systém nelze oddělovat od odborné i veřejné diskuse hodnotící rizika. *Dnešní rizika jsou nadindividuálním produktem industriální vědotechniky a mají dosah, který mění společnost – proto jsou svojí povahou politická, a tím dochází k prolínání sfér vědy, techniky, politického systému i občanského života. Systémová krize rizikové společnosti vede tedy k dediferenciaci sfér sociálního jednání.*

Podstatné i pro dnešní svět pokračující a rozporuplné globalizace společností jsou *závěry* v podobě Beckových náčrtů *scénářů možné budoucnosti*. První ze scénářů (pravděpodobně dosud velmi dobře popsatelný v soudobých společnostech) je podle Becka *realismus zachování statu quo* myšlením, které znamená návrat k industriální společnosti. Pro takové myšlení je typickou *konstanta ekonomismu*, který se odvolává na „objektivní“ *tržní tlaky*. Ekonomistické myšlení rizika chápe jako stimul k inovaci a k novému rozvoji vědy a techniky – důvěra ve starou logiku industriální modernizace odsunuje rizika do sféry budoucího technického zvládnutí. Technologická subpolitika (což je Beckův pojem označující zastaralé chápání industriální inovace a jejích důsledků jako „nepolitické“ sféry) akumuluje potenciál pro radikální změnu společenských vztahů pod ochranou státu – na druhé straně je politika vytlačována do role protektora legitimizujícího *ex post* rozhodnutí podniků, třeba i ve jménu investic do boje s nezaměstnaností. Oslabováním veřejné technologické politiky je to, že vláda či vládnutí se tak samy zabývají moci a legitimizují živelnost. Růst veřejné citlivosti k riziku vyvolává pak politickou potřebu bagatelizace a popření rizik. Bezmoc politiky je výrazem nevidění rozdílu a dokonce přímo protikladu mezi modernou a indu-

strializací – industriální společnost je polo-moderní společností. Až potud je Beckova analýza kritikou empirické situace, kterou se ale snaží překročit svými normativními soudy. Beck je přesvědčen o tom, že principy moderny, uplatní-li se důkladněji, umožní tvůrčí hledání alternativ. Základem politické bezmoci rizikových společností je podle Becka zastaralé myšlení – chybné historické hodnocení situací a vývojových tendencí. Avšak situace rizikové společnosti, ve které zesiluje kritické vědomí a diskuse o alternativním jednání proti pasivité adaptací na živelné transformace, může podle Becka přerůst do podoby tzv. reflexivní modernizace založené mnohem více na kritice, odstupu a politickém experimentování.

Riziková společnost je situace působící *napříč* institucionálními hranicemi politiky a ekonomiky – rizika jako vedlejší externalizované důsledky výroby, výzkumu, vývoje, inovace spadají do odpovědnosti politiky, nikoli ekonomiky. Ekonomika je tak neodpovědná za to, co sama vyvolává. Politika odpovídá za to, nad čím nemá žádnou kontrolu – politice je ale stále připisována odpovědnost za vedlejší důsledky ekonomických procesů. Podstatným faktem tohoto ústředního rozporu je právě to, *jak a kým* jsou rizika definována – tyto definice rizika aktivizují odpovědnost, netřeba je zastírat, ale spíše je využívat k opětovnému získání a posílení demokratického a parlamentního vlivu. Popírání rizika neodstraňuje, naopak posiluje situaci ohrožení a neovladatelnosti, živí nepřipravenost na „šok z budoucnosti“ a prohlubuje politický úpadek demokracie. Odmítání konvenční politiky občanstvem v takové situaci se týká stále více nejen politiků a politických stran, ale celé soustavy demokratických pravidel. Zesiluje i volání po politickém vůdcovství a „vládě silné ruky“. Vedlejší důsledky politiky, která ignoruje vedlejší důsledky – hrozí, že ji přemění v její vlastní opak, varuje Beck.

Alternativu Beck vidí v *demokratizaci rozhodování o inovacích a technicko-ekonomickém rozvoji*: pokud není techno-ekonomická ino-

vace jako motor stálé sociální změny otevřena širší sociální participaci, kontrole a odporu, stává se modernizace opakem racionalizace. Jestliže je průmyslová společnost založena na vědění a samotná věda nechce mít nic společného s problematikými vedlejšími důsledky, pak vyvstává akutní potřeba *demokratizovat rozhodování* o inovaci, zpřístupnit rozhodování veřejnosti. Beck navrhuje *spoluvládu*, v níž jde především o hlavní cíl, jímž je veřejné rozhodování o výzkumu a investicích ještě před jejich aplikací. Jak tento cíl uskutečnit a nenarážet přitom na dobře známou institucionální *chorobu přebujelé byrokracie a centralismu*? Centralismus je podle Becka zastaralou fikcí, neboť moderní společnost nemá žádné řídicí centrum. Navíc je v situacích rizika a nejistoty třeba větší pružnosti, *flexibilita* je v rozporu s rigiditou centralizace a byrokracie. Bylo by patrně omylem hledat v Beckově knize návod na vyřešení krize institucí, jde spíše o strategický směr alternativní změny. Tento strategický směr podle Beckova názoru spočívá v překonání omezeného *pojetí politiky* jako monopolu specializovaného politického systému – kdy realita stírání hranic politiky v rizikové společnosti znamená nezbytnost jejího vyrovnání se sebeomezením, k němuž historicky došlo v industriální moderně. To znamená, prohloubená demokratizace implikuje potřebu překonávat v našem myšlení zakořeněné, zjednodušující představy o centralizované politické moci určující budoucnost – a zároveň přináší potřebu vidět rostoucí potenciál resistance občanů proti tzv. objektivním tlakům jako *výmluvě* byrokratických institucí – nejen v oblasti veřejné politiky, ale také v oblasti *řízení podniků či vědeckého výzkumu*. Znamená to rovněž relativizování *monopolu na vědění* a zejména nároků na jeho trvalost, platnost. Nástrojem reflexivní modernizace industriální společnosti se má tedy stát *institucionalizace kritiky a sebekritiky*: např. v podobě práva na kritiku techniky v rámci profesí a podniků. Riziková společnost vyžaduje *diskurzivní pojetí politiky* v podobě systému *vzájemné kontroly a dělby moci* mezi veřejnos-

tí, státem, podniky, vědou jako centry jednotlivých subpolitik.

Beckova dnes již klasická práce o rizikové společnosti, jejíž české vydání právě spatřilo světlo světa, je z hlediska politického významu rizik, jako stále přítomného fenoménu moderního světa, velmi aktuální a užitečnou četbou nejen pro sociální vědce.

Oleg Suša

Simon Smith (ed.): *Local Communities and Post-Communist Transformation. Czechoslovakia, the Czech Republic and Slovakia*

Londýn, New York, RoutledgeCurzon 2003, 272 s.

Recenzovaný sborník je třetím titulem edice ruských a východoevropských studií nakladatelství RoutledgeCurzon, kterou zaštiťuje the British Association for Slavonic and East European Studies.

Úvodní text Simona Smitha „Transformation as modernisation“ vnímám jako svého druhu představení české a slovenské sociologie osmdesátých a devadesátých let zahraničnímu čtenáři. Z předlistopadové éry autor nepřibližuje marxistický hlavní proud, ale izolované „ostrůvky pozitivní deviance“. Jinými slovy sociology, kteří se zabývali spíše marginálními sociálními jevy, jimž nebyl cizí sociologický aktivismus, problémový přístup a metodologické inovace. Smith připomíná, čím čeští a slovenští sociologové přispěli k teorii modernizace, když nejprve formulovali kritiku důrazu na extenzivní ekonomický rozvoj, pojmenovali demodernizační tendence komunistického režimu a posléze postkomunistickou transformaci uchopili jako návrat k přerušenému či deformovanému procesu sociální a kulturní modernizace.

Martin Myant nazval svoji studii „Civil society and political parties in the Czech Republic“. V polovině devadesátých let byl však pro další vývoj politického systému v České republice klíčový spor „buď občanská společ-

nost anebo politické strany“ ztělesněný dvěma hlavními protagonisty – Václavem Havlem a Václavem Klausem. Podle Myanta tento konflikt zcela pominul politické důsledky privatizace, na níž premiér Klaus budoval silnou pozici ODS a své vlády. Naopak prezident Havel se stal součástí snah bránících dominanci politických stran v politice a poukazujících na potřebu vybudování komplexního rámce institucí kontroly a decentralizace moci. K úspěchům těchto iniciativ, i když opožděným, patří spuštění práce Senátu a vytvoření regionální samosprávy. Dalším místem reprezentace zájmů se stala obnovená tripartita, pod větší kontrolou se posléze dostala i pokračující privatizace.

Zdá se, že se tím vytvořil institucionální rámec pro mnohavrstevnou občanskou společnost, prostor pro decentralizaci vlády a reprezentaci různorodých zájmů. Leč občanská společnost v tomto smyslu postrádala širší podporu veřejnosti. Větší zájem naopak získaly koncepce zdůrazňující neformální aktivity mimo sféru politických stran a dalších institutů reprezentace (Děkujeme, odejděte! atp.). Otázkou pro další zkoumání podle autora zůstává, zda jde o dočasný jev, v kterém se odrazila specifická situace po volbách 1998 charakterizovaná opoziční smlouvou mezi ČSSD a ODS, nebo zda obnovení „nestranické“ politické aktivity zůstane trvalejším rysem českého politického života.

Výrazněji a reálněji se v intelektuálních kruzích velkoměst koncipovaná „nepolitická politika“ uplatnila v prostředí malých měst a vesnic. Dokládá to nejobsáhlejší studie „Civic Forum and Public Against Violence“, kterou do sborníku přispěl opět jeho editor Simon Smith. Začíná formulací hypotéz o pozitivním či negativním potenciálu OF a VPN. Pokud se jim dařilo přesvědčivě převyprávět kolektivní zkušenost komunit, mohly získat podporu pro budování institucí lokální demokracie a dospět až k obnovení sociálního a kulturního kapitálu. Jako možné negativní scénáře označuje Smith situace, v kterých by kolektivní jednání inspirované OF a VPN využily parciální zájmové skupiny nebo by je

odmítlo konzervativní sociální prostředí. Nechtěně by také mohlo dojít k dezorganizaci života lokální komunity. Výsledek podle Smithe záleží na tom, nakolik místní fóra fungovala jako síť sociálních hnutí.

Hlavní část Smithova textu je věnována vývoji, kterým prošla Verejnost proti násiliu v obci a okrese Humenné, a dále případovým studiím osudů Občanského fóra v šesti českých obcích. Zájem autora se přitom soustředil na vyústění aktivit těchto hnutí v obnovené místní samosprávě. Ani velká personální výměna místních elit nemusela zabránit kontinuitě neformálního způsobu vládnutí tam, kde se nedostávalo občanského potenciálu. V závěrečné konfrontaci různých modelů přechodu od autoritativní vlády k demokracii se Smith spíše přiklání k těm, které nepovažují roli sociálních hnutí pouze za přechodnou. Trvalejší vliv studovaných hnutí spatřuje ve formování nevládních, často svépomocných organizací na lokální úrovni, jakési realizaci jejich pozitivního potenciálu. Často se naplnily spíše negativní scénáře, což ale pouze zvyšuje důležitost pozornosti věnované pozitivním příkladům.

Stručnou studii „The development of the environmental non-governmental movement in Slovakia“ pro sborník připravil Mikuláš Huba. Vyprávění příběhu Slovenského zväzu ochrancov prírody a krajiny se dobře rozvíjí, ale posléze jakoby ztrácí dech tam, kde se Huba rozepisuje o aktivitách SZOPK po jeho ústupu z politiky. Nakonec v rychlosti zmiňuje, že se organizace takřka rozpadla, nemá už bývalý vliv a popularitu. Vazba studie k tématu knihy (local communities) není zřetelná. Jde o popisný text bez širšího teoretického kontextu. Přitom zavedené spojení „ostrůvky pozitivní deviace“ by si zasloužilo zasazení do širší teorie sociální změny. Ta by možná poskytla oporu pro méně nostalgický pohled na zašlou slávu jednoho centra slovenské opozice.

Monika Čambálíková v textu „Dual identity and/or ‚bread and butter‘“ prezentuje výsledky šetření ve dvou elektrotechnických podnicích (v jednom případě opakovaném

z odstupem pěti let), která byla součástí mezinárodního výzkumného projektu „Kvalita pracovního života v elektrotechnickém průmyslu“. Nejzajímavějším zjištěním je posun od duální deviace k duální identitě, tj. od situace, v níž se dělníci neidentifikují ani s obory, ani s managementem podniku, k situaci, v níž se ztotožňují s oběma stranami.

Autorka považuje popis vývoje slovenské ekonomiky v daném období za nutný kontextuální a explanační rámec, ale při interpretaci výsledků šetření jej prakticky nepoužívá. Čtenář tak nenachází odpovědi na otázky, které ho nad textem napadají. Například: Čím to je, že při obecně rostoucí nezaměstnanosti nerostou obavy dotázaných, ale naopak spokojenost s jistotou práce? Snad je to tím, že se firmy nacházejí v oblastech s nižší nezaměstnaností, neboť ta je, jak autorka uvádí, významně regionálně diferencovaná (viz i následující text Kroupy a Mansfeldové). Čtenáři je však utajen nejen region, v kterém vybrané firmy působí, ale dokonce i jejich velikost či počet zaměstnanců. Nedoází se, kolik zaměstnanců výzkumníci zpovídali, zda šlo o výběrový soubor nebo vyčerpávající šetření. V souvislosti s celou knihou je na místě otázka, v jakém smyslu lze ony dobře utajené zaměstnance považovat za „lokální komunity“.

Také práce Aleše Kroupy a Zdenky Mansfeldové „The democratisation of industrial relations in the Czech Republic – work organisation and employee representation“ vznikla v souvislosti s výše zmíněným mezinárodním projektem. Podobně jako u předchozí studie i v tomto případě chybí vazba na téma celého sborníku. Kroupa a Mansfeldová navíc ani neodkazují na primární literaturu z celého výzkumu (jak to činí Čambálíková), která by mohla být zajímavým zdrojem informací. Pravděpodobně však nikoli pro čtenáře, kteří zali do rukou recenzovanou práci pro její název, ale spíše pro ty, které zajímá řízení lidských zdrojů, postoje zaměstnanců průmyslových podniků atp. Nechce se věřit, že by další autoři nezkoumali podobná témata. Kroupa a Mansfeldová je ne-

zmiňují. Stěží pak mohou v zobecnění jít nad srovnání dvou firem v jednom časovém střihu (rok 2000), resp. jedné z firem v rozmezí pěti let (1995, 2000).

Název studie Zdenky Vajdové „Local community transformation“ dává tušit, že v recenzovaném sborníku má své oprávněné místo. Lokální komunity tu představují obyvatelé (především) vesnic a malých měst, a to nikoliv jako souhrn jednotlivců, ale jako skupiny osob provázaných (formálními či neformálními) sociálními sítěmi. Odpovídají tomu teoretické koncepty, o které se studie opírá, ať už to je Eliasovo rozlišení etablovaných a outsiderů či sociální kapitál (R. Putnam). Autorka v textu vychází z řady výzkumů místní demokracie a lokální politické kultury, na kterých se většinou sama podílela. Opakovaná šetření ve vybraných lokalitách jí umožňují ilustrovat změny postojů obyvatel k místní politice i ke svému postavení v obci. Širší komentář by si zasloužila jedna zásadní změna. S prvními řádnými obecními volbami skončila revoluční doba, která byla pro své specifické rysy „často určující pro budoucí vývoj konkrétních komunit“ (s. 143n). Dnes se k ní badatelé vrací s pomocí vzpomínek přímých účastníků. Jak lze teoreticky uchopit a propojit toto mimořádné období s časem pravidelně odměňovaným komunálními volbami? Je sociální dědictví, které jakoby mávnutím kouzelného proutku proměnilo mimo dění stojícího a do soukromí obráceného inženýra v lídra místního Občanského fóra (s. 146), tím sociálním kapitálem, jež indikujeme otázkami typu „Žádají od vás někdy lidé pomoc?“ (s. 155). V čem lze spatřovat dopady oněch určujících rysů období bezprostředně po listopadu 1989?

S příspěvkem nejmladšího člena týmu, Martina Šlosiarika, „Civic potential as a differentiating factor in the development of local communities“ se mohl česko-slovenský čtenář seznámit v druhém čísle slovenské Sociologie z roku 2000. Zatímco text v Sociologii se věnoval zejména teoretickým východiskům diplomové práce, studie ve sborníku přináší i stručné výsledky z šetření ve dvou

středoslovenských vesnicích. Ač jsou tyto obce strukturálně podobné (co do demografických ukazatelů, vzdělanostní úrovně obyvatel, etnického a náboženského složení atd.), liší se ve schopnosti realizovat projekty zlepšující kvalitu života v dané lokalitě. Šlosiarik předpokládá, že tyto rozdíly lze vysvětlit různými úrovněmi občanského potenciálu zkoumaných obcí. Pojem občanský potenciál dekomponuje do šesti dimenzí (potenciál lokálního demokratismu, vědomostní, akční, sdružovací a informační potenciál a hodnotové zázemí) a přibližuje jejich operacionalizaci. Na tomto takřka učebnicovém postupu se jistě podepisuje fakt, že studie vychází z diplomové práce. Každopádně ze srovnání s ostatními autory sborníku vychází Šlosiarik jako dobře pojmově zakotvený výzkumník, jehož práce mohou inspirovat k následování.

V recenzované studii zůstal autor na úrovni srovnání zkoumaných lokalit co do zastoupení občanského potenciálu. K vysvětlení zjištěných rozdílů a jejich spojení s kvalitou života v obcích by mohlo napomoci kauzální modelování. I o této možnosti autor ví, jak to dokládá text v Sociologii. Kriticky lze poznamenat snad tolik, že by anglosaský čtenář nemusel pochopit či přijmout autorův výklad týkající se dimenze hodnotového zázemí, konkrétně spojení komunitarismu s lhostejností, nevšímavostí a apatií.

Imrich Vašečka připravil pro sborník přehledně strukturovanou studii „Group strategies for facing social threats“. Jako jediný z autorů hned v úvodu explicitně definuje „lokální komunitu“. Ve výzkumu ji chápe jako teritoriálně odlišenou samosprávnou sociální skupinu, v níž mj. její členové vytvářejí síť vzájemných sociálních vztahů, sdílejí pouto k místu, ve kterém žijí, a příslušnost k lokální komunitě připisují význam a smysl (s. 184). Vašečka na poměrně malém prostoru plasticky přibližuje čtyři zkoumané obce, sociální (tj. významně) hrozby, jimž komunity čelí, a to, jak k těmto hrozbám přistupují představitelé samospráv. Dvě větší obce ohrožuje masová nezaměstnanost, tíživěji je

však často hodnoceno soužití majoritního obyvatelstva a početně významné romské populace. Dvě menší obce se potýkají s demografickými problémy a plánovanou stavbou přehrady v jejich blízkosti. Dotazníkové šetření z poloviny devadesátých let přibližuje názory obyvatel na problémy komunit a budoucího vývoje a také poodkrývá možné zdroje kolektivního jednání (komunitní potenciál).

Autorovi studie můžeme vytknout, že nedává najevo, jakým způsobem pracuje s literaturou, kterou uvádí v seznamu. V textu samém čtenář narazí toliko na dva autory. Vypovídá-li studie i o svém autorovi, pak především o vnímavém badateli, který ani neprozradil, v jakém časovém rozsahu pobýval „v terénu“. U popisu dotazníkového šetření chybí zmínka o tom, zda výběrové soubory zahrnovaly i odpovídající podíly Romů. Z výsledků se zdá, že tomu tak nebylo. Pokud výzkumný soubor pouze kopíroval faktické vyloučení Romů ze zkoumaných obcí, měl by to autor dát najevo.

Nesnadné čtení připravil na závěr sborníku jeho editor. V textu „Narrativising social transformation“ se přinejmenším stejným dílem věnuje transformaci a její sociologické reflexi. Smithovo čtení české a slovenské sociologické produkce je specifické. Domácího čtenáře překvapí, jakým způsobem spojuje koncepty, jejichž uživatelé se v české kotlině vůči sobě spíše vymezují. Nejmarkantněji je to vidět na dvojici pojmů modernizace – narrativizace. Kdo u nás přijme za své teze jako „modernizace je... na vyšší úrovni abstrakce teleologický koncept...“ (s. 207) či „modernizace je normativní diskurs“ (s. 208)? Za zamýšlení stojí úplný závěr textu. Citujeme raději doslova: „Contradictions between these discourses are often more apparent than real, a matter of misunderstanding or mistranslation rather than incompatibility. By facilitating a dialogue between ‚discursive universes‘ sociological studies of local communities, such as those presented in this volume, can themselves contribute towards the establishment of a modern democratic civil society“ (s. 216).

Co řekne Smithův text o české a slovenské sociologii cizinci? Snad jej inspiruje k tomu, aby se po některém z citovaných autorů poohlédl. V nejednom případě jde o autory, jimž je ke škodě, že se jejich práce vzhledem k jazykové bariéře nedostala do širší sociologické diskuse. Můžeme doufat, že nepůjde o službu medvědí.

Dan Ryšavý

Ján Sopóci: *Zájmové skupiny v slovenskej politike v deväťdesiatych rokoch*
Bratislava, Veda 2002, 190 s.

Kniha Jána Sopóciho je nepochybně významným příspěvkem k diskusi o významu a podobě zájmových skupin na Slovensku v prvním desetiletí posttotalitního vývoje. Autor ve své analýze navazuje na dřívější výzkumy jiných sociálních vědců (Bůtora, Čambáliková, Malová aj.), pokouší se o jejich originální syntézu a nabízí čtenáři poměrně celistvý pohled na podobu a roli zájmových skupin v slovenském kontextu, to vše na pozadí převratných politických, ekonomických a sociálních transformačních změn.

Kniha se skládá ze dvou relativně nezávislých částí. První část se snaží vymezit základní teoretická východiska sociálněvědního zkoumání problematiky zájmových skupin v politickém životě společnosti. Autor postupně předkládá teoretickou analýzu pro dané téma klíčových sociálních jevů a institucí: moci a vlivu, zájmů, politických stran, zájmových skupin a sociálních hnutí. Zvláštní pozornost pak věnuje problému klasifikace zájmových skupin a dynamice jejich působení v demokratickém politickém systému. Nato čtenáře stručně seznamuje se zavedeným vymezením korporativistického, neokorporativistického (státního, sociálního) a pluralistického modelu zprostředkování zájmů. V této souvislosti se na teoretické rovině věnuje také problému korupce a klientelismu.

Druhá (empirická) část je již věnovaná sociálněvědní analýze vývoje a činnosti zá-

jmových skupin na Slovensku v 90. letech. Autor rozděluje analyzované zájmové skupiny do tří kategorií, které považuje z hlediska daných sociálních, ekonomických a politických změn za nejvýznamnější. Tomuto dělení odpovídá také členění kapitol – postupně se zabývá formálními ekonomickými zájmovými skupinami, neformálními ekonomickými a neekonomickými zájmovými skupinami. Přičemž 90. léta rozčleňuje pro potřeby předkládané analýzy z hlediska podmínek rozvoje a působení zájmových skupin na čtyři charakteristická období: období tzv. prvotní demokratizace (1989–1990), institucionální demokratizace (1990–1994), neliberální demokracie (1994–1998) a období tzv. pokusu o konsolidaci demokracie (po roce 1998).

Připomeňme, že toto členění posttotalitního vývoje se odlišuje od časového členění v ostatních postkomunistických zemích střední Evropy obdobím tzv. neliberální demokracie, kdy se v politickém životě na Slovensku uplatňovaly, jak přesvědčivě ukazuje Sopóci, nepřehlédnutelné nedemokratické praktiky. To také významně ovlivnilo formování a působení zájmových skupin, jejich vztah ke sféře politické moci a jejich roli v politickém systému. Ve vládě i v jiných státních institucích v tomto období udávalo směr *Hnutí za demokratické Slovensko* v čele s Vladimírem Mečiarom.

Pokud jde o formální ekonomické zájmové skupiny, zaměřuje se Sopóci na popis formování a působení odborových a zaměstnavatelských svazů a jejich vztahu k výkonné moci (tripartita). Autor dokládá, že v této oblasti se na Slovensku nejvíce uplatňoval státně-korporativistický model reprezentace zájmů, který byl nastartován ještě v období ČSFR a s jistými výkyvy přetrval po celá 90. léta.

Kapitola o neformálních ekonomických zájmových skupinách, které se vytvořily především v průběhu procesu privatizace kolem jednotlivých politických stran, vrcholných managmentů i jednotlivců, není nepodobná svým charakterem investigativní žurnalistice. Autor předkládá důkazy o vysoké míře

klientelismu a popisuje nejkřiklavější případy netransparentních a korupcí zavánějících prodeji státního majetku. V této oblasti se podle Sopóciho vytvořil v polovině 90. let nový model reprezentace zájmů, který označuje jako model stranického korporativismu. Ten se vyznačuje silnou provázaností politických a ekonomických zájmových skupin a silnou rolí politických stran v politické i nepolitické sféře obecně. Autor poukazuje na zajímavou skutečnost, že tento model reprezentace zájmů se Mečiarovy vlády pokoušely, avšak s podstatně menším úspěchem, aplikovat také v oblasti formálních ekonomických zájmových skupin (především na odbory) a také v oblasti neekonomických zájmových skupin (v třetím sektoru).

Pokud jde o vlády po roce 1998 (premiér M. Dzurinda), Sopóci poznamenává, že zatímco v oblasti reprezentace formálních ekonomických zájmových skupin (účast v tripartitě) a neekonomických zájmových skupin (třetí sektor) došlo k definitivnímu odvratu od tzv. stranického korporativismu, v oblasti reprezentace neformálních ekonomických zájmových skupin tento model přetrval. Neznamená to nic menšího, než že také Dzurindovy vlády, které předcházející vlády kritizovaly za vysokou mírou korupce a klientelismu, se potýkají s vysokou mírou netransparentnosti při hospodaření se státními financemi; pravidla hry se nezměnila, jen hráči jsou jiní.

V oblasti působení neekonomických zájmových skupin (třetí sektor) se podle autora již počátkem 90. let nastartoval trend směrem k sociálně-korporativistickému modelu reprezentace zájmů, který, i přes snahu jej nahradit modelem stranického korporativismu v období tzv. neliberální demokracie, přetrval až do konce tisíciletí.

Sopóciho analýza poukazuje ve svém souhrnu na to, že Slovensko devadesátých let se vyznačovalo vysokou mírou propojení politiky a ostatních společenských sfér. Ukazuje na všeobecnou slabost občanské společnosti, která je ostatně charakteristická pro všechny postkomunistické země střední a východní

Evropy. V důsledku přehnaného etatismu, který je společným rysem politické kultury těchto společností, dochází snadno k nadměrnému propojování státu a občanské společnosti (především finančně a personálně). V takové situaci však může občanská společnost daleko obtížněji plnit roli ochranného valu proti rozpínavosti státní moci a úlohu kritického partnera vlády a její politiky.

Nebezpečí partitokracie, tedy nadměrného vlivu politických stran na chod státu, ekonomiky i nepolitické (občanské) sféry, které dobře známe z období První československé republiky, a které jsme důvěrně poznali také v českém prostředí v období tzv. opoziční smlouvy mezi ODS a ČSSD (1998–2002), se v plné síle a troufám si tvrdit, že s vážnějšími následky, projevilo také v polistopadovém vývoji na Slovensku. Nebezpečné důsledky partitokracie jsou sociální vědě dobře známy – politizace vedení státních podniků, státních institucí včetně veřejné správy, politizace veřejnoprávních institucí v čele s médii, politizace vědy, školství atd. Politické strany, které mají hrát podle většiny sociálních vědců roli převodového mechanismu ve zprostředkovávání zájmů mezi nepolitickou občanskou společností a sférou politické moci, si namísto toho „rozdělí“ stát a následně na to se pokouší opanovat také občanskou společnost.

Co se týče recenzentovy kritiky metodiky výzkumu i obsahu předkládané studie, je třeba si uvědomit, jak ostatně poznamenává sám autor, že přístup k zájmovým skupinám (především k těm ekonomickým a neformálním) je vždy choulostivý a obtížný. Autor se nepochybně mohl pokusit podat ucelenější obraz zájmových skupin v daném kontextu, co však podle mého názoru opomenout neměl, je role profesních organizací, které představují v demokratických systémech specifické a důležité hráče v zájmovém zprostředkovávání. Také důkladnější klasifikace a analýza relevantních politických stran by – především z důvodů jejich výsadního postavení v procesu reprezentace zájmů na Slovensku – pomohla vytvořit plastičtější a pře-

svědčivější pohled na dané socioekonomické a politické změny.

Za největší slabinu celé práce však považuji jistou asymetrii mezi teoretickou a empirickou částí. Zatímco empirická část se vyznačuje důkladností empirické analýzy a promyšlenou argumentační strukturou, teoretická část obsahuje dle mého názoru více nejasností a vnitřních rozporů. Je to způsobeno, domnívám se, příležitostnou povrchností předkládané teoretické analýzy, což ve svém důsledku představuje také hlavní limitující faktor pro interpretaci druhé (empirické) části.

Jako základní teoretický rámec pro popis socio-ekonomických a politických změn, kterým predeterminuje charakter sociálněvědní analýzy, si Sopotci stanovuje dělení na marxistický model vládnoucí třídy, model vládnoucí elity a pluralistický model. Autor zde tedy předkládá jako součást teoretického úvodu marxistické a elitistické pojetí politické změny, která jsou zastaralá a pro zkoumání formování a působení zájmových skupin v současné situaci snad i také irelevantní. Zmiňuje sice důležité tzv. pluralistické pojetí (Truman), ze kterého následně vychází především, opomíjí však další přístupy ke zkoumání zájmových skupin, jež dominují západní poválečné sociální vědě – jde především o přístup teorie racionální volby (např. Mancur Olson) a o institucionalistický přístup (např. Jack Walker). Důkladnější teoretická propedeutika by podle mého názoru umožnila jak čtenáři, tak autorovi samému zaujmout kritičtější a strukturovanější východiska v druhé (empirické) části studie.

Mezi drobné výtky první teoretické části bych zařadil také opomenutí klíčového pojmu autority, zvláště na s. 12, kde autor zmiňuje také M. Webera. Poněkud vágní definování pojmů – moci a vlivu – neumožňuje autorovi vést jasné rozlišení mezi politickým a nepolitickým jednáním. Je sice pravda, že tato hranice je v moderních demokraciích mlhavá, nicméně její normativní i empirické vymezení je pro správnou interpretaci vztahů mezi občanskou společností a státem nepostradatelné. Dále bych autorovi vytkl pod-

le mne nepřesné vztahování pojmů korupce a klientelismu. Zatímco na s. 42 hovoří o tom, že jednou z nejčastějších forem korupce je klientelismus, na jiných místech (s. 22, 90, 94 aj.) tyto dva fenomény staví vedle sebe. Ne každý klientelismus musí, podle mého chápání, nutně znamenat korupční jednání. Také pasáž o lobbyingu nezní příliš přesvědčivě a konzistentně. Lobbying je mimoděk zmíněn jako jakási paralelní specifika ovlivňování politiků v USA, aniž by bylo vysvětleno, v čem se tedy odlišuje od běžného ovlivňování v jiných zemích. Tento pojem se naopak již pevně ujal také v evropském prostředí a označuje širokou škálu vztahů a působení mezi zájmovými skupinami na jedné a politiky a úředníky na druhé straně.

Přes uvedené námitky považuji předkládanou studii za zajímavý a cenný příspěvek k rozvoji politické sociologie na Slovensku, a vřele ji doporučuji k prostudování všem, ať už z řad vědců, učitelů, studentů, či laické veřejnosti, kteří se zajímají o peripetie rozvoje demokracie a občanské společnosti v postkomunistické střední Evropě.

Karel Müller, Jr.

Niklas Luhmann: *Die Religion der Gesellschaft*

Frankfurt, Suhrkamp 2000, 362 s.

Niklas Luhmann patří k nejvýznamnějším sociologům a sociálním filozofům 20. století. V odborné i širší veřejnosti se prosadil zejména svojí polemikou s Jürgenem Habermasem, která byla v upravené verzi publikována roku 1971 s názvem *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie*. Podle názvu bychom si mohli myslet, že Luhmann s Habermasem polemizuje z konzervativního úhlu pohledu a že pro něj v systémové teorii hlavní roli hraje technologie a technologická regulace budoucí společnosti. Podstatná je však jiná Luhmannova myšlenka, a totiž, že sociální řád nevzniká spontánně, nýbrž že vždy obsahuje „*tvorbu sociálního systému*“.

Sociální řád netvoří nikdo zvenčí, nýbrž sociální řád tvoří sami členové společnosti. V knize *Die Wissenschaft der Gesellschaft* Luhmann uvádí příklad, kterým tuto myšlenku vysvětluje; každá organizace, než vznikne, předpokládá projekt, kterým se vytvoří určitý rámec jejího vzniku. Projekt je tvořen v čase, stejně jako je v čase realizována i stavba organizace. Tvorba projektu (teoretická část) a tvorba samotné organizace (praktická část) tvoří žádné dialektické napětí, nýbrž zde existuje kontinuita tvorby organizace (Luhmann 1990: 613).

Proto Luhmann zamítá představu společnosti jako něčeho statického a považuje za samozřejmé, že společnost je „*dynamickým systémem*“. Systémová teorie objasňuje nejen vznik organizací a společnosti, ale také jejich vývoj a formování, což umožňuje pochopení významu určitých složek a struktur ve společnosti jako např. náboženství, vědy, práva nebo umění.

Systémovou teorii vykládá Luhmann v dalších obsáhlých svazcích. Jmenujme alespoň některé. Snad nejvíce se proslavil dílem *Gesellschaftstruktur und Semantik* (4 díly, 1980–1995). Kniha *Die Religion der Gesellschaft* patří do řady pozdních děl o společnosti. Tvoří součást souvislého celku Luhmannových tématických monografií o společnosti: *Die Kunst der Gesellschaft* (1995), *Das Recht der Gesellschaft* (1993), *Die Wissenschaft der Gesellschaft* (1990) a *Die Wirtschaft der Gesellschaft* (1988).

Luhmann se otázkou náboženství ze sociologického hlediska důkladně zabýval již ve starších dílech z 80. a 90. let. Věnoval se zejména otázce funkce náboženství v sociálním systému. Náboženství chápe poněkud specificky než funkcionalisté. Kniha *Die Religion der Gesellschaft* tematicky navazuje především na studii *Funktion der Religion*, kterou autor publikoval roku 1977, tedy v době, kdy již byla rozvinuta diskuse s Habermasem. Proto v ní také Luhmann některá ze svých stanovisek shrnuje a hodnotí. V této studii se Luhmann zabývá zejména funkcí náboženství ve vztahu k organizaci společnosti. Dílo *Die Religion der Gesellschaft* však vyšlo již dva

roky po Luhmannově smrti a z přednášek jej uspořádal jeho spolupracovník Andre Kieserling. Luhmann však pracoval na všech kapitolách a knihu dokončil. Lze tedy říci, že jde skutečně o Luhmannovo poslední autentické dokončené dílo.

Sociální systém se podle Luhmanna skládá ze sociálních entit a funkcí, které tyto entity mají. Vzhledem k těmto funkcím je proto sociální systém proměnlivou a vnitřně dynamickou sociální skutečností. Proto o společnosti nelze hovořit jako o statické veličině. Argumentace k těmto tezím, které souhrnně nazýváme teorií systémů (systémová teorie), nalezneme v textech debaty Habermas-Luhmann, která se odvíjela po celá 70. léta a začátek let osmdesátých. Luhmann v debatě formuloval stanovisko, že náboženství se v procesu sekularizace nevytrácí, nýbrž se kvalitativně a formálně proměňuje. Hovořil o funkcionální a systémové změně, přičemž kriticky navázal na Habermasův argument o strukturální proměně společenských struktur a organizací. Funkce náboženství a forma náboženských jevů se mění. Mění se však nejen náboženská terminologie a sociální interpretace, ale také symbolika náboženské praxe. Nemění se však, a to je nejdůležitější, vnitřní obsah religiozity. Starost, víra a komunikace tvoří vnitřní obsah náboženství i v moderní (a postmoderní) společnosti. Hovoří-li Luhmann o „náboženství společnosti“, tak nehovoří o církvi či teologii a nauce, ale o funkci náboženských obsahů v kultuře, politice a společnosti. Charakterizuje vlastně celý proces sekularizace, v níž religiozita neubývá, nýbrž se funkcionálním a strukturálním způsobem proměňuje (Habermas).

V osmé kapitole, nazvané *Sekularizace*, Luhmann jednoznačně obhajuje náboženství a funkce náboženství. Současně však zůstává vůči teologii a církvi neobyčejně kritický. Luhmann hovoří dokonce o krizi církve (Luhmann 2000: 317). V krizi se nenachází náboženství, nýbrž církve jako instituce a organizace. Diferencovaná společnost a církevní dogmatika se vylučují, neboť církve liberalizmus nepřijala a nepřijímá.

Luhmann však pojem krize používá

s určitou obsahovou rezervou. Tvrdí, že „krize“ není vnímána nijak dramaticky, spíše pojem krize umožňuje popis vztahu mezi náboženstvím a církví. Zde existuje napětí a v určitém ohledu rozpor, který Luhmann popisuje termínem „podstatný“, tedy „esenciální“ (wesentlich).

Stejný či podobný rozpor mezi náboženstvím a kulturou Luhmann nevidí. Náboženství tvoří určitý obsah kultury. Nejde však o esenciální obsah, nýbrž o funkcionalistický popis. Luhmann zde určitým nepřímým způsobem navazuje na dílo a myšlenky teologa a náboženského filozofa Paula Tillicha. Luhmann však uvažuje evolučně-teoretickým způsobem, neboť náboženské organizace (řády, kláštery, náboženské obce atd.) považuje za předchůdce dnešních tzv. sekularizovaných organizací, jako jsou města, korporace, univerzity či politické strany. Nejde však o to, že by politické strany byly nějakými sekularizovanými církvemi, nýbrž o to, že funkce náboženské nauky a ideového programu jsou podobné, aniž by byla řeč o obsahové nebo organizační shodě.

V knize *Die Religion der Gesellschaft* ukazuje Luhmann určitou svébytnost vzniku náboženských organizací. Stejně jako u sekulárních organizací platí, že také církve, kláštery, náboženské obce a jiné organizace nevznikly spontánním způsobem, nýbrž že vznikly jako organizační systémy. Na rozdíl od *interakčních systémů*, které se tvoří s ohledem na situaci (např. politický meeting, demonstrace, odborová schůze) a s ohledem na společný zájem, vznikla církve resp. církve *samoorganizací* {Selbstorganisation} (Luhmann 2000: 232). Náboženství totiž není společným zájmem, nýbrž způsobem života, vztahem k ostatním, formou chování, určitou etikou. Lze říci, že Luhmann považuje náboženství za určitou společenskou formu života, jako příklad uvádí bohoslužbu, pobožnosti, liturgie, poutě atd. Náboženská společnost je tedy na rozdíl od společenského systému, který spočívá na komunikaci a komunikativním jednání členů (např. Evropská unie, fotbalová liga, OSN atd.), společenstvím určitých osob (s. 233), které formují širší společnost.

Funkce náboženství a náboženské společnosti spočívá právě v této schopnosti prostupovat širší společnost. Jiné zájmové organizace tuto schopnost nemají.

Vznik teologie a dogmatiky Luhmann vidí z perspektivy evoluční teorie, neboť teologie je nástrojem náboženské selekce. Mechanismus selekce je umožněn stabilitou náboženství jako sociálního systému (Luhmann 2000: 266). Je pravdou, že do náboženské společnosti, resp. církve nemá přístup každý, že zde existuje určitý způsob výběru, který znemožňuje průnik např. ateistů nebo příslušníků destruktivních kultů. Je také pravdou, že nejde jen o bezpečnostní opatření, ale že výběr má smysl z dlouhodobého hlediska docílení stability a trvalé existence církve jako sociální organizace.

Poněkud problematičtější se však jeví Luhmannova teze, že za metafyzikou stojí určitá askese rozumu. Jinými slovy, že náboženství (křesťanství) obsahuje určitou distanci vůči světu, která na druhé straně znamená důraz na supranaturální představy (Luhmann 2000: 269). Luhmann se opírá o tradiční náboženské texty, kde nalezneme určitou formu obav z přírody. Moderní formy křesťanství však mají svůj vztah ke světu a k přírodě poměrně jasně vyřešený.

Na Luhmannově knize *Die Religion der Gesellschaft* shledávám zajímavým jeden velmi důležitý metodologický aspekt, což ostatně platí o všech jeho dílech. Luhmann se vždy pouští do polemiky a v knihách argumentuje způsobem, z něhož čtenář jasně vidí, že argumenty protistran neignoruje, nýbrž že je bere vážně.

Velký užitek z Luhmannovy poslední studie o náboženství mohou mít kromě sociologů také politologové a nepochybně i teologové, kterým poskytne zajímavý sociologický pohled na náboženství a církev. Pohled, který rozhodně nepopírá relevanci teologie a na druhé straně silně rozeznívá evoluční, avšak nebiologické hledisko, což je jistě pro další studium náboženství různými disciplínami velmi přínosné.

Daniel Toth

Michele Dillon (ed.): *Handbook of the Sociology of Religion*
Cambridge, Cambridge University Press
2003, 481 s.

Široký, dynamický a v řadě ohledů multidisciplinární rozvoj současných společenských věd, jehož svědectvím je (jednotlivcem) dnes již v podstatě nepřehlédnutelné množství dílčích studií, publikovaných v řadě periodik, nutí čas od času udělat jakousi „revizi“, přehled a kritickou analýzu tohoto poznání a seznámit s ním širší odbornou veřejnost. Kromě úzce zaměřených studií nebo dílčích pokusů o jejich syntézu se tak stále častěji setkáváme i s fenoménem encyklopedií a příruček, které – obvykle prostřednictvím širšího mezinárodního týmu autorů – shrnují jakýsi *status quo* jednotlivých disciplín, a tím je posunují kupředu. Řada okolností vede k tomu, že je typicky využívají především relativně nové obory na pomezí společenských a empirických věd; v případě evoluční biologie/sociobiologie hraje tuto úlohu Krebsova a Daviesova *Behaviorální ekologie*, jejíž každé nové vydání představuje další „stupeň“ ve vývoji této disciplíny (Krebs, J. R. – Davies, N. B. (eds.): *Behavioural Ecology. An Evolutionary Approach*. London ¹1978: Blackwell; Sunderland ²1984: Sinauer Association; London ³1991: Blackwell; London ⁴1997: Blackwell), zatímco ekonomická sociologie byla vpravdě konstituována vydáním Smelserovy a Swedbergovy příručky (Smelser, N. J. – Swedberg, R. (eds.): *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton – New York 1994: Princeton University Press + Russel Sage Foundation; nové vydání se v současnosti připravuje). Tento vývoj se však nevyhýbá ani dávno etablovaným oborům, prožívajícím v současnosti výraznou metodickou transformaci; příkladem může být (přinejmenším evropská) historiografie, respektive příručka Eibach, J. – Lottes, G. (eds.): *Kompas der Geschichtswissenschaft. Ein Handbuch*. Göttingen 2002: Vandenhoeck & Ruprecht. Bude tomu tak i v případě sociologie náboženství, v dílech klasiků jedné z nejdůležitějších současných obecných sociologie, potom nadlouho spíše

marginálního pod/mezi-oboru, který v souvislosti s aktuální celosvětovou náboženskou deprivatizací prožívá radikální revitalizaci? Ambiciózní projekt *Příručky sociologie náboženství*, vedený zkušenou americkou badatelkou (a předsedkyní sekce pro sociologii náboženství Americké sociologické asociace) Michelle Dillon, si tento cíl zřetelně vytknul.

Do *Příručky* přispělo celkem třicet čtyři autorů, většinou Američanů, což ukazuje nejen „hegemonii“ americké vědy v současném světě, ale i skutečnost, že sociologie náboženství je, již od meziválečného období, šířeji pěstována především právě ve Spojených státech. Zaměření jejich příspěvků přitom je vpravdě mnohostranné; zatímco se někteří z nich pokusili o vztahení náboženské problematiky k tradičním výzkumným oblastem obecné sociologie (problémy modernizace, sekularizace, etnicity, identity, kultury, organizací, politické sociologie, sociálních hnutí, nerovnosti, ontogeneze a socializace atp.), jiní se věnovali moderním tématům typu genderových studií, výzkumu tzv. spirituality, násilí, nebo nábožensky založeným komunitám. Nemenší variabilita panuje i v jejich metodických přístupech; v knize se setkáváme jak s komparativními historickými analýzami (Finke-Stark, Gorski, Hall), s interpretacemi kvantitativních šetření (Dashefsky et al., Hout, Chaves-Stephens, Manza-Wright, McCullough-Smith, Roof), s longitudinálními výzkumy (Dillon-Wing, Sherkat), tak s výzkumy sociálně antropologickými, s *case studies* atd. (Davidman, Ebaugh, Edgel, Kniss, McRoberts, Pena, Wood).

Tato různorodost má ovšem své výhody i nevýhody. Jejím pozitivním přínosem je ukázání na mnohost a různost teoretických a metodických přístupů uvnitř současné sociologie náboženství, pro kterou rozhodně platí multiparadigmatická charakteristika, stejně jako na širokou a zdaleka ještě nepokrytou paletu jejích badatelských polí. Na druhou stranu ani v tomto ohledu nebylo dosaženo – jakkoli pofidérní – celosti. Ze svrchovaně důležitých oblastí sociologie náboženství byla zcela pominuta například inter-

ference s ekonomickými organizacemi a teoretická konceptualizace „náboženského trhu“ (P. L. Berger, ale i teoretikové racionální náboženské volby), „náboženského konzumu“ a „dysneizace náboženství“ (D. Lyon), stejně jako vzájemné vazby mezi religiozitou/náboženskými organizacemi a masmédií (S. M. Hoover). Potvrdilo se tak, jak si nedávno stěžoval P. L. Berger, že „velké otázky“ se v této verzi sociologie nutně vytrácejí“ (Berger, Peter L.: *Poznání do sociologie. Humanistická perspektiva*. Brno 2003: Barrister & Principal, s. 180). Stejně tak jen část autorů dokázala náležitě zhodnotit přínos dosavadní sociologické tradice, zejména evropské (nepočítáme-li klasiky typu Durkheima, Marxe či Webera), přičemž problematicke teoretického a metodického rozvoje subdisciplíny, stejně jako aktuální diskusi mezi (pozdními) zastánci sekularizační teorie, stoupenci „nového paradigmatu“ v podobě racionální náboženské volby a překonání tohoto ekonomistického redukcionismu, se šířeji věnovala jen jediná (byť vynikající) studie britské socioložky G. Davie (s. 61–75). Ještě závažnější však je jiný nedostatek, spočívající v tom, že jen asi polovina autorů „splnila zadání“, tj. poskytla přehled stávající literatury a badatelských přístupů k jednotlivým oblastem. Někteří šli sice ještě dál, takže dosavadní poznatky kritizovali z pozic nově ustavených hypotéz a konceptů (např. P. Beyer v otázce organizační typologie náboženských skupin, s. 53–58, nebo F. Kniss přijetím dvoudimenzionální „ideologické mapy“ americké společnosti a politicko-náboženských souvislostí, s. 333–341), patřících mezi to nejvýznamnější, co recenzovaná kniha přinesla, jiní se však spokojili jen s publikací dílčích výzkumných studií, nepřesahujících rovinu standardních článků. Například kvantitativní výzkum L. Davidmana (s. 261–275) tak spočíval na pouhých 28 telefonických rozhovorech, vydávaných za *case studies*!

Recenzovaná *Příručka sociologie náboženství* je rozdělena do šesti částí; proto nutno věnovat alespoň letmou pozornost jejich obsahu. Většina studií, zařazených do první,

úvodní a přehledové části, přitom již byla zmíněna, dále je třeba upozornit jen na metodickou rekonceptualizaci R. N. Bellaha, uvažující o širším zakotvení sociologie náboženství ve studiu rituálů, spojeném kupříkladu i s teorií her či s etnomuzikologickými výzkumy. Druhá část knihy (s. 79–148), zaměřená na problematiku sociální změny, přináší demografické, teoretické i kvantitativní přístupy. M. Chaves a L. Stephens přitom upozornili na signifikantní rozdíl mezi sebeobrazy zbožnosti, prezentovanými výzkumy veřejného mínění, a skutečnou sociální praxí ve Spojených státech, zatímco R. Finke a R. Stark shrnuli dosavadní vývoj teorie racionální náboženské volby, jejímiž nejdůležitějšími představiteli jsou. Nejpodnětnější však je studie P. S. Gorskiho, který v souvislosti s aktuálními diskusemi o sekularizační hypotéze upozornil na nezbytnost inkorporovat do sociologie náboženství historickou dimenzi a prolomit tak existující bariéru mezi historií a sociologií náboženství (s. 115–120).

Třetí část knihy (s. 151–204) obsahuje studie, zaměřené na sociálně-psychologickou rovinu vztahu náboženství a životního cyklu, včetně otázek spojených s „kulturní válkou“ o rodinu, s poměrně překvapivým růstem spirituality (při konstantní religiozitě) ve vyšším věku v současné americké společnosti, nebo s korelacemi mezi náboženskou příslušností a depresemi či mortalitou. Navazující čtvrtá část (s. 207–293) je věnována otázce sociální identity. Kromě pregnantní teoretické studie N. T. Ammerman se věnuje především v současném diskurzu vysoce aktuálnímu tématu vztahu náboženství a (moderních) mezinárodních migrací, stejně jako posunům židovského sebevymezení (především) ve Spojených státech a v Izraeli. Naopak (tradičně) slabá studie M. Jo Neitz shrnuje vývoj feministických teorií (spíše obecně než v oblasti sociologie náboženství) a nepříliš přesvědčivě argumentuje ve prospěch angažovaného výzkumu. Z páté části knihy, věnované politologickým otázkám (s. 297–381), už byl zmíněn podnětný příspěvek F. Knisse. Návrat náboženství do veřejné sféry v řadě zemí svě-

ta, který inicioval *boom* současných studií v této dosud spíše opomíjené oblasti, však dovolil i rozpracování dalších vysoce důležitých otázek. Například J. Manza a N. Wright se věnovali vlivu náboženství na volební preference, R. H. Williams sociálním hnutím s náboženským podtextem, J. R. Hall problematice nábožensky motivovaného násilí (nejen fyzického) a terorismu. Konečně šestá, nejkratší část *Příručky* (s. 385–422) je zaměřena na nejnovější oblast zájmu sociologie náboženství, na nábožensky založené komunity usilující o větší sociální spravedlnost. Zvláštní vydělení této části je však sporné, protože dané téma, jakkoli jako celek nové, souzní s mnoha již dříve zmíněnými. Tento dynamicky se rozvíjející sektor totiž zahrnuje především imigrantské skupiny, usilující o překonání etnických předsudků, problematiku překonání tradičních genderových rolí, nebo věřící z řad neprivilegovaných vrstev, bojující za sociální spravedlnost. Americká sociální pracovnice M. Pena přitom poukázala na význam, jaký hrají ženy v náboženských skupinách a nábožensky založených komunitách latinskoamerických imigrantů do USA a jak tato skutečnost souvisí s rolí feminismu v americké společnosti (s. 401–402), zatímco O. H. McRoberts se zaměřil na skutečnost, že přes zdánlivě mimosvětskou orientaci náboženských společenství a právě jejím prostřednictvím religiozita, včetně tradicionalistické a fundamentalistické, angažovaně zasahuje do sociálního prostoru, politiky a fungování občanské společnosti.

Příručka sociologie náboženství sice nedokázala zahrnout všechny důležité oblasti (přinejmenším svým významem) obnovené sociologie náboženství, přesto však v řadě ohledů posunula obecné znalosti o tomto oboru a v několika případech dokonce přinesla vysoce zajímavé, zcela nové poznatky, postřehy a teoretické koncepty. Již proto se musí, přes své nedostatky, stát jedním z klíčových současných děl této disciplíny (na poli dějin oboru přitom může být doplněna např. o zdárnou syntézu Cipriani, Roberto: *Sociology of Religion. An Historical Introduction*. New York

2000: De Gruyter; původní italské vyd. z r. 1997). Přínosná je i skutečnost, že se její autoři dokázali přenést přes partikulární hlediska svých specializací a především metodických škol (v americké sociologii náboženství se v současnosti jedná především o redukcionistickou teorii racionální náboženské volby, jež je v této knize většinou náležitě zhodnocena, avšak nikoli přeceňována – zejm. s. 21–22, 67–27; výjimku tvoří samozřejmě kapitoly jejich vyhraněných stoupenců – R. Finke–R. Stark, D. E. Sherkat). Naopak zásadním nedostatkem je výrazná orientace na americký prostor. Ta se projevuje již tím, že ke spolupráci nebylo přizváno větší množství evropských nebo i dalších kolegů (jmenovat lze například P. Heelase, D. Hervieu-Léger, L. Woodhead ad.), opomíjením sice méně „hlasité“, ale nikoli zcela zanedbatelné

evropské badatelské tradice, avšak především převažující orientací na (severo)americký výzkumný materiál. Poznatky z jiných oblastí světa a komparativní výzkumy sice jsou v jednotlivých kapitolách uváděny, avšak většinou netvoří víc než součást obecného přehledu. To je zásadní chyba už z toho důvodu, že většina sociologů náboženství si v současnosti uvědomuje výjimečnost nejen evropského náboženského vývoje (Evropa je jednou z mála oblastí, která dosud do značné míry potvrzuje platnost sekularizační teorie), nýbrž i severoamerického (existence pluralitního „náboženského trhu“, fungování denominací, zvláštní typ deprivatizace náboženství, respektive jeho trvalý sociální vliv při velmi malém působení státu na religiozitu).

Zdeněk R. Nešpor

Seminář „Možnosti a otázky aplikace sociologického výzkumu do praxe a politiky rovných příležitostí mužů a žen“

30. listopadu 2004 proběhl ve vile Lanna seminář *Možnosti a otázky aplikace sociologického výzkumu do praxe a politiky rovných příležitostí mužů a žen* zaměřený na sociologický výzkum a politiku rovných příležitostí. Jeho cílem bylo shrnout a uzavřít práci oddělení Gender & sociologie SOÚ AV ČR na projektu probíhající od roku 2000 pod názvem „Aktuální otázky formování politiky rovných příležitostí mužů a žen v souvislosti s připraveností České republiky na vstup do Evropské unie“ (tento projekt byl podpořen grantem Rady programu podpory cíleného výzkumu a vývoje Akademie věd ČR (reg. č. 87028002).) Projekt byl orientován na analýzu implementace závazných evropských standardů politiky rovnosti mužů a žen do různých sfér sociálního života, výzkum politické i občanské průchodnosti politiky rovných příležitostí a sociální akceptace této politiky. Primární snahou bylo poskytnout relevantní sociologickou analýzu, propojit ji s intervencí do problematiky rovných příležitostí mužů a žen a podpořit komunikaci a výměnu informací mezi výzkumem a praxí, aby bylo možné získané poznatky cíleně využít.

Výstupy tohoto výzkumného projektu směřovaly k otevření diskuse nad aktuálními tématy současné české společnosti ve vztahu k politice rovných příležitostí mužů a žen a k podání možných doporučení a návrhů dalších opatření. Seminář tak následně nabídl prostor pro shrnutí výsledků a vyhodnocení dopadů této diskuse. Sloužil zároveň jako příležitost k setkání vědeckých odborníků a odborníků zabývajících se výzkumem v oblasti rovných příležitostí na jedné straně a představitelů státní správy, politických struktur, občanských sdružení, veřejně právních subjektů, médií a veřejnosti obecně na straně druhé. Byl tak vytvořen prostor ke vzájemné konfrontaci zkušeností a poznatků z oblasti vývoje politiky rovných příležitostí, implementace evropských standardů do le-

gislativy ČR a srovnání evropských postupů a řešení otázek nerovnosti či sociální exkluze a marginalizace na základě pohlaví.

Na semináři byly předneseny výstupy z výzkumů realizovaných v oddělení Gender & sociologie a rovněž dalších vědeckých odděleních Sociologického ústavu AV ČR. V úvodním příspěvku *Výzkum aktuálních genderových otázek a politika rovných příležitostí* PhDr. Marie Čermáková představila metodologický projekt výzkumu, který byl zaměřen zejména na rozvoj aplikované vědy, a zároveň poukázala na problémy spojené právě s aplikovaným výzkumem, lépe řečeno formováním vědní politiky. Sociologický cílený výzkum totiž není v rámci současného konceptu vědní disciplíny v akademické sféře hodnocen s ohledem na specifika aplikace společenskovědních oborů, což dále problematizuje jeho vědní status.

V druhém příspěvku *Genderové nerovnosti na trhu práce* představila Mgr. Alena Křížková analýzu dat výzkumu veřejného mínění o postavení žen na trhu práce z roku 2003. Zejména ze srovnání s podobným výzkumem provedeným v roce 1995 vyplynula zásadně větší míra percepce nerovností na trhu práce ze strany jak mužů, tak žen. Nicméně nelze jednoznačně stanovit, zda došlo k reálnému nárůstu nerovností v neprospěch žen nebo zda významný vliv sehrála spíše zvýšená citlivost české populace k nerovnému zacházení. Zásadním zjištěním, na které bude muset česká společnost reagovat, byl rovněž vysoký podíl mužů (65 %) a žen (88 %), kteří se domnívají, že ženy nemají s muži na současném trhu práce rovné šance.

Následovala prezentace Mgr. Hany Haškové *Individuální a institucionální strategie sladování pracovního a rodinného života*, ve které poukázala na nesoulad nabídky a poptávky tzv. „family friendly“ forem práce na českém pracovním trhu, neboť s výjimkou práce na částečný pracovní úvazek, která je nicméně využívána pouze 2 % mužů a 9 % žen z celkového počtu zaměstnanců, byly respondenty hodnoceny podmínky sladování rodinného a profesního života spíše jako nedostatečné.

Poté vystoupila PhDr. Hana Maříková s příspěvkem *Rodičovská dovolená a genderová (ne)rovnost v rodině a na trhu práce*. Představila zde vývoj mateřské dovolené, přes rodičovský příspěvek až po zavedení rodičovské dovolené do právního řádu ČR, který zrovnoprávňuje rodiče i ve sféře placené práce. Nicméně výsledky výzkumu „Podpora využívání rodičovské dovolené muži“ naznačily, že ani tak nelze hovořit o definitivním, v praxi uplatňovaném zrovnoprávnění rodičovských rolí (výše uvedené příspěvky byly ve zkrácené verzi publikovány v bulletinu oddělení Gender & sociologie Gender, rovné příležitosti a výzkum, č. 4/2004).

Dalším bodem semináře bylo vystoupení Mgr. Petry Rakušanové, M.A. s prezentací výsledků problémově orientovaného výzkumu politické participace žen v ČR. V příspěvku *Analýza nízké participace žen v politických rozhodovacích funkcích* upozornila zejména na absenci veřejné diskuse na téma politické participace žen a nízkou veřejnou podporu ženských politických aktivit. Zároveň výzkum směřoval k definování určitých praktických opatření pro zvýšení počtu žen na české politické scéně. Kvůli negativním reminiscencím vnějších kvót bylo pro zvýšení politické participace žen doporučováno spíše zavedení vnitrostranických kvót. Poté následovala prezentace Mgr. Jiřího Vinopala nazvaná *Sociální realita – výzkum a ovlivnění*, která symbolicky uzavřela seminář úvahami nad možnostmi a překážkami aplikovaného výzkumu a využitelnosti vědeckých poznatků v praxi.

Do odpoledního bloku byly zařazeny dvě panelové diskuse, jejichž hlavním posláním bylo vyhodnotit vztah mezi sociologickým výzkumem a jeho možnými uživateli. Do diskuse byly přizvány PhDr. Geraldina Palovčíková z Ministerstva vnitra ČR, PhDr. Hana Frýdová z Ministerstva školství ČR, PhDr. Lenka Simerská z neziskové organizace Gender Studies o.p.s., PhDr. Iva Šmídová, Ph.D. z FSS MU a Mgr. Petra Kutálková z neziskové organizace La Strada. Cílem diskuse bylo zejména zjistit kvalitu přístup-

nosti vědeckých poznatků a kvantitativních i kvalitativních dat pro aktéry veřejné sféry podílející se na formování politiky rovných příležitostí a dále také způsob, jakým jsou tyto poznatky a údaje skutečně využitelné pro praktickou činnost těchto subjektů. V neposlední řadě bylo snahou rovněž zjistit, jak by bylo možné tento vztah zdokonalit a prohloubit, aby sociologický výzkum poskytoval skutečnou základnu pro veřejnou intervenci v oblasti genderových vztahů a rovných příležitostí mužů a žen. Vyzdvíženy byly rovněž otázky etických souvislostí vědeckého výzkumu, možnosti intervence do praktické politiky a problémy zkreslení či zneužití vědeckých poznatků.

Z diskuse vyplynula stále ještě nedostatečná spolupráce mezi jednotlivými subjekty participujícími na formulování a prosazování politiky rovných příležitostí. Jako jeden z hlavních problémů byl vnímán zejména proces vytváření expertní znalosti a deinterpretace poskytnutých informací, což je v hlubší rovině spojeno se stále ještě přítomnou stigmatizací feministické vědy. Zároveň byla také kritizována nízká rozhodovací pravomoc zaměstnankyň na pozici gender focal pointu (na této pozici nepracuje žádný muž) a jejich stále ještě marginalizované postavení v organizaci jednotlivých ministerstev, stejně jako složitá komunikace mezi ministerstvy. Rovněž byly diskutovány možné návrhy, které by Rada vlády pro rovné příležitosti žen a mužů mohla pro zlepšení efektivity prosazování rovných příležitostí změnit, např. jednoznačné definování pracovní náplně pozice gender focal point a jejich průhlednější zařazení v rámci organizační struktury ministerstva a dále také vytvoření pozic gender focal point na plný pracovní úvazek, což by zvýšilo jejich status a kvalifikační hodnocení. Navrhovány byly rovněž institucionální opatření ve smyslu vytvoření institucí („think tank“), které by formovaly dialog a zprostředkovávaly komunikaci mezi vědeckými pracovišti, nevládními organizacemi a vládní sférou, neboť, jak se ukázalo, nejproblematictějšími body jsou právě komunikace a spolu-

práce jednotlivých úrovní a překážky v jejich propojení.

Závěrem bych zdůraznila, že seminář *Možnosti a otázky aplikace sociologického výzkumu do praxe a politiky rovných příležitostí mužů a žen* nabídl důležitý prostor pro výměnu zkušeností mezi vědeckou sférou, sférou nevládních organizací a vládní sférou a naznačil také možnosti, jak výzkum metodologicky pojmout, aby byla využitelnost empirického materiálu v praxi co nejlépe realizovatelná. Vedle toho byly vyzdvíženy také hlavní problémy aplikovaného výzkumu, jeho propojení s praxí a naznačena možná řešení současných klíčových nedostatků.

Zuzana Uhdeová

Konference „Philosophy and Social Science“ Praha, 20.–24. května 2004

Je smutnou skutečností, že v české a moravské kotlině k sobě sociálně-vědní obory a filozofie nenašly ještě tak blízký vztah, jako je tomu v zahraničí. Tato zpráva by tedy nechtěla být jen shrnutím, ale i pozvánkou české sociologické obci k větší účasti na setkání, které má plně předpoklady zaujmout jejich pozornost.

Jako již dvanáct let se i tento rok konala v Praze, ve Vile Lanna, pětidenní (od 20. do 24. května) Mezinárodní konference „Philosophy and Social Science“. Letos byly na programu následující témata: zaprvé *War and the New World Order*, zadruhé *Democracy and Security*, zatřetí *History and Progress*, a začtvrté *Reclaiming Aesthetics*, z čehož je již patrné, že konference sleduje multidisciplinární přístup. Konference je institucionálně zakotvena ve Filozofickém ústavu Akademie věd ČR a na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Její organizaci zajišťuje dr. Marek Hrubec (ze zmíněných institucí) a dále významní zahraniční odborníci, jako je např. prof. Alessandro Ferrara (Università di Roma 2), prof. Axel Honneth (Goethe-Universität, Frankfurt/Main), prof. Jean Cohenová (Co-

lumbia University, New York) a další. Konference se zúčastnilo okolo 50 účastníků z různých zemí Evropy, Severní a Jižní Ameriky ale např. i Jižní Afriky. Dopoledne vždy zazněly hlavní přednášky a odpoledne se přednášející sdružovali do tří paralelních tematických sekcí.

Celá akce se vyznačuje otevřeností k různým interpretacím. Jednotlivé příspěvky reprezentovaly stanoviska kritické teorie, liberalismu, komunitarismu, feminismu a dalších interpretačních směrů. Celkem bylo předneseno 40 příspěvků.

Čtenáře *Sociologického časopisu* by jistě zaujala úvodní přednáška konference prof. María Pía Larové (UAM, hl.m. Mexiko), *Why We Need to Create a Moral Image of the World*, která náležela do tematického okruhu *War and the World Order*. Jednou z jejích hlavních tezí byla myšlenka: „Jestliže historické porozumění závisí na společenských nahodilostech, máme odpovědnost čelit minulým katastrofám tím, že se budeme snažit utvářet morální obraz světa. Larová s odkazem na historický a sociální konstruktivismus uvedla, že normativní pojetí společnosti neformulujeme na zelené louce, ale v důsledku našeho střetu s negativními faktory. Normativní pojetí dobra je skutečně smysluplné jen na základě formulování našeho otřesení katastrofami. Proto si nemůžeme vystačit s politickým a právním pojetím spravedlnosti a své prvotní postoje musíme nejprve artikulovat morálně.“

Středem programu konference byly vzájemně spjaté přednášky prof. Axela Honnetha (Goethe-Universität, Frankfurt/Main) a Nancy Fraserové (New School University). Jejich návštěva Prahy měla kromě účasti na konferenci ještě další účely. V průběhu konference převzal prof. Honneth z rukou předsedkyně Akademie věd ČR doc. Heleny Illnerové cenu Františka Palackého za přínos české a světové vědě. Na slavnostním předání pronesl dr. Marek Hrubec laudatio, v němž vyzvedl význam Honnethovy teorie v oblasti sociální filozofie a sociologie, a prof. Honneth ve svém projevu hovořil o dvou českých

vlivech, které formovaly jeho názory. Prvním motivem byla sovětská okupace Československa v roce 1968 a druhým práce prof. Karla Kosíka. Jak uvedl, první jej upozornil na zneuznání snah o revitalizaci společnosti a druhý jej obohatil o filozoficky založenou kritiku společnosti a pomohl mu stále aktuální otázku invaze v obecné rovině reflektovat.

Při své návštěvě Prahy se Honneth a Fraserová věnovali rovněž otázkám překladu své nové knihy *Redistribution or Recognition?*, kterou publikovali v loňském roce v angličtině a němčině. Její české vydání se připravuje v zavedené edici *Filosofie a sociální vědy* v nakladatelství FILOSOFIA.

Axel Honneth, autor teorie sociálního uznání, si připravil přednášku *Recognition as Ideology*. Ve svém příspěvku se věnoval negativním druhům uznání, tj. fakticky zneuznání v hávu uznání. Zabýval se ideologickou formou, k níž dochází tehdy, když uznání určité skupiny probíhá v rámci dominantních norem. Pokud jsou např. zaměstnanci pojmáni jako podnikatelé, jak je běžné např. v dnešním Německu, reprodukuje tato forma (zne)uznání pouze daný dominantní řád. Neideologická forma uznání musí totiž obsahovat i materiální podmínky svého naplnění.

Následně pak Nancy Fraser pronesla přednášku *Postwestphalian Democratic Justice: Thematizing the Problem of the Frame*. Nejprve zdůraznila potřebu multidisciplinárního zkoumání, zejména propojení empirického a normativního výzkumu. Pouze empiricky založená věda totiž postrádá cíl a pouhá normativita ztrácí ze zřetele obsah. V současném kontextu, v němž již neplatí vestfálské podmínky mezinárodních vztahů, poté Fraserová rozlišila tři základní přístupy k lidským bytostem: kosmopolitní, internacionální a nacionální. Kosmopolitní přístup se vztahuje k jednotlivcům, což však nevylučuje institucionální zprostředkování vztahu k nim. Internacionální postoj se zabývá primárně politickými pospolitostmi a teprve sekundárně jedinci. Nacionální stanovisko tento důraz na pospolitost zcela vyhrocuje. Na

základě této trichotomie se poté komparativně zabývala slabostmi v současné době převažujícího internacionálního přístupu.

Editor časopisu *New Left Review* (London University), prof. sociologie Robin Blackburn, ve své živé přednášce *The Europa the World (and Its Citizen) Needs* nastínil vztah a vliv globalizace na Evropskou unii. Globalizace měla dopad na nezaměstnanost, vzdělání i zaměstnanost a EU by měla učinit globalizaci více sociálně přijatelnou. Právě zde by měl spočívat jeden z nezastupitelných rysů EU a odůvodnění její existence. Toho by se mělo dosáhnout mimo jiné rozvíjením sociální zodpovědnosti korporací, kontrolou moci bankovního a finančního sektoru či rozvojem komunit v rámci podpory zemědělské politiky.

Prof. Peter Dews (Essex University) v příspěvku *History, Suffering, and the Status of the Future* velmi detailně rozebral a porovnal rozbor konceptu zla v dílech dvou velkých postav 20. století, německého sociologa Theodora W. Adorna a francouzského myslitele Emmanuela Lévinase. Zdůraznil, že je důležité pokusit se zlo nefetišizovat, a dále poukázal na problémy s překladem Lévinasových pojmů z francouzštiny do angličtiny a do dalších jazyků.

V přednášce nazvané *Global Consumption and National Cultures* izraelský sociolog prof. Uri Ram (který momentálně hostuje na několika univerzitách v Izraeli a USA) ukázal na příkladu nadnárodní společnosti McDonald's a jeho izraelského (kontra)protějšku Fallafel, jak s sebou globalizace přináší i lokalizaci. Ta se odvolává na snahu o zachování národní authenticity, ale ve skutečnosti jde slovy přednášejícího o „autentickou neautenticitu“, protože tato pseudoautenticita přebírá mnoho prvků z toho, proti čemu se snaží vymezit. Odvolávání se na národní specifika je přitom jen marketingovou strategií. Globalizace si tak přivlastňuje lokální kulturu.

Konference otevřela prostor také otázce květnového rozšíření Evropské unie. Na toto téma zaznělo několik přednášek a byla mu věnována panelová diskuse.

Určité množství vybraných přednášek bude dopracováno do standardní podoby vědeckého článku a bude přeloženo do českého jazyka. Organizátoři konference se již domluvili na termínu konání dalšího, třináctého ročníku a na tematických okruzích, které by měly určit obsahové zaměření jednotlivých přednášek. Pozvaní hosté se budou moci těšit na příspěvky na témata: zaprvé *Global Justice*, zadruhé *Ideologies* a zatřetí *Cultural Criticism Reconsidered*. Přejme si, aby příští rok konference upoutala větší pozornost i českých sociologů. Tématy i kvalitou přednášek si to jistě zaslouží.

Martin Brabec

Konference studentů sociologie

Praha, 26. března 2004

Pokud vyhledáme v Akademickém slovníku cizích slov pojem konference, dočteme se, že konference je shromážděním, sněmem, poradou politiků, odborníků apod. k prodiskutování a řešení určitých otázek. Konference, která se uskutečnila 26. 3. 2003 v prostorách Filozofické fakulty UK, byla setkáním studentů sociologie a jejím hlavním cílem bylo diskutovat. Diskuse, vzájemná komunikace mezi studenty sociologie, jejich pedagogy i odbornou veřejností, je důležitým nástrojem profesního růstu a zároveň možností naučit se formulovat myšlenky před publikem.

Účastníky konference byli především studenti katedry sociologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Jediným studentem z jiné katedry byl Břetislav Vondál, student Palackého univerzity z Olomouce, který se představil s tématem „Sociologie jako filozofický problém“. V dopoledním bloku dále pokračovali tři referenti, které spojuje společný zájem o kritickou funkci sociologie. Jejich sekce nesla název Společenská funkce kritiky. Kritický postoj je nejpřirozenějším postojem každého vědce, v sociologii se jedná o jednu z jejích nejzákladnějších funkcí. Kritická teorie obsahuje tři momenty: kritiku („odmítání nežádoucí reality“), deskripci („po-

pis uchovaných žádoucích složek“) a normativitu („preskripci žádoucího“). Tato trihotomie byla základem příspěvků Zuzany Kubišové „Kritika jako věda“ a Ondřeje Lánského „Protest jako vyjádření kritické intuíce“, které nastínily potřebu propojit výsledky zkoumání sociálních věd s kritickými intuicemi sociálních aktérů v kulturně-politické pozici protestu. Kromě již zmíněného schématu kritika-deskripce-normativita se referáty opíraly o teorii uznání Axela Honnetha. Referenti vyvolali mnoho otázek do diskuse. Jaké mohou být předpoklady lidského sebeuskutečnění? Kde stojí hranice mezi zájmy partikulárních skupin a právem na uznání? V příspěvku „Pojetí změny společnosti v teorii Herberta Marcuse“ se Ondřej Štěch pokusil vysvětlit nastíněnou problematiku ještě hlouběji. Podle Marcuse je uskutečnění lepší společnosti založeno na praxi, směr správné praxe dává teorie (praxe i teorie vychází z dané společnosti).

Prvním příspěvkem odpoledního bloku byl pohled na feministickou teorii podle Nancy Fraserové v podání Dity Eckhardtové. Nancy Fraserová navrhuje východisko ze slepé uličky feministické teorie. Základem je teze *bez redistribuce není uznání*. Požadavky kulturního uznání mají smysl jen tehdy, dojde-li ke spravedlivému rozdělování materiálních zdrojů, k přerozdělení. Milada Ratajová referátem „(Ne)objektivní zpravodajství“ otevřela téma médií. Položila si otázku, nakolik je možné objektivní zprostředkování sociální reality ve zpravodajství. Následná diskuse ukázala, jak je toto téma aktuální a proč je zlepšení stávající situace závislé na aktivním přístupu každého jedince a na společenském tlaku, který může vést ke zkvalitnění zpravodajství. Otázku „Revoluce nových médií?“ si položil Petr Lupáč v příspěvku, který na ni hledal odpověď ze dvou úhlů pohledu. Prvním byla perspektiva potenciálu technologií, druhým zájmy jejich vlastníků/investorů. Podobně se nad tématem nových médií zamyslel i Jan Sládek. Ve svém příspěvku „Internet jako metafora“ použil Mc Luhanovu metaforu světa jako globální vesnice. S rozvojem in-

ternetu se při pojmenovávání jeho funkcí tato metafora velmi rychle rozšířila. Jan Sládek odmítá její adekvátnost, považuje ji za kontraproduktivní. Ačkoli internet vypadá jako jedna velká vesnice, jeho dostupnost a možnosti jeho využívání jsou omezeny, a to především sociálními, kulturními a geografickými faktory. V posledním příspěvku Jarmila Kabátová představila nevládní projekt rozvojové pomoci.

Vzhledem k tomu, že konference studentů sociologie proběhla poprvé, nebylo předem určeno jednotné téma. Jediným kritériem byl vlastní zájem o sociologickou problematiku a její studium. Přesto se vytvořily dva samostatné tematické bloky. V prvním dominoval zájem o kritickou teorii, ve druhém zájem o závažná témata dnešní kultury: feminismus a média.

Doufejme, že se tato konference stane první z řady pravidelných studentských sociologických setkávání na akademické půdě a poslouží jako podnět pro uskutečnění druhého ročníku, ve kterém vystoupí více účastníků a z většího počtu kateder než jen z katedry sociologie FF UK.

Lenka Hlavicová

Mezinárodní konference *Evropská, národní nebo regionální identita*

3. října 2003, Praha

Oddělení výzkumu pohraničí Sociologického ústavu AV ČR ve spolupráci se Společností pro evropský dialog uspořádaly 3. 10. 2003 v Praze-Holešovicích mezinárodní vědeckou konferenci na téma „*Evropská, národní nebo regionální identita*“? Cílem konference bylo prodiskutovat otázky vztahující se k problematice identity lidí žijících v pohraničních regionech střední Evropy. Těžištěm konference byla prezentace dosavadních výsledků mezinárodního výzkumu biografické identity a mentality obyvatel žijících na česko-polsko-německé hranici v rámci euroregionu Nisa. Projekt „Biographische Identitäten in Grenz-

raum“ v letech 1999–2003 řešili výzkumní pracovníci na Universitě Göttingen, Universitě Wrocław a Sociologickém ústavu AV ČR. Na tento výzkum navazuje projekt podporovaný GA ČR s názvem „*Regionální identita obyvatel euroregionu Nisa*“ (č. 403/02/1332). Předmětem diskuse byly i další výsledky badatelských projektů nebo informace o probíhajících výzkumech realizovaných na jiných vědeckých pracovištích a vysokých školách.

V úvodu konference shrnul prof. František Zich (SOU AV ČR) hlavní poznatky dosavadního zkoumání regionální identity a poukázal na specifika pohraničního prostoru (například vzhledem k rozdílnému způsobu osidlování na českém a polském území) a dále vysvětlil význam a smysl zkoumání identity obyvatel pohraničí biografickou metodou.

Zdůraznil při tom hledisko mezigeneračního a národního srovnání. Dále pak upozornil na vícedimenzionální charakter lidské identity a na význam kulturních a sociálních souvislostí ve způsobu ztotožňování se s místem a tvorbou pocitu domova.

Prof. Peter Alheit (Univerzita Göttingen), koordinátor mezinárodního projektu, v úvodu svého příspěvku vymezil pojmy identitamentality a zajímavým způsobem objasnil sociologické aspekty pojmu „národní povaha“ na příkladech autorů J. Haška a H. Manna a jejich literárních postav. Dále se zaměřil na teoretická východiska projektu a s tím související teorii kapitálů a koncept sociálních „milieu“ P. Bourdieua a myšlenky N. Eliase k otázkám změny charakteru formalizace a informalizace v premoderních a moderních společnostech. V závěru vystoupení prezentoval konkrétní výsledky výzkumu na příkladu vyvozených mezigeneračních typů (perzistentní, modernizační a zlomový) a jejich národního srovnání vzhledem k jejich rozdílnému zastoupení na českém, německém a polském území. V českém prostředí byla zjištěna převaha modernizačních typů mezigeneračních dvojic, relativně mírnější modernizační tendence Poláků ovšem s vyšším počtem zlomových typů a naopak dominance perzistentního typu v německém pohraničí.

Dr. Petra Drauschke (Berlín), spolupracovnice prof. Alheita a členka německého výzkumného týmu soustředila svůj příspěvek především na nutnost „nezapomenout“ na význam vzájemného národního srovnávání. Za hlavní východisko projektu označila výzkum „národních mentalit“ v pohraničí, jejichž zjištěnou odlišnost (tudíž i jejich často zpochybňovanou existenci) konstatovala na základě výsledků výzkumu a položila otázku, zda-li je vůbec možné hovořit o jakési zvláštní mentalitě obyvatel pohraničí například ve srovnání s obyvateli ve vnitrozemí. Mentalitu nepovažuje za výsledek vlastní reflexe, ale za pocit širšího historického a kulturního vědomí národa.

O výsledcích bádání na polské straně hranic eureregionu informovala doc. Irena Slachciczowa (Univerzita Wroclaw) a doktorandi A. Mrozowicki a M. Domecka. Příspěvky se soustředily jednak obecně na roli hranic v Evropě (hranice jako odcizení, Simmel) a dále pak na kvalitu a charakter povahy sousedských vztahů mezi Němci, Poláky a Čechy. Největší pozornost byla podle očekávání věnována vzájemným vztahům Poláků s Němci, přičemž česko-polské sousedství doc. Slachciczowa interpretovala jako poněkud nudné, lhostejné a bez vzájemných emocí. Naznačila při tom ambivalentní způsob vztahu Poláků k Němcům. Na jednu stranu jsou Němci ve vědomí Poláků stále jako nepřátelé a hlavní viníci rozpoutání druhé světové války, kteří jsou zodpovědní za tragické následky na polském lidu. Na druhé straně jsou Němci považováni za představitele vyspělé západní civilizace a pilíř integrující se Evropy. V závěru příspěvku dvojice doktorandů zdůraznila charakter národní identity v souvislosti s jedinečností historického vývoje národů.

Za český výzkumný tým vystoupili se svými příspěvky doktorandi B. Spalová (FSV UK) a O. Roubal (SOÚ AV ČR). B. Spalová představila výsledky analýzy tří mezigeneračních dvojic biografických rozhovorů obyvatel českého pohraničí. Soustředila se při tom na problematiku regionální identity a na základě interpretace rozhovorů dospěla ke třem

vzájemně odlišným „typům“ vztahů k území. S použitím jádrových citací (přímo se vztahujících k předmětu zkoumání) z výpovědí respondentů stanovila následující „obrazy“ – proeuroregionální, lokál-patriotistický, o kterém se uvažuje jako o nejčastějším modelu vztahu k místu a nakonec český vlastenecký obraz. Na otázku etnické identity se ve svém konferenčním příspěvku zaměřil O. Roubal. Na základě interpretace generačních dvojic rozhovorů Lužických Srbů žijících na německém a českém území a jejich vzájemném mezigeneračním a národním srovnání v závěru konstatoval silný vliv socio-kulturního prostředí na předávání vědomí etnické identity. V závěru shrnul, že v případě Lužických Srbů žijících na území Německa, život v lužicko-srbské komunitě a specifický proces socializace a enkulturace vede k posilování etnického vědomí a zvyšování asimilační rezistence vůči jinému národnímu prostředí. V případě biografii Lužických Srbů žijících v českém prostředí konstatoval jejich „odcizení“ vědomí sounáležitosti s původním etnikem a spontánní asimilaci a přizpůsobení českému kulturnímu i sociálnímu prostředí.

K diskusi přispěli svým vystoupením i další domácí a zahraniční účastníci konference. Prof. J. Leonski (Univerzita Štětín) se ve svém příspěvku zamyslel nad pojmy kultura a hranice a vyslovil otázku *kulturních dimenzí evropské integrace*. Podle jeho názoru vede k úspěšné integraci Evropy především důvěra, loajalita a solidarita mezi lidmi, kteří současně nesmí dopustit atrofii vzájemnosti morálních vazeb. S podobně teoretickým příspěvkem vystoupil i Dr. Walde (Srbský ústav v Budyšině), který analyzoval pojmy kultura, civilizace a identita. S teoretickým přístupem koresponduje příspěvek Dr. Alicje Hess-Leonské, jež se zabývala vztahy lokálního příhraničního společenství a evropské integrace z pohledu možných dopadů a souvislostí.

Poznatky z probíhajících nebo dokončených projektů prezentovali prof. Macháček (Trnavská univerzita), dr. Gorszko (Univerzita Štětín) a dr. Moravcová (FHS UK).

Prof. Macháček posluchače seznámil s poznatky výzkumu „Československá a Česká a Slovenská identita“, realizovaného na půdě Sociologického ústavu SAV. Navázal tak na prezentaci probíhajícího mezinárodního projektu „Mládež a evropská identita“. Předmětem projektu je výzkum vztahů mezi evropskou, národní, regionální, lokální a osobní identitou v oblastech vybraných evropských regionů (například Manchester-Edinburgh, Madrid-Bilbao, Praha-Bratislava...). Dosavadní poznatky výzkumu podle prof. Macháčka a jeho týmu ukazují na význam politického, občanského a psychologického aspektu při procesu identifikace mládeže. Za hlavní zdroje identity při tom označil zemi (stát) region, rodinu a partnera.

Dr. Gorszko představil projekt řešící „obraz Evropy ve vědomí polské mládeže“. Vysvětlil, jak s použitím kvalitativní metody zkoumání (focus group interview) analyzují nejrůznější podoby identity respondentů a sledují způsoby strategií chování mladých lidí vzhledem k novým možnostem (studium, zaměstnání) v evropském prostoru. Ob-

raz Evropy ve vědomí mladých lidí přirovnává velmi zajímavým a netradičním způsobem ke krásné dlouhonohé blondýně.

V závěru konference vystoupila Dr. Moravcová s prezentací dosavadních výsledků projektu „Identity, národních, etnických a imigračních skupin na území České republiky“. Projekt, řešený převážně etnology je soustředěn na problém identity člověka v rámci skupin. Ve svém pojetí identity v rámci projektu zajímavým způsobem rozlišují identitu deklarovanou a identitu žitou. Ve svém příspěvku zpracovaném spolu s dr. D. Bittnerovou definují i hlavní faktory, které identitu skupiny určují, a všímají si kontinuity národních a kulturních identit cizích národnostních skupin, které v současné době žijících v ČR. Sledují rovněž jejich demografický profil sociální charakter skupiny.

Mnohem podrobněji se můžete s jednotlivými příspěvky autorů seznámit ve sborníku s názvem *Regionální identita obyvatel v pohraničí*, který vydal Sociologický ústav AV ČR na konci roku 2003.

Ondřej Roubal

Sociologický časopis Czech Sociological Review

1

CONTENTS

Editorial (Marek Skovajsa)	4
ARTICLES	
Petr Matějů: The Roots of the Socio-Psychological Model of Social Stratification	7
SOCIOLOGICAL RESEARCH	
Zdeněk R. Nešpor: The Re-emigration of Czech Western Emigrants in the 1990s from the Perspective of Economic Sociology	31
Jana Chaloupková: Factors Influencing the Division of Housework in Czech Households and Evaluations of Equitability	57
METHODOLOGY	
Tomáš Kostecký: A Model for Predicting Election Results – An Alternative Approach to Estimating Election Results in Electoral Districts	79
Martin Kreidl: Evaluating the Influence of Survey Agencies on the Construct Validity of Scales	103
ESSAYS	
Stein Ringen: The Problem of Poverty – Some Recommendations on Definition and Measurement	125
PORTRAITS OF SOCIOLOGISTS	
The Social Ecologist Bohuslav Blazek – Obituary	141
Beyond the Theory of Knowledge (A Celebratory Obituary)	143
REVIEWS	
INFORMATION	

PE 4584

Sociologický časopis Czech Sociological Review

OBSAH

Editorial (Marek Skovajsa)	4
PŘEHLEDOVÁ STAŤ	
Petr Matějů: Ke kořenům sociálně psychologického modelu sociální stratifikace	7
ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ	
Zdeněk R. Nešpor: Reemigrace českých západních emigrantů v 90. letech 20. století z hlediska ekonomické sociologie	31
Jana Chaloupková: Faktory ovlivňující dělbu domácí práce v českých domácnostech a hodnocení její spravedlnosti	57
METODOLOGICKÁ RUBRIKA	
Tomáš Kostecký: Model predikce výsledků voleb – alternativní přístup k odhadům volebních výsledků ve volebních obvodech	79
Martin Kreidl: Zhodnocení vlivu práce výzkumných agentur na konstruktovou validitu škál	103
ESEJ	
Stein Ringen: Problém chudoby – několik doporučení k definici a měření	125
MEDAILON	
Odešel sociální ekolog Bohuslav Blažek (Michal Illner)	141
Za teorií poznání (radostný nekrolog) (Bohuslav Blažek)	143
RECENZE	
ZPRÁVY	

ISSN 0038-0288

9 770038 028000

01